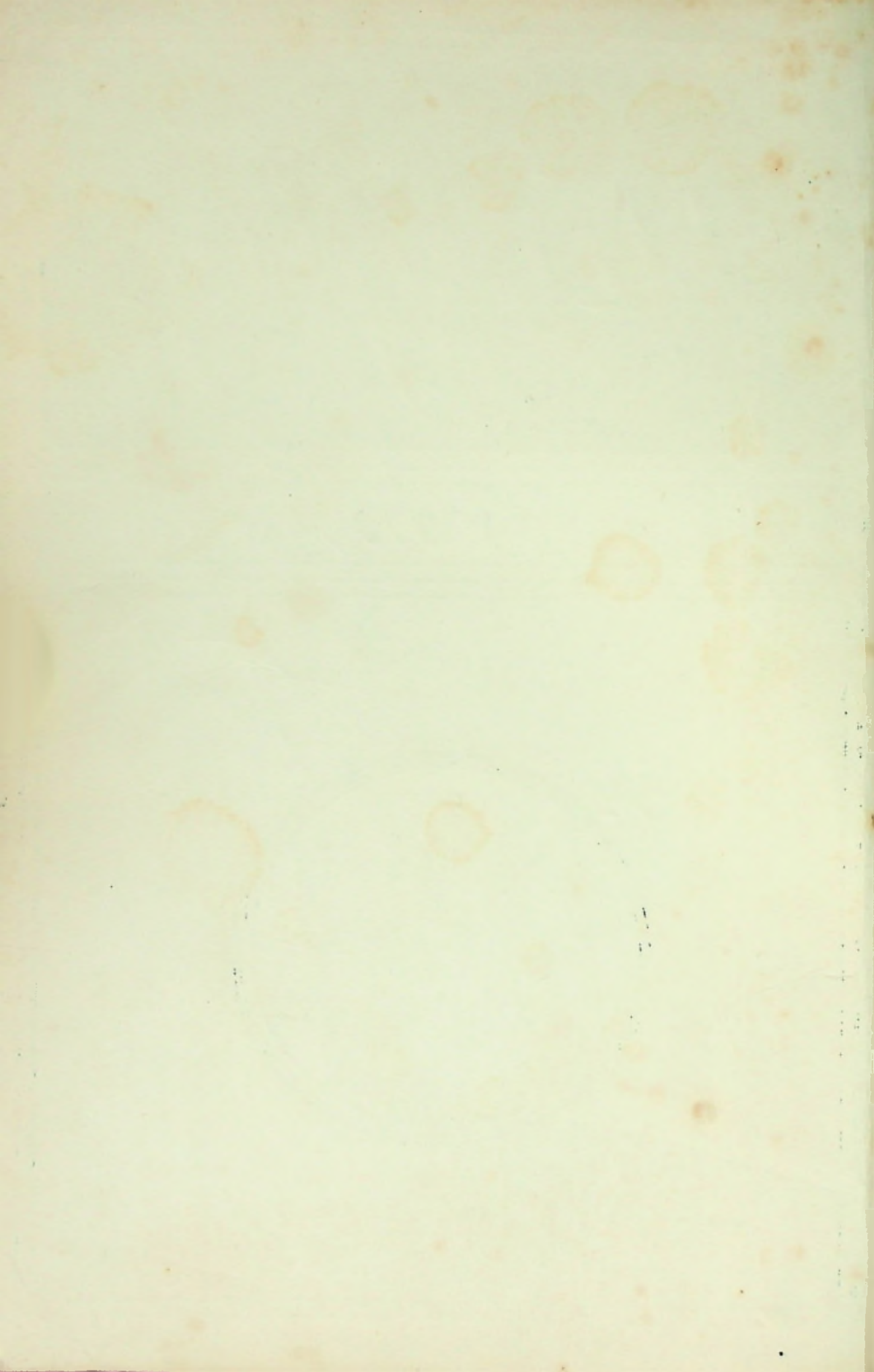

Ылгыз

1-1979

ЙЫЛДЫЗ

ЙЫЛДА ЭКИ ДЕФА НЕШИР
ЭТИЛЬГЕН ЭДЕБИЙ АЛЬМАНАХ

1979

1

Гъафур Гъулам адына Эдебият ве санъат нешриятынынъ нешири

Редактор ЧЕРКЕЗ-АЛИ

Редколлегия: Ш. АЛЯДИНОВ, Ю. БОЛАТ,
А. ИСЛЯМОВ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Р. ФАЗЫЛОВ,
Р. ХАЛИДОВ, У. ЭДЕМОВА (месуль кятиб),
А. ЯКЪУБОВ.

На крымско-татарском языке

ЙЫЛДЫЗ № 1 (6)

Издание издательства литературы и искусства
имени Гафура Гуляма

Ордена Трудового Красного Знамени типография
издательства ЦК КП Узбекистана

Ресимлер редакторы В. НЕМИРОВСКИЙ
Рессамлар: Ф. БАЙНАЗАРОВ, В. КУЛИКОВ
Техникий редактор Е. ПОТАПОВА
Корректорлар: Л. ДЕРМЕНДЖИ, Г. АХТЕМОВА

Бир матбаа табагындан эксик кьолязма кери кяйтарылмай.

©«ЙЫЛДЫЗ», 1979 с. Гафур Гулам адына
Эдебият ве санъат нешрияты.

Фотолар З. Шерфединовнынь

«Йылдыз» редакциясынынъ адреси: 700129. Ташкент-129,
Навоий сокъагы 30, Гафур Гулам адына Эдебият ве
санъат нешрияты. тел. 440345.

Басмаханеге берильди 12.03.79. Басмагъа рухсет этиль-
ди 05.07.79. Форматы 70×108¹/₁₆. Физ. табагы 10,0.
Шартлы басма табагы 14,0. Нешир табагы 13,0. Тира-
жы 3800. Р-07820. Шартнаме 581. Сымарыш № 40—79.
Фияты 80 к.

Озьбекстан КП Меркезий Комитети нешриятынынъ Эмек
Къызыл Байракъ орденли басмаханесинде, № 1 офсет
кягъыткъа басылды.
Ташкент —1979.

*Акъикъий талант сийрек расткеле.
Талантлы эдебият я да санъат
эсери — бу халкънынъ вариетидир.*

*(КПСС XXV съездининъ
материалларындан.)*

УЧУДЖЫ КЪАРАМАН

Советлер Бирлигининъ Къараманы, гвардия подполковниги Абдурейим Измаилович Решидов 1915 сенеси март 8-де Багъчасарай районы Мамашай коюнде фукъаре койлю къорантасында догъды. Башлангъыч мектепни битирген сонъ, о Къачыдаки авиация устаханелерине шегирт олып кирди. 1932 сенеси Симферополь аэроклубыны битире. Шу клубда инструктор-учуджы вазифесинде къалдырыла. Сонъра, Одессадаки учуджылар мектебинин битире. 1939 сенеси июль айында шу якълардаки 5-джи бомбардуман авиация полкына хызметке ёллайлар.

1941 сенеси июнь 21 геджеси Решидов Кулевча лагеринде (Одесса областы) небетчи звенонынъ командирин оларакъ тайинленс. Саба саат 4-те дженк башлагъаны хусусында хабер алынганъынен, эркинында 45 самолёт олган бомбардуманлар полкы Яссы демирёл агъыны бомбалав вазифесининъ озь вакътында эда олунмасыны темни эте. О биринджи дженкявер учувгъа мына бойле башлай.

Решидов бутюн дженк йыллары озь самолётынен етекчи вазифесини эда этип кельди. Онынъ дженк йыллары якъан къараманлыкъларынынъ ады-эсабы ёкъ. 1942 сенеси майыс 19-да Решидовнынъ экипажы етекчилгинде ве онынъ ёлбашчылыгъында 9 самолёт аджеле суретте душманнынъ 400-ге якъын чешит сой самолёты турган Константиновка аэродромыны апансыздан бомбаладылар. Анда бинъге якъын бомба ташлана. Нетиджеде, немселернинъ энъ аздан 13 самолёты ёкъ этиле 25 самолёты зарарлана. Аэродромда 20 ерден янгъын чыкъа. Шу куню гедже саат 4-те, айни шу докъуз самолёт о аэродромгъа бир уджюм даа япа. Фотодокументлернинъ ве махсус разведканынъ билдиргенине коре, душманнынъ 40 самолёты даа ёкъ этиле.

Улу Ватан дженки совет чизгилерининъ энъ юксек ватанперверлик дуйгъуларыны къозгъалтты. Бу дженкте бутюн совет халкъларынынъ бозулмаз достлугъы, эр бир миллетнинъ Ватангъа, партиягъа садыкълыгъы, онынъ кутлевий къараманлыгъы, онларнен, юзлернен айры халкъларнынъ векиллерининъ мисли корюльмез джесюрлиги, эфсаневий къараманлыкълары ачыкъ, айдын ифаде олунды. Бойле буюк шахсий джесарет косьтергенлерге энъ юксек арбий мукафат — Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берильди. Советлер Бирлиги Къараманларынынъ шанлы плеядасына бизим кучюк халкъымызнынъ да беш аджайип огълу — Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы Амет-Хан Султан, Советлер Бирлигининъ Къараманлары Абдурейим Решидов, Абдул Тейфукъ, Узейр Абдураманов, Сент Нафе Сентвелнев къошулдылар. Халкъ оларга айрыджа урьмет беслей ве оларнынъ

дженкяверлик мисаллеринде яш несиль Ватангъа садыкълыкъ ве ватанперверлик рухунда тербиеленмекте.

1941 сенеси август айында Абдуреим Решидовларнынъ полкы Запорожье шеэри якъындарында ерлешкен эди. Фронт бу ерге пек якъын олгъанындан экипажларынынъ чокъусы душман позицияларыны кунде 8—10 кере барып бомбалай эдилер. Бу урушларда Решидовнынъ экипажы буюк джесюрлик косьтерди. Август 25-те онынъ экипажына 1250 метр юксекликтен купе-куньдюз учып, немселернинъ бутюн сия атешини озюне джельп этмек ве бунынънен башкъа экипажларгъа Запорожье янында Днепр узериинден кечкен копюрни бомбаламагъа имкян догъурмакъ вазифеси авале олунды. Бойле месулиетли авалени командири Решидов олгъан экипаж буюк усталыкънен ве ич бир гъайыпсыз эда этти.

1942 сенеси энди дженкявер командир олып етишкен Решидовны Арбий-Ава Къуветлери академиясынынъ Чкалов шеэриндеки он бир айлыкъ курсына ёллайлар. Оны битирген сонъ, Решидов Харьков яныдаки аэродромда ерлешкен 2-нджи бомбардуман корпусында мейдангъа кетирилген махсус снайперлер эскадрильясынынъ командири оларакъ тайин этиле.

Дженк йылларында Решидов 207 дженкявер учув япа ве 45 кере разведкагъа уча. Умумен алгъанда 800 саат ава урушларында булунды. Решидовнынъ командирлигиндеки докъуз самолётнынъ 1944 сенеси апрель 29-да Варжуруп-Яссы районында душманнынъ 40-тан зияде «Ю-88» самолётынен урушкъа тутушкъаны айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр. Мисли корюльмеген бу уруштан да Решидовнынъ экипажы гъалебенен эм де гъайыпсыз чыкъты. Душман самолётлары дагъытылды. Бу ава урушында Решидовнынъ группасы алты немсе самолётыны урып тюшюрди. Дженк девамында о озюнинъ экипажынен 14 душман самолёты урып тюшюрди.

1945 сенеси майыс башларында Решидов энди полк командири оларакъ бомбардуман самолётларнынъ буюк группаларыны фашистлернинъ сонъки къобасы олгъан Берлинни бомбаламагъа 8 кере алып барды. Онъа Рейхстагны да бомбаламакъ насип олды.

Аджайип учуджы-командир, бомбалав устасы Решидовны команданлыкъ 1-нджи Украина фронтынынъ векили оларакъ Москвада Къызыл Мейданда оладжакъ Гъалебе Парадында иштирак этмеге ёллай. Гъалебе Парадындан къайтып кельген сонъ, корпус командири бутюн корпуснынъ сафы огюнде Абдуреим Решидовгъа Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берюв акткъында СССР Юкъары Совети Президиумынынъ 1945 сенеси июнь 24 ферманыны окъуй ве онъа Ленин орденини эм де «Алтын Йылдыз» медалини такъдим эте.

Шимди къараман Симферополь шеэринде яшай.

Советлер Бирлигининъ Къараманы, гвардия подполковниги
Абдуреим Измайлович Решидов.

ИБЛИСНИНЪ ЗИЯФЕТИНЕ ДАВЕТ

*Повесть**

Кабинетнинъ ортасында къаверенкли эмен маса. Огюнде юксек аркъалыкълы креслолар. Ерде орьнексиз, къалын килим тѣшелл. Маса башында Медиевнинъ озю отурмакъта. Мыйыгъынынъ уджлары бурмалы, юкъары къайтыкъ. Сачлары сол якътан джик ачылып, сагъ тарафкъа таралгъан. Устюнде кок костюм, беяз кольмек, чырышлы, юксек якъа, къара галстук. Креслоларда ве дивар янындаки вьяна курсюлерпнде отурыджы озю яшта ве бираз эслидже адамлар араретли къоноушмакъта эдилер ки, Тадаш иле Усеиннинъ ичери киргенлерини дуймай къалдылар. Оджа зийнетли оданынъ четинде, къапу янында токъталды. Арон Тадаш ихтиятле Медиевнинъ янына келип, къулагъына нелердир пысырдады. Беледие реиси козьлерини къапу бетке тикледил, дивар янында, аякъ устюнде тургъан Усеин Шамильни корьген сонъра, еринден къалкъып, онъа догъру юрюш этти.

— Азизим, Усеин эфенди. Бизим тахти-ндаремизге... бизим къальамызгъа насыл кире билъдинъиз? — деди о Усеинге, шакъа тарихында. Абдурешид эфенди Усеин Шамильнинъ умютсизден пейда олувындан пек эеджанланды ве севинди. — Шеэрге мутебер адамларнынъ келювинден менлим, гъалаванынъ, хаберл ёкъ. Айып дегильми?

Тоқътаргъазы эки адым илери аткъандже, Медиев онынъ узурна стип кельди, эки дост киши бир-бирининъ къучагъына атылдылар. Сѣзлери ярым къалгъан меджлис иштиракчилери, башларыны чевирип, эки кишининъ корюшювиндеки семимнетке дикъкъатле козь этип отурдылар.

Ал-хатир сораşkъан сонъ, Медиев мусафирни кишилерге такъдим этти, онъа отурмакъ ичюн озюнинъ янашасында ер теклиф этти. Адамларнынъ эксериси шеэр беледие башлыгъына айрет ве тебессюмле бакъты. «Тоқътаргъазыны такъдим этивге не аджет?— дедилер олар бир-бирлерине.— Эсерлери эпимизге белли». Абдурешид эфенди айретленювнинъ манасыны анълады, нитеким ифтихарле кулюмспреди. Адамлар арасында акъырын-акъырын сагъыр вельвеле котерилъди, лякин кимсенинъ сѣзю, кимсеге анълашылмады, чюнки лакъырды мусафирнинъ пейда олувы мунасебетиле башласа да, бир аздап сонъра кенишлеп башлады. Меджлисте ёрулгъан адамларда къоноушув ичюн зарурет сезилъди. Бу, беледие реисине, Тоқътаргъазы иле азачыкъда олса, къоноушып алмагъа имкян олды. Сеслер ятышкъан сонъ, Медиев мусафирге, меджлис хусусында изаат берювни ляйыкъ корьди.

* — Девамы. Башы 1978 с. 1—2-джи номерлерде.

— Мезкюр мушавереде беледие ве Джемиет Хайрие векиллери булунмакталар, — деди о эдишке, — шеэримизни тертипке чекюв, джазлав устюнде лактырды этемиз. Геджелери эали сокъакъкъа чыкъуудан аджиз. Джадделерде къаранлыкъ. Электрик ярыгъы керек.

Беледие ренси Усеин оджагъа шеэрдеки ишлер акъкъында сёйледди, оны таныштырды. Усеин оджа буны бир шереф оларакъ къабул этти, чюнки кабинет ичиндеки адамларнынъ эксерисини ильки корюши. Дигер джиэттен, мезкюр меджлис иштиракчилери арасында татарлардан башкъа, урум, каранм, кърымчакъ, эрмени, булгъар векиллери де мевджуд экенлиги себебинден, Меднев онъа туташ эр кесни такъдим этти.

Сулейман Али эфенди Моллаев акъкъында сёйлер экен, онынъ мутеракъкъый джемаат хадими сыфатында миллет ичюн япкъан хызметлерини тефсилатлы суретте сёйледди. Сулейман Али эфенди хусусындаки сёзлер битмек узре эди, назары дигер алидженаи шахс узерине тюшти. Дивар янында баяз креслода сыгъып оламай, бир аягъынен четке тиреле берип отургъан Сеит-Ахмед Челебининъ Джемиет Хайриени яшатувда косытерген аталыгъыны анълатты. Абдурешид эфенди шеэрни гузеллештирюв ве меденийлештирювде фаалнети джюмлеге малюм дигер хайырпервер зиялыларны да эстен чыкъармады. Бекир Къалафат, Сеит-Умер Тарахчы, Фетта Абдураманов, Базиргян Мамут акъкъында ееджанлы ве хошнутлыкъ иле изаат берди. Усеин Шамильге такъдим этильген шахслар эксериетле паралы олмакъле, халкъ ичюн хызмет этиджи, окъумыш кишилер эди.

Усеин Шамиль бана кабинетке кирип, дивар янында токъталып, индемей тургъан маальде, адамларнынъ черелериндеки ёргъунлыкъны корьгенде, меджлисининъ, алла бильсин, не вакъыттен бери девам этип, энди гъалиба битмек узре экенини эсledi. Беледие башлыгъы оны кишилерге такъдим этип чыкъкъандже, мушавереде снъи фикир сёйлемеге истекли киши къалмады. Эр кес айтаджагъыны артыкъ айтып битиргенге бенъзеди. Уезд земство идаресинден кельген ешнль шапкели, къара къаснакълы эсли муэндис мушаверенинъ бугуньлик ишини семерели таныды. Ярын саба Агъач Базаргъа барып, электрик станциясы къуруладжакъ ерининъ озюни корьмек зарур экенлигини сёйледди. Абдурешид эфенди: ярын Агъач Базардан къайткъан сонъ Беледиене комиссия ишини девам этеджегини тенбилеп, бугуньки мушаверенинъ иштиракчилерине самимий тешеккюрлерини изъар иле меджлисини къапалы илян этти.

Адамлар кабинетни терк этмек ичюн аякъкъа къалкъкъан эдилер, Сеит-Ахмед Челеби кендине хас незакет ве идрак иле муим бир ишни даа аль этмек зарурлигини бильдирип, Бекир Къалафат, Сулейман-Али Моллаев, Абибулла Зиядин, Базиргян Мамут, Ибраим Смульский, Сеит-Умер Тарахчы, Аблямит Шейхзаде эфендилернинъ эки дакъикъагъа къалып турмаларыны риджа этти. Адлары анъылгъан шахсларнынъ бир къысымы къайтып озь ерлерине отурды, дигер къысымы аякъ устюнде къалды. Адлары анъылмагъанлар акътырын-акътырын кабинетни терк этмекте эдилер ки. Сеит-Ахмед эфенди джилетининъ джебинден костекли саатини чыкъарып, онъа дикъкъатле козь этип турды, сонъра текрар джебине къойды. Индемей... теренден нефес алды. Онъа бугунь Такътаба коюне кетмек керек эди. Андаки топракъларыны, малыны-мулькюни идаре этиджи къайыны — Муртаза онъа чокътан бери бир келип-кетмеси ичюн ялвармакъта. Яз мевсюминде олгъан хызметлер ичюн адамларнен эсап кесмек керек. Сеит-Ахмед эфендининъ барын-кельмеге эп къолу тиймей. Инаст, бугунь саба юксек копчекли тарантасыны ектирип, Такътабагъа кетмек ниетинен ёлгъа чыкъкъан эди, Къараул мейданында кечкенде Абдурешид эфендини коре къалып, айдавджынынъ аркъасындан тюртти, атлар-

нынъ юрюши явашлады, худдам Белодие реиси иле селямлашмагъа тедарикленгенде, Абдурешид эфенди онынъ Шеэр Управасы меджлисинде булунмасы шарт экенини... билъдирди. Ницюн шарт экенини анълатып турмады. Сент-Ахмед Челеби, эльбетте, башкъасынынъ хатири ицюн озъ ишинден къалгъан адамлардан дегиль, амма бугунъ Шеэр Управасында оладжакъ мушавере кендис ицюн ойле дегерли эди ки, ондан къачырмакъ турсун... худдам оны сабурсызлыкънен беклемекте эди. Ёкъ, Сент-Ахмед эфенди мушавереде иштирак этер. Анда губерния идарелеринден кельген мудирлер ве муэндислернинъ фикирлерини ишитир, чюнки электрик кучю ве ярыгъы... Сент-Ахмед эфендининъ эвлери, ат ханелери, дегирменлери, эснаф ишханелери ицюн гъает зарур. Шу себептен... файтондан тюшти. Абдурешид эфендининъ янашасындан юре берип, Шеэр Управасына кирди, аман-аман бутюн кунъ мезкюр меджлисте отурды. Меджлисте шеэрнинъ истикъбал ицюн муим меселе аль этильди. Агъач Базары бетте... беяз къамышлар оськен эндекте электрик станциясы къуруладжакъ. Худдам мушаверенинъ нетиджесинден пек мемнун. О себептен шимди бир де-бир алидженаплыкъ япып, шеэр агъалары огюнде балкъылдап алмагъа азыр. Шунинъ ицюн урьметли эфендилернинъ эки дакъыкъагъа къалмаларыны риджа этти. Сент-Ахмед эфендининъ теклифине бинаэн кетмей къалгъан бу кишилер эмир къуллары дегиллер. Оларнынъ къолларындан азыш кельмей. Олар, Сент-Ахмед эфендининъ риджасыны иштмеген олып, чыкъып кете биле эдилер. Кетмедилер, зира татар незакетке, намускъа урьмет этмеге севе. Сент-Ахмед Челеби буны биле, о теджрибели адам. Мунтына коре эм саде, эм кибар. Эр кеснинъ назары худдамнынъ даима айран, даима къырмызы чересине тикленди.

— Мутерем Абдурешид эфенди! — деди Сент-Ахмед Челеби. О ачыкъ ве сакин давшнен сейленди. — Джемиет Хайриде, эджнебий эллерге кетип окъумакъ истеген талебелерининъ арзуаллары музакере олунды. Сёз келми: Абдулгъафар Ибраим, Усени Сент Яъя, Усени Амет Фурунджы, Керим Джемалединов ве... Э! А! — бу ерде Сент-Ахмед эфендининъ тили негедир тирелип, пельтеклене башлады. — Ады хатиримден чыкъты.

— Бекир Сыдкъый дегильми? — деп сорады Абдурешид эфенди, худдамгъа ярдымгъа келип. — Аргъынлы?

— Эбет! Эбет! — Челеби тез-тез башыны саллады. — Сент Ваап акъайнынъ огълу... Стамбул Эдаднесине кетмек истей. Ёллайыкъмы оны? Не дейсинъиз? Адам олурмы?

— Бекир Сыдкъый зеккий бала, — деди Меднев ве Челебининъ шубэленювине дарылгъаны сезильди, — Мен эминим ки, эдаддеде башкъалардан артта къалмаз... эгер огге кетмесе! — деп иляве этти Меднев.

— Алла билсин. — Челеби боюныны омузлары арасына къысаракъ, кулюмспреди. — Бабасы чобан.

— Бабасы чобан... о догъру, — Абдурешид эфенди худдамнынъ сёзлерини тасдыкълап, башыны саллады. — Окъумагъа чареси олмагъан. Огълунынъ бунда къабааты ёкъ.

Джемиет Хайрие идареси азаларынынъ черелеринде къатнетишлик асыл олды. Бир къысымы ицюн Сент-Ахмед эфендининъ шубэленюви мантикъый корюнди. Дигер къысым Медневнинъ фикирини акълы таныды. Адамлар эки фикирни бир-биринен ольчештирип, тюшонип отургъан арада сююнют укюмран олды.

— Афу этинъиз! — деди Нусрет Ильмин эфенди. — Бекир Сыдкъыйден адам олып-оламаяджагъына шубеленгенлер варса, риджа этем, сёйлесинлер, кимнинъ баласындан адам оладжакъ?

Къурт-Сент оджа боюныны къысып алды, гизлиден джылмайды. Бир шей айтмады. Дивар янында аякъ устюнде къалгъан Ибраим Смольский, Ленстан татары, эгилип Абибулла эфендининъ къулагъына

бир шейлер фысылдады. Абибулла Зиядин башыны яваштан терсине къакъытты: «Эр алда, билесинъизми, Авропа... — деди о Смульскийге.— Эсас мессле франсыз тилинде».

— Къулакълашувгъа аджет ёкъ, эфендилер!— деди Медиев оларгъа,— Бекирни рушдиеде окъуттыкъ, эдаддиенинъ озюнде де окъутайыкъ. Меним фикирим ойле. Итираз бармы? Олса... чекимсенъиз! Фикирлеринъизни иза этинъиз!

Разы олмагъанлар бар эди ве... адамларнынъ эксериси эди. Беледие башлыгъынынъ сёзлеринден сонъ индемедилер. Бекир Сыдкъийни окъувгъа ёлламакъ къарарына келинди.

— Ишиниъ тааджилли джиэти де бар,— деди Медиев меджлис къапалув алдындан. Кишилер элесленип, боюнларыны тикледилер,— Джемнет Хайриде беш баланынъ арзуалы бакъылгъан. Биз, ничюндир, бурада ялынъыз Сент-Ваапнынъ огълу устюнде ярым саат давалаштыкъ. Башкъалары nerede?

— Башкъалары чокътан Стамбулда,— деди Сент-Ахмед Челеби,— Бскириниъ кийими юфкъа эди. Енъисини такъыштырмакъ керек олды. Бираз кечикти.

Енъи кийим... алчакъ авлы панталон, якъасыз кольмек, памукълы чонтукъ пальтодан ибарет эди. Аякъларында чарыкъкъа бенъзер окчесиз искарпин. Бойле къияфетте Бекир Сыдкъийни Къара деньизнинъ бпр ялысында гемиге отуртып, дигер ялысына ёлладылар. Бала Авропаны кореджек, илим ве меденнет санби оладжакъ. Бекир окъуды... Эдаддени битирди, сонъра икътисаден кучъю адамларнынъ ярдымы сассинде Будапештке кетти, дарылфнунда алий таъсилъ корюп, фельсепе илимлери доктори олды. Лозанна дарылфнунында профессор олуп ишледи. Кърым алий окъув юртларында татар генчлигини окъутты. Азербайджан ве Орта Асия алий тасиль оджакъларында шаркъ тиллерининъ эсаслары хусусында дерслер берди.

Фикрет Чувадар мезкюр «Хатират»ында Бекир Сыдкъий акъкъындаки саран малюматыны текяран текмиллемек макъсадынен Бакуда девлет архивини къарыштырдыгъым вакъытта козюме тесадюфен учъ кошэ мюуръли кучюк къагъытчыкъ чалынды. Къагъытчыкъ узериндеки сёзлерни окъуп бакътым. «Бекир Ваапович Чобанзаде, Азербайджан фенлер Академиясынынъ акъикъий азасы... 1939 сенеси 18-нджи июльде Хачмас районынынъ Хачмас коюнде вефат этти» деп язылы эди.

Иште, улу адамнынъ аятынынъ акъибети. Онынъ къадыны Рухие Гиреевна сагъ-селямет... Бакуда яшай. Медиев озюнинъ севимли шакирдини Эдаддиден сонъра корюп оламады.

Беледидеки меджлистен сонъ Медиев мусафирини Урум мааллесине, озъ эвине алып кельди. Озъ эвине... дейим мен, албуки эвиниъ санби — Медиев дегиль, Сулейман Али Моллаев. Абдурешид эфенди мында учъкуев. Асырымыз эки яшында экенде Медиев татарлар ичюн ачылгъан рус тили мектебини битирип, догъмуш шеэри — Орда оджалыкъ этмекте эди, достлары оны бу шеэрге чагъырып кетирдилер. Медиев мында мааллий генчлик иле таныш олур экен, Сулейман-Али Моллаевдеки акъылны ве араретни бегенип, онынъ якъын досту олды, эвлеринде яшады, ниает, Сулейманнынъ къыз къардашы Медине ханымгъа эвленди. Ондан бери бу дам алтында Моллаевлер иле бир анле олып омюр сюрмекте.

Медиев къуру мучели, сарышын адам. Козълери ешилъ. Озю юксек. Субетдешнен гъает незакетли. Лакъырдысы яваш. Муамелеси, аркетлерни дигерлер ичюн ибретли. Башында юфкъа тери къалпакъ, боюнында чырышлы якъа, галстук. Эллеринде манжетлер. Устюнде кок

костюм. Онынъ метанетини ве себатыны там суретте тариф, яхут тас-
вир этмек кучъ. Саде киши... саде олдыгъы ичюн де пек муреккеп.

Бир рус тили муаллими сыфатында, онъа шеэрнинъ зиялыларына
якъын киши олмакъ эльверншли, лякин зиялылар фикир-зикир джизэ-
тинден тюрлю-тюрлюлер. Эр бири озюне нисбетен айры муамеле истей.
О себептен Медиев ихтият, индже усулнен иш корьмекте. Ойлеликле
муневверлернинъ урьметине ве севгисине саип. Онъа достлары да яр-
дым этелер. Абдулхамид оджа... биллими, теджрибели киши, Медиев-
нинъ хатирин ичюн Ор шеэринден Къарасувбазаргъа кочюп кельди.
Мында ерли генчликнен сыкъ-сыкъ корюшмекте, субетлер этмекте.
Яш-явкъа онъа тез алышты, инанды. Бойле экене, шеэрде Менсент Дже-
милев пейда олды. Озю Эски-Кърымлы... паралы, такъатлы эснаф ан-
лесинде догъма, хырджыман адам. Менсент рус тили мектебинде окъ-
угъан сонъ Петербургда адлие институтыны битирди, тыббий инсти-
тутта тасиль корьген Аджи Асан огълу Мустафанен бир эвде яшады.
Агъасы Гъазы Джемилев Петербургда Менсентке мейва тюкяны ачып
берди. Менсент тиджаретке тутунды дегенде, ишлери юрип
кетди. Муштерилернен тиль тапты, гизли большевик партиясы теш-
киляты иле мухкем багъланып, озь аяты ичюн хавфлы авалелерини
эда этти.

Менсентнинъ гъайрет даиреси кениш эди. Озь тюкянына эджие-
бий мемлекетлерден кетирильген тюрлю маллар... лимон, портакъал,
хурма, инджир, къаве ящиклери ичинден муим весикъалар чыкъа.
Булар — эмиграциядаки инкылябчынынъ талиматлары, макъалеле-
ри, мектюплери. Тюкян саипи олар акъкъында эрте-ярыкъ тенби этиль-
ген. Тюрлю джасуслар къайнашкъан бу буюк шеэр ичинде весикъа-
ларны алып-кетип, адамына такъдим эте. Муим ве месуль иш. О, Мен-
сентке ишанылгъан.

Тюкандан ят иллерге мейва йиберильгенде, ящиклер ичине Русие-
деки гизли большевик тешкиляты кишилеринден эмиграциядаки адам-
гъа кягъытлар къоюла. Марсельде айны хызметни, мейва тюкянынынъ
саипи Жерар Боске эда эте.

Дейджегим, Менсент Джемилев кениш мыкъяслы ишлерни чевир-
ген адам. О Медиевке садыкъ. Амма Медиевке садыкъ тек Менсент
дегиль. Медиевнинъ фикирдешлери, ярдымджылары даа да барлар. Сёз
келими — Сулейман Али Моллаев, Абдулфетта Абдураман, Сент-Ме-
мет ве Аблямит Шейхзаделер, Бекир Халафат, Абибулла Зиядин, Ба-
зирган Мамут, Ибраим Смульский, Осман Сейфуллаев, Абибулла-бай,
Сент-Ахмед Челеби, Сент-Умер Тарахчы, Сент-Али Сарычы... бу адам-
лар, чаресини тапып, Кърымнынъ озюнде ве Петербургда, яхут чет
мемлекетлерде окъуп, аз-чокъ тасиль алгъанлар. Олар фукъаре дегил-
лер. Халкъ ичюн хызмет этиджи зиялылар, муним иш эда этильмек ке-
рек вакъытта, акъчаны къайдан тапмалы... деп тюшюнип турмай-
лар. Къайсыны алсанъ, я Джеминет Хайриенинъ, яхут мектеп комис-
сиясынынъ азасы. Буны Медиев озю аселет ойле япкъан. Онда
мана бар.

Бу шеэрде татардан Беледие башлыгъы ич бир вакъыт олмагъан.
Шеэрини я къараим идаре эткен, я урум, я эрмени, я да булгъар. Бу-
лар койде топракъта чалышкъан эмекчилер дегиль. Эписи туджджар-
лар, базыргянлар. Киши Беледиеге аза сайлана бильмек ичюн энъ аз-
дан учь бишь кумюшлик мулькнетке малик олмакъ керек. Беледиеде
зенгин татарлардан аза ёкъ дегиль... барлар, лякин азлар. Миллет
менфааты ичюн иш япмакъ оларнынъ къолларындан кельмей. Эали
Медиевини севди. Онъа инанды. Амма тек севги, садакъат иле Беледи-
еге аза олунмай. Онда да башкъа, Медиев этрафындаки генчлик, Бе-
ледиеге бир дегиль, энъ аздан, учь адам кирмек керек деп исрар эт-
мекте. Кимлер о, учь адам?

Генчликнинъ фикириндже, Беледие азалыгына Осман Сейфулла-св, Ибраим Смультский, Абдурешид Медиев ляйыкълар. Пакъыл киби бу адамларнынъ учюнде де не мал, не де мулъкъ ёкъ.

«Ёкъмы? — дедилер достлар, иддетленип.— Олмаса... олу!».

Адлнеджи иле корюштилер. Нотариус иле лакъырды эттилер.

«Мал-мулъкми? — дедилер олар, текрар.— Энтъ аздан учъ бинъ кумюшликми? Яхшы!».

Эки афтадан сонъ... Аджи-Абдураманнынъ бакъкъал тюкяны ве къавеханеси Ибраим Смультскийге сатылды. Абибулла байнынъ «Авропа» мусафирханеси Осман Сейфуллаевнинъ ихтиярына кечти, Сулейман-Али Моллаевнинъ бабасынынъ эки къатлы эвлери ве ханазбары Абдурешид Медиевнинъ олды. Сатув-алув иши нотариуста ресмийлештирилип, сенет эйъатке такъдим этильди. Учъ мутиракъкъый яш киши сахта весикъалар эсасында Беледиеге векиль сайланылды. Чешит миллетлерининъ векиллеринден ибарет шеэр думасы Абдурешид Медиевни бир агъыздан шеэр управасынынъ галавасы, яни озюмизининъ тилимизде, айткъанда, Беледие башлыгы сайлады.

Сиз, Усеин эфенди, шеэримизни билесинъиз,— деди Сулейман Али... энди емекнинъ ахыры якъынлагъан эди.— Сув ичмек истеген адам, элинде къопкъасы, ёлларда сакъаджынынъ пешинден чапып, талагы къата... сув омюр билля сакъанен котериле эди. Қъопкъасы алты капик. Ойле дегильми?

— Ойле! — деди оджа, Моллаевнинъ сёзлерини тасдыкълап ве башыны саллады.— Эски Меракештеки киби...

— Ентъи Беледие не япты?— Сулейман эфенди Медиевке мемнун назар атты.— О фаалиетини муим иштен башлады. Эалиге сув берди. Шеэрнинъ дженюп-шаркъында Таз-Къая тюбюнде, бакъылмай... перишан алгъа келип къалгъан, салкъын сувлу чокъракъны темизлетти, кенишлетти. Устюни орытти... чокъракънынъ суву артты, даа да лезетли олды. Хауздан чоюн трубалар вастасынен шеэрге сув кетирильди. Энди сокъакъларда, къайда айлансанъ, чешме.

Абдурешид эфенди енгильден къайнагъасынынъ омузындан тюртти. Сулейман Али элесленип, онъа чевирильди.

— Иш ялынъыз Беледие башлыгында дегиль,— деди Медиев ве козьлери ашагы эник алында, сёзюни девам этти, —иш сизлерде... достларнынъ самимий ярдымында!

— Ярдымындамы? — Сулейман Алининъ къашлары эки ерден сынып кеттилер. О куевнинъ фикиринен разы олмады.— Биз ярдымны эвельки Беледиеге де япкъан эдик. Элекчилер мааллесинде сынгъан алты аршынкы агъач копюрни тюзеттирип оламады, — деди эвнинъ саиби, — манъа бакъынъыз, Усеин оджа! Къарасувбазарда геджеленип сокъакъкъа чыкъмакъ... аят ичюн, керчектен де, хавфлы эди. Орталыкъ зиндан къаранлыкъ. Ёл басмакъмы истейсинъ. Адам соймакъмы? Қызларны алып къачмакъмы? Абдурешид джадделерде карбит фенерлер къойдырды. Не? Фенамы? Адамлар энди акъшамлары бири-бирине мусафирликке барып-келелер. Бугунъ Беледиене электрик станциясы къурув устюнде учъ бучукъ саат лакъырды олды. Бу меселе къалын джеб-лилерни де меракъландыра. Демек ки, Абдурешид эфенди станция къуруджылыгында пара зорлыгы чекмейджек. Куевнинъ япкъан ишлерининъ эпсини айтып чыкъмакъ кучъ. Лякин, къыйметли Усеин эфенди, бизим куев бир иш даа япты.. ойле иш ки, дигер хызметлеринен къыяс этмек мумкюн дегиль. Абдурешид эфенди «Ветан хадими» ни дюньягъа кетирди.

Сулейман Али эфенди бу сёзлерини ифтихарле сёйлер экен, мусафир, юрегине бирден окъ сапланылгъан киби, кевдесини кучлюо сурет-

те силькитти, элишен кокюсининъ сол якъыны авучлап, диваргъа таянды.

— Дюньягъа кетирди... догъру, — деди Усенн оджа незакетле, — лякин осьтюрип-буюттими? — сонъра Медиевке чевирильди. — Кърым генчлиги сизден чокъ миннетдар! Факъат бугунъ коръюгим левха... — оджа ах чекти, кокюс кечирди. — «Ветан хадими» идареханесиндеки мусадере, о вахшилик мени пек азаплады. Сиз Беледие башлыгъысынъыз! Къолунъызда, эр алда, акимнет бар! Бу резалетнинъ огюне чыкъып, оны токътатып оламадынъызмы, Абдурешид эфенди?

Мусафирнинъ сёзлери Медиевнинъ къулагъында: «Кендинъиз догъурдынъыз явруйи — кендинъиз ольдюрдинъиз...» деген киби янгъырасалар да, бу опыкеленюв — оджанынъ къальбиндеки яныкънынъ ферьяды экенини анылады, о себептен, оджагъа аджеле джевап бермеге ашыкъмады. «Мутерем мусафир... бир аз истраат этсин, озь-озюне кельсин, сонъра...» деп тюшюнди.

Муневвер кишилеримиз адден-ашыкъ асабий олдылар. Эр маневий шейден бойле иддетленип кетелер. Халкъымыз исе зияде сабурлы. Сабурлы дегиль... гъарип. Озюнинъ къайдыны чекюв къабилиетинден марум... окъяпуста къасыргъа ичинде къалгъан геми. Оны идаре эткен, айдын уфукъгъа догъурткъан дюменджи ёкъ. «Ветан хадими» чыкъарылгъан девирде татар онынъ санфелеринде озю ичюн талиматлы фикирлер тапа эди. «Топракъ... оны озь кучюнен сюрюп-сачыджы койлюнинъ олмалы». Ве саире. Бу сёзлер — Абдурешид Медиевнинъ озюнинъ фикирлери. Руснеде агъыр, къара йыллар халкънынъ елкесинден кучлю баскъанда, Медиев халкъгъа Руснедеки вазиятти анылатты... халкъ акъикъатны Медиевден ишитти.

— «Ветан хадими» Петербургнынъ эмирине бинаэн къапатылды... — деди Абдурешид эфенди, акъырындан... онынъ лакъырдысы асыл да яваш эди. — Теэссюфки, юксек акимнет кишилери меним итиразыма таби олмадылар.

— Юксек акимнет кишилери?! — оджанынъ сеси денышти, титредди... санки анылашылмаз олды. — Бизим генчлигимиз газетасыз къалдымы?

— Эбет! — Абдурешид эфендининъ башы текрар ашагъы энди, хайли вакъыт юкъары котерильмедди. О бу суретле козьлериндеки яшларны достларындан гизледди. — «Ветан хадими» былтыр да къапатылгъан эди. Чаптыкъ-чапкъаладыкъ... афтада бир дефа чыкъмакъ шартиле текрар ачтырдыкъ. Уезд идареси иле анылашмакъ мумкюн олды. Бу сефер... — Медиев сусты, тизи узериндеки сол къолунунъ узун, арыкъ пармакъларыны бирер-бирер буклеп, нелернидир эсаплап бакъты. Тюшюнди... бир шейлерге разы олды, бир шейлерге итираз этти. Ойле экен, чересиндеки ифаделер деныше берди, дудакълары де тартылды, де йиберильтди. — «Ветан Хадими»ни бир даа ачмакъ энди къолумыздан келирми... акъылым кесмей. Заман муреккеп олды. — Абдурешид эфенди пазарыны килимден къуртарып, беллини догърулты. — Муреккеп олса да, къол къавушып отурмагъа акъкъымыз ёкъ. Зан этсем, бизге бир къач адам олып муаллим иле козь-козъге келип, къонушмакъ керек.

— Не акъкъында? — деп сорады Усенн оджа. — Башкъа газета чыкъармакъ ниетинъиз бармы?

— Хайыр! Башкъа газета хусусында шимди лакъырды ола билъмез, — деди Медиев, — лаф «Терджиман»нынъ гъаесин, усулу... узеринде олмакъ лязим.

— Онынъле бир дефа къопушкъан эдик, — деди Усенн оджа ве... элиндеки сигарнынъ кулюни маса узериндеки къабурчакъ куллюк ичине къакъып тюшюрди. — Хатиринъиздеми, Абдурешид эфенди?

— Шубэсиз... — Медиев нелернидир тюшюнип, кулюмсиреди. — Бир

дефа даа кьонушмагъа меджбурмыз. Къарт бизни анъламагъан дегиль. Истикъбальни де тасавур эте. Лякин ишинде гъает ихтият... о эки асырынъ кишини.

— Озю алсызджа эди,— дие иляве этти Усеин Шамиль,— Варнадан къайткъанда когертеде сувукълангъан.

Халкъкъа айдын тиль ве ачыкъ давуш пле акынкъатны сёйлемек керек. Буны ким япаджакъ? Эльбетте, «Терджиман»дан башкъа имкян ёкъ. О вакъытта Медиев Багъчасарайдаки Джелал Менновкъа мектюп язгъан эди. Джелал Менновнынъ, не якътан бильмем, Исмаиль эфенди иле догъмушлыгъы бар. Мектюп язып, Гаспринский бир къач адамны эвинде субет ичюн къабул этмесини риджа этти. Гаспринский разы олды. Усеин Токътаргъазы, Абдурешид Медиев, Нусрет Ильминъ, Джелал Меннов топланып Гаспринскийнинъ узуруна бардылар.

«Исмаиль муаллим!— дедилер олар наширге.— Рус инкылябы олды. Миллетлер тепренип алдылар. Оларнынъ къафаларында артыкъ миллий азатлыкъ тюшонджелери уянды. «Терджиман»гъа озь истикъаметини денгъиштирип, демократик фикирлерге кенишче ёл бермеге вакъыт кельмедими?».

«Инкыляб олды... амма енге бильмедим...»— деп джевап берди Гаспринский.— Аятымыз кене шу... эски амам, эски тас! Муваккъат уриетлерге ишанмакъ кучъ. Беклемек керек... гузель куньлер кельгендже беклемек керек».

«Беклемек? — Медиевнинъ черэсинде хошнутсызлыкъ сезильди.— Гузель купьлер озьлери сюрюп кельмезлер. Тарихта ойле ал олгъаны ёкъ. О куньлернинъ келювини тезлештирмек керек...».

«Насыл этип»,— деди нашир. Онынъ гуръ къашлары чатылдылар.— Сиз манъа, дюменин солгъа бур, демек истейсинъиз, Абдурешид эфенди? Мен сизни... генчликни билем. Буюк вакъялар юз бергенде илери алып чапмагъа устасынъыз. Факъат акъбетини де тюшюнмек керексинъиз. Ёкъ... шимди дюмен буруладжакъ вакъыт дегиль».

«Биз энъи рухлу газетагъа мухтаджмыз — деди Абдурешид Медиев.— Ойле газетагъа ки, халкънынъ азатлыгъы, топракъ ислааты ишлерине ярдым этсин».

«Енъи рухлу... яни энъи газета!»— деп иляве этти Токътаргъазы.

«Енъи... бутюплей энъи газета, ойле дегильми?— Исмаиль муаллимнинъ черэси тазерди.— Бу башкъа меселе».

Мушавере араретленди, кенишледди ве... узады. Ильки куню бир къараргъа кельмек мумкюн олмады. Джелал Меннов сёйледди, Нусрет Ильминъ итираз этти. Усеин Токътаргъазы теклиф берди, Абдурешид Медиев къабул этти, Исмаиль муаллим сусти... эртеси куню уйле авгъан сонъ, инает фикирлер, бирлешти. Медиев энъи газетанынъ ады «Ветан хадими» олмасыны теклиф этти. Исмаиль Гаспралы разы олды. Газетанынъ не ерде нешир этилюви меселесинне кельгенде, тюрлю фикирлер догъды. Медиев газетанынъ Багъчасарайда нешир этильмесини ляйыкъ коръди. Векалет азалары бу теклифни къабул этилер, Исмаиль муаллим итираз этти.

«Багъчасарайда йигирми учъ йылдан берли «Терджиман» нешир этильмекте,— деди о,— кучюк шеэр ичюн бунунъ озю кяфи дегильми?»

«Багъчасарайда нешир этильсин дегенимден мана шу ки, азиз муаллим, бу шеэрде сизинъ матбаанъыз мевджуд,— деди Медиев.— Рухсет этсенъиз, «Ветан хадими» де анда басылыр. Дигер шеэрлерде озь тилимизде матбаа ёкъ».

«Енъи газета Багъчасарайда нешир этильсе, укюмет ильки афта-сында «Ветан хадими»ни де къапатыр, «Терджиман»ны да. Ёкъ, мух-терем мусафирлерим, Багъчасарай — энъи газетаны нешир ичюн ер дегиль».

«Ветан хадими» Симферопольде нешир этильсе яхшы олур...» деди

Джелал Меннов.— Анда эдебий хадимлер, муреттиплер кыдырып юрге аджет олмаз».

«Хайыр!— Исмаиль эфенди кяршы чыкты,— Симферополь — губерниянынъ меркези. Губернаторнынъ озю яшагъан шеэр. Дахилий ве хариджий иш идарелери, полиция ве жандарм хадимлери, цензура, земство мемурлары ве юзлернен джасусларнынъ къайнашкан ери. Олар, ени татар газетасыны яшатмазлар. «Ветан хадими», фикриме коре, Къарасувбазарда нешир этильмели».

Векалет Исмаиль эфендининъ теклифине разы олды. Багъчасарай уезди оджалары арасында деръал ени газета тешкили ичюн паче топлавы башлады. Исмаиль Гаспралы «Ветан хадими» ичюн хадимлер, уруфат берди ве дигер ярдымларда булунды. Векалет Къарасувбазаргъа къайтып кельген сонъ ени газета неширини киришти. Эки йылдан сонъра такъдири, иште, бойле олды.

Мезкюр вакъиалар юз берген вакъытта Исмаиль Гаспринский эли еди яшында, Абдурешид Меднев йигирми секizde эди. Абдурешид эфенди анадан догъгъанда Исмаиль Гаспринский Симферополь гимназиясыны ве Воронеж аскерий мектебини битирген, Москва Эдадиесинде¹ окъугъан, рус профессорларында тасиль корьген, Парижде, Мадридде, Стамбулда яшагъан... Эльгамра сарайында джазибели, ярымагъриб,² ярыспан кызылары джемиетлеринде булунгъан, Каирде арап тилинде «Эльнахза»³ газетасыны нешир эткен, «Континенталь» заласында учъ юз алтмыш адамнынъ огюнде маариф ве медениет хусусында араретли нуткъ сёйлеген, инает, Идиль бойларындаки тудж-жар Исфендияр Акъчуриннинъ кызы Зёре ханымгъа эвленип, артыкъ учъ огъул, учъ кызынынъ бабасы олгъан... эбет, бу ишлер чокътан олып кечкен эдилер.

Бир дефа, Усеин Шамиль акъкъында ени малюмат тапмакъ умюдинен, хансарай кутюпханесинде эски меджмуаларны къарыштыргъан вакъытымда, Исмаиль Лемановнынъ* кюлунен язылгъан весикъа козюме чалынды. Бу весикъа матбаада басылгъаны ёкъ... даа эльязмада эди. Исмаиль Гаспринскийнинъ муфассал «Терджимен алы». Эльязманынъ астында 1894 сенеси тарихы кююлгъан. Леманов о вакъытта рус тилинде муаллимлик ве «Терджиман» идареханесинде муарирлик эте экен. 1893 сенеси «Терджиман»нынъ дюньягъа келювине он йыл толуву мунасебетинен, окъуйджыларнынъ риджаларына бинаэн, муарирнинъ терджимен алыны язып, Одесса цензурасына косътере. Цензура эльязманынъ чокъ ерлерини тиниткелеген сонъ китаб шеклинде чыкъарылмасына рухсет бере. Амма эльязма китап алында, ичюн-дир, чыккып оламай. «Терджиман»нынъ йигирми йыллыгы байрам этильгенде, кене эльязма лакъырдысы котериле. Китап бу сефер де нешир этильмей. Сонъра ачылмаз долапларгъа кююла... оларда къалып кете. Эльязманынъ биринджи саифеси узеринде Гаспринскийнинъ озъ кюлунен: «Бу эсерден келеджек кяр Багъчасарайда кызылар ичюн ачыладжакъ ени мектебе вириледжекдир...» деп язылгъан.

Гаспринский акъкъындаки сёзлеримиз мутерем окъуйджыларымызгъа анълашылмасы ичюн мен Лемановнынъ мезкюр эсериндеки кимер сатырларгъа мураджаат этивни лаяйыкъ корьдим.

¹ Он йыллыкъ мектеп.

² Мавр.

³ «Ениден догъув».

* Белли муаллим ве муарир. Ватан дженки вакъытында Ленинград муасарасында вефат этти.

Эльязмада денильгенине коре, Гаспринский Зынджырлы Медреседе татар генчлигине рус тили дерслери берген девиринде Асан Нури адлы яш, муневеер киши иле таныш ола. Мусафирни къаве ичмеге давет эте. Асан Нури разы ола. «Вели баба» къавеханесине кирип, салкъын уджреде козьни охшар орьнекли, йымшакъ миндер узеринде отурып, къонушкъанда, озь-озьлюгинден, аят ве хызмет акъкъында лакъырды ачылаки, бу вакъытта Гаспринский мусафирнинъ ким экенини биле.

Догъма Айвасыллы Асан Нури 1860 сенеси Стамбулгъа окъумагъа кете. Дарылмаариф ве Дарылталим мектеплерини битире, Джемнет Алинеде тасиль коре. Хариджие назаретинде чалыша, 1876 сенеси тюрк инкъилябчыларынен берабер Султан Азизнинъ тахттан эндириливи ишинде фааль иштирак эте. Султан Абдул-Амитке азырланылгъан сунхасткъа къошула. Абдул-Амитнинъ эмирине бинаэн, полис идареси хадимлери Асан Нурини ве аркъадашларыны апсханеге къапамакъ ичюн эдинип къыдыргъанларыны анълап, франсыз вапурына* минип, Авропагъа къача, ярым дюньяны дёне-долана, 1879 сенеси баба топрагъына келип чыкъа. Коре ки, аят бунда да парлакъ» дегиль. Халкъ падиша зулумы алтында инълемекте.

«Татарнынъ аятындаки мушкилят — онынъ джанллигинден, медениетче кериде къалувындан себеб... — дей онъа Исмаиль эфенди, — юксельмек ичюн илимге ве фенге саип олмакъ керек. Бу ялынъыз кърымлылар ичюн дегиль, Русенинъ джюмле мусульманлары ичюн зарур».

Субет бир кунъде битмей. Чокъ кунълер мухтелиф ерлерде девам эте. Ниает, халкъкъа эсареттен къуртулув ёлларыны матбуат айдынала биледжегине къаний олып, татар тилинде газета нешир этиов фикрине келелер. Бу фикирни аятта тадбыкъ макъсады иле «Тонгъыч», «Шефакъ», «Неширят Исмаилне» адлары алтында меджмуа чыкъарувгъа наиль олалар. Кърымда о заманда матбаа ёкъ. Меджмуаны Тифлисте табъ этип, Кърымгъа кетирип даркъаталар.

Лякин бойле четин усулнен мурадкъа ирмек пек кучъ оладжагъы анълашылгъан сонъ, Гаспринский ве Асан Нури уфакъ-туфек меджмуалардан вазгечип, ири аджимде сиясий ве икътисадий газета неширине тутуналар. Кърымнынъ Русиеге къошулгъанына юз йыл толувы кунюни къайд этиовге азырлыкъ кеткенде Гаспринский, Кърым татарларынынъ ана тилинде газета неширине рухсет этильмеси ичюн ялварып, император азретлери адына арзуал яза. Арзуалны алып, озю Петербургкъа кете. Рус тилинде къонушувда эйи натыкъ, Исмаиль Гаспрали укумет адамларына меселени буюк усталыкънен апълатып, оларны къандырып, ишини япып, афтада бир дефа олмакъ узре «Терджиман» адлы газета чыкъарылмасына рухсет алып келе. Мусаадени Русие ичюн бойле шуретли кунъге итъаф иле истемеге биллювнинъ озю буюк акъыл ве джесаретнинъ тимсали эди. Муаллимде бу къабилиетлернинъ эписи тапылды.

1883 сенеси онунджы апрельде «Терджиман»нынъ биринджи нусхасы чыкъкъан сонъ Асан Нури Ялы Боюна авдет эте, муаллимлик ишинен мешгъуль ола. Асан Нури эсаретнинъ, зулумнынъ душманы, Ялы-Бою шеэрлеринде ве койлеринде чаризм акимнетине къаршы гизли сиясий дернеклер тешкиль эте. 1892 сенеси Гаспринский иле анълашып «Терджиман» матбаасында «Неджат (къуртулыш) адында он биш нусха бейаннаме бастыра, оларны эали арасында даркъатув ишине реберлиги вакъытында полис идареси тарафындан якъалана, гизли тешкилят азалары махкеме этилип, Сибирьге айдала. Сарайменли бай,

* Елджулар ичюн гами.

окъумыш, мутеракъкъый киши, Гаспринскийнинъ досту Сулейман Ад-
жы буюк паралар берип, Асан Нурни, омюринде ич корьмеген ве
бильмегени алда, Сибирьден къуртарып къалдыра. Бу ишни Исмаиль
эфендининъ риджасына бинаэн япа. Асан Нури курек джезасындан
къуртула... лякин севимли коюнден ве оджалыкъ хызметинден марум
къала. Уезд идарелерининъ эмирлери муджиби Айвасылдан къувула,
онъа оджалыкъ хызмети ясакъ этиле. Асан Нури «Гессен Георгий»
такъылма ад алтында тюрюю виляетлерде омюр кечиререк, къач йыл-
лардан сонъ Ялтада пейда ола, сабыкъ шеэр идареси бинасынынъ би-
ринджи къатында къавехане ача. Онынъ кучюк келиринен яваш-яваш
кечине. Къавехане кеттикче пекине, кенишлей, бейнелъмилель «Эдеби-
ят салоны»на чевириле... Чехов, Андреев, Арцибашев, Бальмонт, Не-
мирович-Данченко, Куприн, Короленко, Кацюбинский, Скиталец киби
буюк эдиплер бу къавехане саибынынъ арап, аджем, франсыз, алман,
рус тиллерини мукемель бильген юксек меденнетли адамнынъ даимий
муштерилери ве достлары олалар.

Асан Нури озюнинъ Кърымда ве Туркинедеки аяты акъкъында учъ
юзден фазла саифелик «Мемуар яза. Оны табъ этиов хусусында Гас-
принский иле лакъырды этип башлагъан куньлерде муим хабер келе...
Султан Амиг укюмдарлыгъынынъ йигирми беш йыллыгъы мунасебе-
тиле, апсханелердеки тюрк инкылябчылары афу илян этильген...

Асан Нури бу енъиликни ишиткен сонъ, аилесини Кърымгъа ке-
тирмек истегиле Стамбулгъа кетер экен, Романиянынъ Галас шеэрин-
де апансыздан хасталанып, 1903 сенеси, алтымыш беш яшында олдыгъы
алда, вефат этти. Джебзире ханым иле бир даа корюшмек мунасиб ол-
мады.

«Терджиман»нынъ ильки нусхасы дюнья юзю корьгендже муарир
чокъ мешакъатлар чекти. Матбаа керек. Уруфат, басма тезья, кягъыт...
эписи керек. Акъча ёкъ. Биревлернен лакъырды этилип, пара тапылма-
са, басмахане ачылмайджакъ.

Исмаиль Лемановнынъ эльязмасыны окъугъан сайын меракълы
адиселерге расткельдим, козьлеримни олардан узюп оламадым. «Бу
сёзлерни язар экеним, Осман Акъчокъракълы иле олгъан бир субетни
хатырлайым,— деп язылгъан Лемановнынъ къаитларында.— О бир
дефа манъа къоюн джебинден кучюк джонк чыкъарып, базы сатырла-
рыны косътерди».

«Иште, сизге кучюк тарих. Окъуп бакъынъыз,— деди Асан Нури.—
Меним юрегим бойле шейлерге чыдап оламай».

Эки пармагъынен дефтерини эки саифесини козьлеримнинъ огюн-
де тутуп отурды. Къолума бермеді. Сёзлер хаттат элинен язылгъан.
Арап арифлери артыкъ силнимек истегенлер. Мен дикъкъатле окъу-
дым... окъудым, сонъра чокъ кедерлендим.

Исмаиль Гаспралы, Багъчасарайнынъ при зенгинлеринден Аджы
Селимге озюнинъ мырадыны анълата... «Татар чокъ кериде къалды,—
дей Гаспринский.— Ана тилимизде газета чыкъарсакъ, адамларны
дюньядан хабердар этсек, халкъымыз, илери миллетлер киби, юксек
меденнетли оладжакъ. Газета чыкъармакъ ичюн борчкъа бираз пара
лязим». Бойле деген сонъ Гаспринский суса, агъа не дер экен... деп
беклей.

Аджы Селим бу енъи гъаеден акъаретленип, агъыр козькъалакъ-
ларыны ялкъ этип тёпеге котере. «Исмаиль мырза!»— дей о Гасприн-
скийге.— Басмахане ачып, анда беш каппклик газета чыкъармакънен
мулькиет саипи олунмаз! Тютюн тиджаретинен огърашам десенъ, са-
нъа сермиялыкъ бир къач бинъ кумюш берейим! Татаргъа не керек?
Акъча керек. Газета дегенинъ не о? Кибритни чертип... четине тийдир-
сенъ, янып кете!» Ойле дей де, шах-шах этип, кутюр чере иле куле.
«Акъча янып кетмейми?— дей онъа Гаспринский.— Кибрит тийдир-

сенъ, акъча да янып кете!» «Е-оқы!— дей Аджы Селим.— Акъча янмай... онъа кимсе кибрит тийдирмей!»

Аджы Селим пара бермей. Исмаиль муаллим псе онъа ялвармай. О ялваргъанлардан, озюни алчалткъанлардан дегиль. Нашир башкъа танышларындан борджкъа акъча топлап, эски басма машинасы ве уруфат тезъасы сатып ала, ойле этип, газета неширине башлай. Лякин... эй, сени такъдир!? Эки йыл кечмей, къаза ола, басмахане туташып яна. Исмаиль эфенди газетаны Симферопольде шахсий матбаада эки къат паалы фиятнен бастырмагъа меджбур ола. Бир йылдан сонъ «Терджиман» Багъчасарайгъа къайтып келе... амма нашир ихтиядж ичинден чыкъып оламай, аксине, даа теренликке бата. Кягъыт борджкъа алына, боя борджкъа, электрик кучю борджкъа... муреттиплер ве эдебий хадимлер борджкъа хызмет этелер. Чархны муаррирининъ къызлары айландыра, басылгъан газета нухаларыны рефикъасы Зёре ханым буклей, азыр газеталарны почтагъа Зёре ханымнынъ къардашлары Акъчуринлер алып-кетип теслим этелер.

Муарир кимерде шеэр зияретинден эвге къайткъанда, тюкянджыларгъа корюмге къоркъуп, чет... сагъыр аралыкълардан юре, чюнкп эписине борджлу.

Гаспринский газета тешкиль эткенде Кърымда кимседен маддий ярдым корьгени ёкъ. Не чёллюк якътан, не де дагълыкътан. Орта Асиядаки ве Кавказдаки танышлары ярдымгъа кельдилер. Ильки сенелерде бутюн Кърымда «Терджиман»нынъ ялынъыз алты абунеджиси олды. Албуки Исмаиль эфенди халкъ арасында даимий суретте беш юз нуха газетаны бедава даркъатты.

Осман Нури дефтерининъ дигер саифелерини ачты, мен янгъын акъибетининъ тафсильатыны окъудым. Эбет матбааны тюзетмек керек, лякин пара кене ёкъ. Исмаиль эфенди, башкъа чаре тапып оламады... анасынынъ сандыгында сакълы олюмлик къафтанларыны ве тикили бир къач парча къумашыны алып чёллюктеки помещик мырзаларгъа сатмакъ, яхут озюнинъ бу алгъа кельгенини билъдирмек ичюн кетти. Джанкой уезднде зенгинлернен корюшип, газетанынъ, бу халкъ вариетининъ, маддий ярдымгъа мутадж экенини тафсильатлы суретте анылатты. Татарнынъ келеджеги ичюн муим бу ишке гонъюль берип, ярдым этерлер белледи. Албуки Сафедин Абдул Чонгарский алты пармакълы мырза, къумашларны саатлердже къарыштыра берип, орселедди, кирлетти, «Мал эскидже экен» деп, базар фиятындан уджуджа алмакъ ичюн давалашты-давалашты, акъибетте, къумашларны алмай, саибининъ тизлери узерине быракътып, кетти. «Терджиман»нынъ муарир эвге парасыз къайтып кельди.

«Мен о вакъытта басмаханеде муреттип эдим,— деди Осман Нури, дефтерни къолумдан алып.— Муаллимден бу сёзлерни ишиткен сонъ, бизлерининъ, басмахане ишчилерининъ, юреклеримиз пек къырылды. «Биз кунъдюз-гедже ким ичюн гъайрет этемиз? Халкъымызда джемаат хызметине ярдым дуйгъусы ич олмагъанмы аджеба? Екъ! Бу мумкюн дегиль».

Байрамлар вакъытында земство идаресинден ве айры шахслардан газетагъа ярдым тарзында пара кельсе, Исмаиль эфенди пара ёллагъанларнынъ исимлерини «Терджиман» саифелеринде дердж этер эдики, олар арасында кърымлыларнынъ адлары козьге сийрек чарпар эди. Муаллимнинъ матбаасы, энъ олмадыкъта, патта-сатта шахсий сымарышлар эда этиув ёлуен пара къазанып, озюнинъ маалие вазнетини тюзетип оламады. Басма машинасы сыныкъ, уруфаты эски ве аз... нашир озю данма борджлу. Отуз учъ йыл матбаатджылыкъ эттиги алда, озъ матбаасыны не кярлы истисал ве не де нефис эсерлер чыкъарыджы санъатхане япа бильмедди. Бу хусуста фикир этмек ичюн онынъ вакъыты да олмады. Зёре ханымнынъ вефатындан сонъ мирас къал-

гъан парагъа экинджи электрик басма машинасы алды. Омюрининъ сонъки йылларында Багъчасарай дживарында нефть тапылгъан вакъытта, муаллим нефть иссадарлары ширкетни ачув тешеббюси косъ-терген олдыки, бу ишни де озюне пара къазанмакъ ичюн дегиль, татар халкъыны истисалгъа чекмек макъсадынен якъкан эди. Гаспринскийге урьметни ве инамы къавий бир чокъ самимий достлары пара берип, аселет ширкетке аза олдылар. Ширкеттен файда олмайджагъыны биле эдилер. Параны Гаспринскийге ярдым деп бердилер. Топлангъан алты бинъ кумюш шеэр банкасына теслим этилип, Гаспринскийнинъ адына эсап ачылды. Бу парадан муаллим озь итияджларына бир капик сарф этмедил. Джан муаребеси чыкты. Пара банкада чюрюп къалды.

Исмаиль Гаспринский 1914 сенеси сентябрь он бирде Багъчасарайда вефат этти. «Русие мусульманлары арасында бугунге къадар Исмаиль бек дереджесинде урьмет иле дефн этильген маариф хадими олмады» деп язды о вакъытта бутюн шаркъ матбуаты. Нашир ве муарир вазифесине Гаспринскийнинъ васнет эткен адамы кельди.

Медиев, татарлар ичюн ачылгъан рус мектебинин битирген сонъ, Къарасувда оджалыкъ этти. Беледие башлыгъы олды. Иш, эльбетте, Медиевининъ Беледие башлыгъы экенлигинде дегиль, иш шунда ки, инсаннинъ бир несили бир хызметни бир девирде башлай... дигер не-силь о хызметни дигер девирде девам эте. Эр девирнинъ озь сиясий-икътисадий шараиты ве талаплары олгъанындан, бир девирнинъ не-силлинен — дигер девирнинъ хызметини талап этмек — манасыз шей. Эркесининъ фаалиети бир сой шараитта къулач алмай. Лякин башла-макъ... даима кучь. Инкъиляб... гъалиб кельсин-кельмесин, онынъ акъи-бетинде мытлакъа кучьлю сималар асыл олалар. Бешинджи сене кърым татарында, Медиев киби инкъилябий тюшюнджели адамны яратты. Ве тек Медиевини дегиль!

Гаспринский медреседе татар балаларына рус тили окъутты. Багъ-часарайда Беледие башлыгъы олды. Медиев Къарасувбазар рушдие-синде татар балаларына рус тили окъутты. Беледие башлыгъы олды. «Ветан хадими»ни нешир этти. Гаспринский о хызметлерни кечкен асырда, Медиев бизим йигирминджи асырымызнынъ башында япты. Медиевининъ озю ве тюшюнджеси башкъа. Медиевининъ фикириндже, халкъларны эсареттен ишчи ве койлюннинъ иттифагъы къуртара биле. Бу айдын, къуветли фикирге дикъкъат этинъиз! «Койлюлер ве ишчи-лер, эски Русие ерине енъи, урь Русининъ енъи ве мутешем бипасыны къураджакъ еяне къудретли кучьтир». Медиев бу сёзлерни 1907 се-неси Петербургда миллетлер меджлиси минберинден сёйледил.

Мутерем Сулейман Али эфендининъ эвиндеки бу къонушмадан сонъ он докъуз йыл даа кечер... Бекир Чобанзаде кърым зиялылары-нынъ октябрь инкъилябындаки хызметлери хусусында сёз юрютир экен, артыкъ мерум Медиевини, озюнни муътебер оджасыны ве има-еджисини хатырлап, онынъ шерефине аджайип фикирлер сёйлер. О дерки... «Медиевининъ эйкелли узерине язылмая ляйыкъ олан бу юкъары-даки сёзлер татар зиялыларынынъ тарихына кирен эйи саифелерден бирини тешкиль идер. Биз бугунъ бейнелъмилель куреш мейданларын-да кърым эвляды Медиев ичюн ифтихар иде билириз. Лякин Медиев бутюн татар зиялыларыны темсил идиёрмы?» Эр шей адалетли козьле бакъмалыйиз! Иш меним шахсетиме келидже, октябрь кунь-леринде меним нереди олдыгъым эр кесе малюмдыр. Мен он докъу-зынджы сенеди Будапешт джадделеринде Совет акимieti огърунда дженклештим!».

«...Медиев иле ифтихар эте билириз!» деди Бекир Чобанзаде. Эбет!

Биз Медиевтен ифтихар этемиз! Я... Чобанзаденинъ озюнден? Джаан медениетинде юксек иътирам иле анъылгъан бу улу алимден ифтихар этмеймизми?

Медиев бу акъшам кендиси акъкъында хош сѣзлер ишитип, азапланды. «Бир газета ве юз къыркъ эки фенер... иште, бизим теракъкъ-иятымыз!— деди озъ-озюне.— Гъарип татар бундан да мемнун. Албуки юксельмек, медений халкъ олмакъ ичюн, нелер-нелер даа керек!».

О, бу тюшюнджелер ичинде экен, къулагъына тыныкъ, лякин ачыкъ давуш кирди. Сескинип, козьлерини котерди. Мусафир абдырады. Лафыны кесмек истеди. Амма артыкъ кеч эди.

— Мен, Абдурешид эфенди, сизге буюк риджа иле кельдим,— деди онъа Токътаргъазы, ихтиятле.

— Манъа... риджа илеми?— Медиевнинъ отурышы ве бакъышы дикъкъатнынъ озюне чевирильди.— Екъ, сиз манъа эмир этинъиз!

— Тешеккюр!— оджа шаркъ адети муджиби, сагъ элини кокуюсининъ сол якъына къююп, башыны ашагъы эгилътти.— Эмир этмекми? Екъ. Меним арзум кучюк ве муим. Озюнъизге малюм, сонъки йыллар ичинде эпни эсерлер яздым. Олар къол-къолдан, агъыз-агъыздан кезип, артыкъ бозулдылар. Базан джыйынларда ве тойларда озюм ишитип, айрете къалам. Озь эмегимнинъ макъсулы экенлигине шубӊленем. Оларнынъ китап шекилинде чыкъарылмасына ярдым этерсинъиз уюуду иле узурнынъызгъа кельдим... ляким бойле кедерли иш. «Ветан хадими»... ёкъ!

Медиевнинъ юзюнде окунч кольгеси къыбырданды. Ве бу ненинъ кольгеси экенини Усеин оджа бильди. «Ветан хадими»нинъ афтада дёрт дефа чыкъувы Роганнынъ кучюк басмаханеси ичюн агъыр хызмет эди. О себептен, шорбаджы эр ай акъча ичюн дава эте тургъан, чюнки газетанынъ абуне келири басмахане масрафларыны орьтюп оламай. Джѳреме эп Молласевинъ, Базыргян Мамутнынъ ве Аббас Усеин огълунынъ боюнларына асылып къала эди. Газета ясакъ этильди. Энди матбааны ишлетмеге кимсенинъ акъкъы ёкъ. Ишлетсенъ, гизли беянаме басыла беллениледжек. Абдурешид манълайы астындан Сулеймангъа бакъты, Сулейман исе козкъапакъларыны эндирди. Бу ишаретлер не демек эди? Ким иза эте билир?

— Эсерлер къайда?— деп сорады Медиев мусафирден.— Янынъыздамы?

— Шубӊсиз...— деди оджа.— Софада чемоданым ичинде,— оджа алель-аджеле чыкъты... Сулейман Али айретленип етиштирип олады, оджа элинде экимленинъ зембиллине бенъзер мешин сумка иле кирди. Ичинден ешилъ джылтлы юфкъа дефтерлер чыкъарып, Абдурешид эфендининъ огюне къойды. Дефтерлер устюнде перишан, лякин окъунакълы арифлер иле «Налси Кърым» дие язылы эди. Абдурешид эфенди дёрт дефтерни къарыштырып бакъты, сонъра дёрдини де столнынъ ортасына сюрип къойды.

— Бир чаре корермиз...— деди о Токътаргъазыгъа.— Китабынъызны нешир этермиз. Сиз, Усеин эфенди, генчлигимиз ёлунда янгъан бир мумсынъыз.

— Менми? Ах! Абдурешид эфенди!— деди оджа, айтмагъа башкъа сѣз тапып олады.— Сизге чокъ тешеккюрлер олсун!

Оджаны при ода ичинде юмшакъ кроватта беяз, темиз ёргъан астына яткъыздылар. О гедже эеджанланды, юкълап олады. Сабагъадже бир якъындан, дигер якъына айланып чыкъты.

Иште, китапнынъ озю. «Алла сенден, Меъди огълу Абдурешитден, разы олсун. Бу алидженаплыкъны сен япа бильдинъ. Башкъа кимсенинъ элинден кельмеди. Токътаргъазы китапны текрар-текрар къарыш-

тырды, ичиндеки эсерлерни бир даа-бир даа окъуп чыкъты. Мектепте оджаларгъа косътерди. Дерслер маалинде китаптан базы шиирлерни джошкъун ве араретли окъуп, талелелерни таныш этти. Китап акъкъында хабер кой ичине даркъады, къомшу койлерге ишитилди. Нефис эдебият авескярлары, достлар эвге келип, оджаны хайырлады, озьлерининъ севинч ве ифтихар толу сёзлерини изъар эттилер. Чельде, ельдегирменде, денъиз саилинде, джыйындларда китаптаки шиирлер эзберден окъулды. Китап, инает, Менълибейнинъ эвинде пейда олды. Менълибей китапнынъ адындан мана не экенини анълап оламады. Джылты узериндеки турлю итъафларны, мураджаатларны, хытаплы, нидалы ибарелерни корюп, шашмалады, о саифени ачты, бу саифени япты, меситлерини кийип, Аджы Эрбаннинъ эвине чапты.

— Эфендим! — деди о байнынъ огюне юзь тюшип. — Сизге «Налси Кърым»ны кетирдим. Масхаралыкъны корюнъиз! Сизнинъ, къариемининъ атасынынъ, исми тек верги ве ясакъ муфеттишлерининъ кягъытлары узеринде язылы ола. Штаны ямавлы, сюме оджанынъ ады китапларнынъ биринджи бетинде басыла. Бу не демек? Полис идареси не иле мешгъуль? Жандарм хадимлерининъ козьлери къайда? Къаранъыз буны!

Аджы Эрбаннинъ юфкъа, сары къашлары туюмчиклендилер. Китапны къакъып алды, сагъ аягъыны килим устюне узатып, омузыны дивар ястыкъкъа таяды, козьлерини кере берип китапкъа бакъты. Менълибей секирип аякъкъа турды. Эв ичинде кезине башлады. Бай окъув ве язув джиэтинден, пек кучью дегиль эди. О себептен, ашыкъмайып, эджелей-эджелей окъуды: «Уфакълы-ирили бир чокъ къаялар, дерин дере, буюк тёпе, увалар...».

— Токъта! Токъта! Насыл къаялар? Насыл увалар?

О тааджиплип, Менълибейге козь этти. Менълибей тек боюныны кысты, индемени. Аджы Эрбан окъувны девам этти. Бойле дюльбер, назик сёзлерни башкъа вакъытта окъугъанмы эди? Хатиринде ёкъ!

— Бана сен не дединъ? Сюме оджа... дединъми? — бай аягъыны котерип, тизден къатлады, озю Менълибейге джылмайды. — Сюме адам китап чыкъарып оламаз. Китап бастырмакъ ичюн не къадар акъча керек билесинъми?

— Ёкъ, — деди Менълибей. — Мен джынслы атлар асрадым. Хамутлар ясадым — саттым. Китап бастырмадым.

— Уссин оджа бастырды. Анъладынъми? — Аджы Эрбан сагъыр сеснен иляве этти. — Мен ондан эр вакъыт шубэленем... зан этсем, оджа — падишанынъ душманы. Саткъын киши. Мени кимге сата, аджеба? Бильмек керек. — Аджы Эрбан къалкъты, китапны кошеде миндер астына тыкъты. — Бу акъта уезд идареси башлыгъынен лакъырды этмек кереким.

— Догъру. Озюнъиз лакъырды этсенъиз, кой зевалдан къуртулыр. Амма уезд идареси ири иш ичюн ири пара ала. Аз берсенъ, ашаланасынъ. Сёз келими, кечкен сефер оджаны койден джыйыштыргъанда оны къаптырдым, буны къаптырдым. Эп-бир къайтты кельди.

— Озюм лакъырды этсем, оджа бир даа къайтып кельмез. Бир иш бир кере япыла! — О Менълибейге маналы-маналы бакъты, джылмайды. — Сен мени анъладынъми?

Менълибей джевап бермеди, илеяране кулюмспреди.

— Отур! — деди эв саиб. — Тезден Эбулис Аджы келеджек. Джамальты ве Бекир де ишандыргъан эдилер. Джиддий лаф бар.

Экинди маалинде Уссин оджа мектепте ишлеринден бошاپ, эвге къайткъанда, Аджире ханымнынъ риджасы хатирине кельди... тюкян-

гъа кирип, вермишель ве къарын ягъы алды, тышкъа чыкъмакъ ичюн къапунынъ зембелегини узангъан арада ичери Менълибей кирди.

— Селям алейкум, муаллим! — деди Менълибей, ачыкъ ве юмшакъ давушнен, озю четке чеклип, Токътаргъазыгъа ёл берди. Агъызындан ракъы сасыгъы кельмекте эди. — Сизни корьген бей олсун!

— Мени корьмеге не аджет! — деди оджа. — Озюнъиз догъма бейсинъиз.

Менълибей бир шейлер айтты, лякин оджанынъ артындан къапу озю къапалып кетти, Менълибей не джевап берди, ишиталмады. Къучагъындаки бурумларынен сокъакъ бою кеткенде, Джамалъты ве Бекир байларгъа, Эбулис-Аджыгъа расткельди. Олар Аджы Эрбаннинъ эвинден чыкъып, сагъгъа-солгъа даркъалмакъта, эв саиб ве кочегенли къайнагъасы Умер-бай мусафирлерни озгъармакъта эдилер. Эписининъ черелери семиз ве къырмызы, озьлери кейфлилер. Оджа, къолларында шей барлыгъыны себеп этип, башыны къакъытып селям берди, токъталмайып, кечип-кетти. «Демек, бугунъ де меджлис къурулды, — деп тюшюнди о, ичинден, — меселе музакере олунды. Адамнынъ озю — худжур варлыкъ. Анадан гунасыз явру олып догъа, буюген сонъ — я мискин къозу, яхут сыртланнынъ озю олып кете. Бирине озь эмегининъ махсулы къафи. Дигерине — аз. Бир и ер юзюнде бар экенлигинден мемнун, дигери сенинъ мевджюдиегинъе душман. Иште, бу кой! Адынынъ озю къальбни титретип йибере. Чёльде бир-бирлерине алышыкъ, муаббет атлар сюрюси урь-сербест отлап юргенде... хариджий биенинъ бири келип къошула, сюрюнинъ сукют, сакин омюрини выран эте. Эбет! Бир бие — бир сюрю атны саадеттен аджиз къалдыра. Булар? — оджа аркъагъа айланып, козьлеринен Эрбанни ве Эбулисни къыдырды, корюп оламады, чюнки ерге энди къаранлыкъ чёккен эди. — Бу беш-алты бай, аджы ве молла да ойле якъанлар — месюд ве летафетли омюрге акълы бу койнинъ топракъларыны тутып алгъан, джемаатны ач ве чыплакъ къалдыргъанлар.

Эвининъ огюнде, ёл четиинде Аджире турмакъта эди. Янында Даниял, къомшу балалардан корьмекче, узун чубукънынъ устюне атлангъан, джюйрюк этип, чаптырмагъа ыдырына, амма озю даа кучюджик — сюрюне-йыкъыла, йыкългъанына окюнуп, агълай. Аджер оны котерип, аякъкъа турсата:

— Тюкюр, огълум, ерге! — дей Даниялгъа. — Акъча тапарсынъ!

Даниял анасынынъ не дегенини анъламай, агълавуны токътата.

— Ана! Бабанъ келе ята! — деди онъа Аджер, пармагъынен корьсетип. — А-на!

Даниял аркъагъа чевирильди, бабасыны корюп, къолларыны онъа узатты. Усени оджа огълуну къучагъына алып, багърына басты, оны охшады. Даниял бабасынынъ къулагъындан тишледди, янакъларыны шамарлады.

— Огълан пек агъыр... — деди оджа, тааджипленип. — Ничюн ойле?

— Неси агъыр онынъ! — деди Аджер, нътираз иле. — Озюнъизде такъат ёкъ.

Аджер буны шакъа этип айтты. Ве озюннъ шакъасыны ерли танып, кулюмспреди. Албуки, акъайынынъ айретленювинде акъыкъат ёкъ дегиль эди. О эр алланынъ куню саба эрте турып, дерске кете, акъшам къайтып келе. Джума куньлери исе Джемиет хайриенинъ мушаверелеринде булуна. Огъланны аз коре. О себептен Даниялдаки деъишмелер онынъ ичюн ачыкъ сезиле. Аджер ойле дегиль. Аджер гедже-куньдюз Даниялнынъ янында. Баланы корюп, козьлери алыша, оськенини, кевделенгенини абайламай. Даниял энди учь яшына кире ята. Кучюк Эбабилъ энди секиз айлыкъ. Оджа къучагъындаки Даниялнен ве янашасындан кельген Аджер иле эвге кирди. Сет узерине отурыр-

отурмаз, Даниялнынъ сабыры тюкенди, бабасынынъ тизлеринден ашагъы саркъып, ерге тюшти, ашханеге чапып кетти. Кичкене, бешикте уйкъуда эди. Усеин кунъ бою мектепте ве ёлда корьгенлеринден асабийленип, ёрулгъан олса керек, козьлери яваш-яваш юмула берди, ниает, башы кокюси узерине тюшти. Юкъламайджакъ олып чокъ тырышты, бир-бирине илише берген кирпиклерини ачты... ачты дегендже, козьлер текрар юмулды, оджа озюни терен чукъур ичине юварлангъан киби ис этти. Бойле бейут алында, козь къапакълары арасындан огюндеки маса устюнде насылдыр мектюплер яткъаныны корьди, узанып оларны алды. Уйкъу энди къачты. Мектюплернинъ бири Усеин эфенди Баличтен эди ки, о Багъчасарайдаки Тарпи-Алининъ китап тюкянына сатылшы ичюн кельген учъ юз нухса «Нален Кърым» генчлик арасында юксек меракъ ве талаш иле даркъадыгъыны билъдирмекте, китапнынъ аз нухса иле нешир этильдигини теэссюфле къайд этмекте, бунынъ узеринде Усеин Шамильни аджайип эсерлери ичюн самимиетле хайрламакъта эди.

Усеин оджа, гуя Баличнинъ озюнен къонушыр киби хайырлавуна тешеккурле джевап берип, башыны саллады. О пек севинди. Дигер мектюп Къазан шеэринден, Абдулла Тукъайдан эди. Токътаргъазы иле Тукъайнынъ мектюплешкенлери энди дёрт йыл. Бу инсаний ве эдебий достлукъ Усеин Шамильнинъ эсерлери «Шура» журналында дердж этильген вакъытта башлады, эп девам этмекте. Тукъай бу мектюбинде «Кузь еллерин»ни ниает язып битиргенини, лякин сагълыгъы ве кечиниши, эвельки киби, фена экенини язмакъта, Усеин Шамильнинъ аяты ве ишлери иле меракъланмакъта. Усеин оджа Тукъайнынъ сёзлериндеки самимиеттен ве аджизликтен эеджанланды. Усеиннинъ озю пек шефкъатлы омюр кечирмедиги алда, Тукъайнынъ гъариплигинден зияде кедерленди.

Аджер софра къойды. Аш кетирди. Оджа каравана ичиндеки пирнич шорбасындан эки-учъ къашыкъ алып къапаракъ, къашыкъны деръал ерге къойды, этке токъунмады. Еринден къалкъып, къомшу одагъа кирди.

— Сизге не олды?— деди Аджер, тааджипленип.— Уйле емегине де кельмединъиз!

— Бир талайдан сонъ...— оджанынъ давушы далгъын чыкъты.— Шимди маддем ёкъ.

Къаранлыкъ ода ичинде кийиз устюнде чалкъагъа тюшип, къолларыны башы астына къоюп, ятты. Кеч маальгедже индемени. Тавангъа бакъты-бакъты, нелердир тюшюнди. Кимерде сагъ, кимерде сол къабургъасына чевирильди, кимерде исе басыкъ инъильтили давушлар чыкъарды. Аджер бир къач дефа гизлиден, ачыкъкъапугъа якъын келип, ичери бакъты, бир шей корюп оламады... динъленип турды-турды, къайтып кетти. Ходжасыны раатсызламады. Озю, кишилик эвде, улпакълы-ири ёргъан астында, Даниял иле къучакълашып ятты. Янъчыкъ юкълагъан эдилер, бешикте Эбабиль агълады. Аджер турды.

Оджа зульметли тюшюнджелер ичинде кеч маальде тынып къалды. Не къадар вакъыт юкълады, не озюнинъ ве не де Аджернинъ хабери оламады... гедженинъ бир маалинде Усеин уянды. Къалкъып, софагъа чыкъты, кишилик оданынъ къапусы огюнден кечип, ашханеге кирди. Ашханеде эндирильген лампад ярмакъта. Къазанны тутып бакъты, сувукъ. Топракъ чанакъ устюнден къапакъны ачты, ичинде къатыкъ бар эди. Ичине отъмек догърап ашады. Сонъ азбаргъа чыкъты, сигар якъты. Ай-ярыкъ, ава сувукъ... койнинъ аркъасында, чельде сийрек-серпек къар обалары агъарып туралар. Сигарны ичип битиргендже чыдап оламады, ушюди... къайтып эвге кирди. Ашхане ичиндеки лампадны ятакъ одасына алып-кетип, алчакъ маса узерише отуртты, лампаднынъ фитилини котерди. Дивар ичиндеки долаптан талебе

дефтерлерини агъызы ичке къайтыкъ мерекеп шишеси ве къалем алып, маса устуне къойды. Оджа озь адетини яхшы биле. Уяндымы — не мааль олса-олсун, бир даа уйкъу олмайджакъ. Ойле экен, кийиз устунде нафиле авынлай берип, оны оръселегендже, ишнен огърашмакъ керек. Лякин хатирине башкъа шей тюшюп, талебе дефтерлерини янашасына, кийиз устуне быракъты. Оджа бир вакъытта пьеса язып башлагъан... лякин ахыры битмей къалгъан эди. Онынъ узериндеки ишни девам этюв ниетинен, багдаш къурунып, маса башына отурды. Язмакъ... эсерни бирден язып ёнеп кетмек Усеин Шамиль ичюн адет дегиль. Онынъ язув усулы кимселеринъкине бенъземей. Бир джюмледеки сёзлернинъ эписи сонъуна къадар ишленилип, мукеммелленип, кенди ерлерини тапмагъандже, дигер джюмлеге кечмек... ёкъ, бу онынъ ичюн мумкюн дегиль. Амма бойле чылчыкъ усул иле язылып биткен эсерге: шукюр, ннает, тюзетювге ихтияджы къалмады демек де, Токътаргъазы ичюн — афу этильмез хата сайыла биле. Усеин оджа не вакъыт ве къайсы эсери олса-олсун, къолуна алгъан сайын тюзетмесе, чыдап оламай.

«Моллалар проекти» эсери ойле башланылгъан, битмесине чокъ шейлер мани олгъан эди. Амма язып битирмегендже раат оламайджакъ. Бир дефтер артыкъ толу, дигери ярым. Сёзлер язылгъан, сонъра чызылгъан... сёзлернинъ устунден къырмызы мерекеп иле нелердир язылгъан. Олар да чызылып, устунден къара мерекеп иле тюзетилген. Саифенинъ ортасында ениден къошулгъан сёз къырмызы къарындаш чызыгъы иле саифенинъ сонъки сатырына кетирилип тыктылгъан. Кимер саифелерде сатырлар ортасында къырмызы хачлар къоюлгъан. Бу — кягъытнынъ аркъасында иляве сатырлар бар демек ола. Саифелер орюмчек авына бенъзейлер. Эсер дёрт йыл эвельси язылып башланылгъан. Аятта корюльген левхаларнынъ чокъусы хатирден котерилген. Башындан башлап, бир даа окъуп, таныш олмакъ, сонъра язувы девам этмек керек. Амма насыл окъумалы? Сатырлар къармакъарышыкъ. Бойле аллар Усеин оджада чокъ ола. Бир эсерни башлай, дигерини ташлай... вакъыт исе кече. Сонъундан окъуп, темизге чекмеси кучъ ола, чюнки оджанынъ башы даима ёргъун. Бойле вакъытта онъа Аджер ханым ярдымгъа келе. О ходжасынынъ кягъытлар устунде анда мында сачылгъан сёзлерини, бир-бирине тиркешкен чызыкъларыны къураштырмагъа уста. Оларгъа алышкъан. Лякин эр ишнинъ вакъыты бар. Бу сагъыр къыш геджесинде Аджерден ярдым беклемек мумкюмми? Оджа, окюнчюнден кокюс кечирди. Кокюс кечирип экен, ичинден нефеси, чельдеки рузгяр киби, увулдап чыкъты. Бу давуш Усеиннинъ озюнинъ ошуна кетти. Озь башына кулюм-сиреди: «Ичим тап-такъыр...— демек истеди, гъалиба,— къавшырап къалды».

Бу эснада аркъасында недир къыбырданды, чересиндеки тебес-сум ирип, ёкъ олып кетти.

— Саба эрте дерслеринъиз бар!— деди тыныкъ, юмшакъ сес.— Не аш ашадынъыз, не юкъу юкъладынынъыз.

Оджа айретле кери чевирильди.

— Кыйметли Аджер!— деди о, къарысынынъ бу маальде аякъ устунде экенлигине тааджипленип,— Озюнъ... ничюн юкъламайсинъ?

— Мени къасевет этменъиз! Гедже юкъламасам, куньдюз юкъларым. Меним вакъытым чокъ,— оджанынъ огюндеки дефтерлерини корюп, ишнинъ фаркъына барды.— Гедженнинъ бей вакътында... бу моллалар ничюн керек олдылар?

— Мен юкъладым, Аджер. Энди тёшекте ятып оламайым. Чаренъ олса, отур, окъу... мен темизге чекейим.

— Сабыр этинъиз,— деди Аджер. Софагъа чыкъты. Кишилик одада кичкененинъ нефес алувына динъленди, уйкеннинъ устундеки ёр-

гъанны тюзетти, озю къалын, орьме шалгъа орьтюнип, кельди.— Мында сувукъ. Устюнгизге джыллыджа шей кийнгиз.

Усени къарысынынъ огютини ишитмеген олып, кягъыт ве къалем алды, пьесанынъ къарышкъ ерлерини енъиден язмакъ ичюн къурунды. Аджер оджанынъ янашасында, тобан ястыкъ къоюп, устюне отурды.

— Тап башынданмы?— деп сорады о, элиндеки дефтерни къарыштырмакъта экен.— Бу насыл язы? Валлан, инсан чарпынаджакъ.

— Башы темиздже. Окъумакъ мумкюн,— деди Усени оджа.— «Сен сус! Вакъыф топракъларны сат-сатма...» Бу ерлерни ачыкъ. «Мен сизлерге бу меджлистен...» деп башла. Иште, бу ерден,— пармагынен саифенинъ ашагъы къысымында сатырнынъ ортасына басты.— Акъырын окъу. Алып чапма.

— Я рабби! — деди Аджер. Тилининъ уджу иле бирде чыкылдап алды. — Бунынъ несини алып чападжакъсынъ? Къана! Язынгыз!

«Бекир эфенди — мен сизлере бу меджлистен макъсадымыз не олдыгъыны анълатаджакъым. (Аякъкъа къалкъып, эки эли иле масаны тутар, башыны эгилтип, бираз сусар — дюшюнир, сонъра адам-лара бакъар) — Эпимизге малюм ки, заман денъишти. Уриет олды. Лякин яхшы олмады. Яхшы олмады дегилъ, бизлерге уймады. Халкъымызынынъ ичинде фитнеджилер чокълашты. Бир такъым илекарлар, халкъы алдайып, динлерини унуттырдылар. Шерияты хатирлеринден чыкъардылар (Дюшюнир). О илекарлар тюрю ерлерде, тюрю меджлислер япып, шерияткъа уймаз аризалар яздылар. Бир къач ай эвельси Петербургкъа махсус адамлар ёллайып, алланынъ эмири олмаян шейлерни падишадан истедилер.

Эгер падиша оларнынъ истеклерини къанаатлендирсе, эпимиз гунахкар оладжакъмыз. Биз, мусульманлар, моллалар, шерияты билген адамлар, бу ерде гузель бир мушавере идип, бир арзуал язмакъ керекмиз. Не дейсингиз, джемаат (Адамлара козь этер. Акъ сакъаллы, козьлюкли, къаба къалпакълы, узун чекменли адам аякъкъа къалкъар. Анълашылырки, бу Абдулкелям эфенди).

Абдулкелям эфенди. Мумкюнми?

Бекир эфенди. Буюрынгыз!

Абдулкелям эфенди. Бен Керчь дживары мусульманлары адындан векиль олып кельдим. О себептен, беним сёйлейеджегин сёзлер Керчь халкъынынъ мурады деп билинеджек. Кечен майыс айында Петербургкъа гиден проект шерията уймадыгъыны билъдик. Онынъ ичюн бен векиль олып, бурая кельдим. Бенде бир теклиф вар. Разы олсангыз, бир арзуал язып, падиша бабая риджа идеянкки, о бу сененинъ бааринде Кърым татарлары адындан ёлланылгъан проектни ред этсин. (Халкъкъа чевирлип). Джаным, ойле шерият олурмы? О проектте «руханийлер сыныфы олмасын» дие язмышлар. Бизлер, руханийлер олмасакъ, къара татаргъа намазны ким къылдыраджакъ? (Бекир эфендиге козь этер). Ондан да башкъа, о проектте биздеки докъсан алты бинъ десатине вакъыф топрагъы фукъаре халкъкъа вирильсин дие язылмыш. Ойле олса, биз, руханийлер, не иле яшаяджакъмыз? Биз бедава хызмет...».

— Бир дакъынкъачыкъ,— деди Усени оджа, Аджернинъ омузына токъунып.— Бу яны къалсын,— дефтернинъ эки бетини онъ якъкъа яткъызып къойды, пармагыны солдаки невбетий бетининъ ортасына басты.— Бу ерден окъу!

Аджер девам этти.

«Амет бей. Арзуал падишанынъ кендисине языладжакъмы? Ёкъса, незареткеми?

Абдулкелям эфенди. Падишанын кендисине язылмакъязым. Ве махсус векнллер гидип, шахсен дженап азретлерининъ элине такъдим этсинлер.

(Адамлар арасында къулакъялашув башлар, кятип Асан мырза натыкынынъ сёзлерини язмагъа тедарикленир).

Бекир эфенди. Асан мырза! Падиша бабайнынъ кендисине шойле язынъыз! Башланъыз!

Асан мырза. (Къалемни элине алып). «Шевкетли падиша эфенди азретлерине Кърым мусульман джемаатынынъ арзуалы...» (язар). Биринджи мадде.

Бекир эфенди. (Адамларгъа мураджаат иле) Биринджи мадде не олсун, джемаат?

Абдулкелям эфенди. Баарьде гёндирилъмиш татар проект лагъу этильсин.

Рейс. (Къатипке бакъаракъ) Кърымнынъ къара халкъы тарафындан ёлланылмыш проект, мусульман шериятына уймадыгъы ичюн, къабул олунмасын».

Усеин оджа къалемини такъ этип маса узерине быракъты, къарысынынъ элиндеки дефтерни алып, кийиз узерине къояракъ, онъа эки айры санфе берди.

— Буларны да окъу,— деди о Аджерге,— сонъра сен азатсынъ.

Аджер ханым къагъытларны козьлерине якъын кетирип, устылеринде недир къыдырды... не къыдырды? Ве таптымы? Алла билъсин. Сонъ окъуды.

Муаллим Дульгерев. (Кериден, отурдыгъы еринден). Банъа къалырса, бугунъ язылан арзуал о къадар ибрет, о къадар чиркинки, оны шерията уярмы-уймазмы дие дюшонмек биле айыптыр. Бу ерде язылан мадделер мубарек ислям шериятына дегиль, дюнья юзюнде энъ меджус халкънынъ къанунына биле келишмез.

Исманль челеби. Токъта! Сёйлеме! (Аякъкъа къалкъар). Вазгеч!

Рейс. (Чанъны къакъаракъ, аякъкъа къалкъар). Исманль челеби, бизим ишимиз къавгъа иле оладжакъ иш дегиль. Ким — не дерсе, муляимликке къаршылап алмалыйыз. Сиз еринъизде отурнъыз!

Абибулла акъай. (Адий койлюлерден) Эй! Акъайлар (Элиндеки къалын таягъыны косътерип). Абу сопайы коресинъизми? Бириси сёзюни битирмезден эвель, ким де бир шей сёйлерсе, башыны ярарым. (Рейс чанъны къакъар. Абибулла акъай, чанъ сесине эмнет бермейип, юксек сес иле девам этер). Абдулла эфенди, сен къоркъма! Бильдигинъни сёйле! Истедигинъ къадар сёйле!

Рейс. Абдулла эфенди! Не сёйлерсенъиз — сёйленъиз, зарары ёкъ, лякин бир аз юмшакъча сёйлесенъиз, эйи олур!

Дульгерев. Екатерина вирмиш духовнийлик ортадан къалкъаса...»

— Этти,— деди Усеин оджа, Аджер ханымгъа.— Сен бошсынъ. Къалгъан санфелер иск чыбалыкъ дегиль.

Аджер итираз этмедди. Еринден къалкъмакъ истеди, сол аягъы юкълагъан, туруп оламады, аягъы язылгъанджа сабур этти, инает, акъсай-акъсай софагъа чыкъты. Къомшу оада Даниялынъ устю ачылгъан, ушп-топлангъан, джюнджюген... Аджер ёргъан астына кирип, баланынъ янашасында ятты. Усеин, дигер дефтердеки языларнынъ ярысыны да козьден кечирген сонъ, чокъ вакъыт тюшонип, хаялсырап отурды, инает, пьесанынъ ахырыны яза башлады. Буюн гедже язды.

Саба къуршунле къуюлгъан киби агъыр башыны ве эзик вуджудыны зорнен котерип, аякъкъа къалкъты. Уюшкъ аякъларыны сюй-

мей! Кимсе тапымай!» «Танырлар. Сабур этинъиз! Сиз улу эдип оладжакъсынъыз». Усеин рефикъасынынъ пейгъамбер сёзлерине къувана, ичтен исе инанмай.

Бир дефа, джума кунюнде, Усеин ятакъ одасында, алчакъ маса башында чокъ саатлер отуруп, нелердир язды-чызды... язды-чызды, озъ хызмети иле мешгуль Аджер, ходжасынынъ тосат-тосат кягъытны асабиетле йыртып, юмарлап, къапу бетке аткъаныны ишитти. Онъа индемеди. Бу биринджи дефа сезильген адисе дегиль.

Уйле авгъан маальде оджа, Аджерни озъ одасына чагъырды.

— Санъа озюмнинъ телькъинимны окъуйджагъым...— деди о къарысына.— Диңгле!

Язмам артыкъ, бездим энди язмадан.
Не язарсам, яздыгъым ерде къалыр.
Бойле эсер язмадан не фаркъ олур—
Гендинъ ичюн къышта мезар къазмадан?
Матбаа ёкъ, табъ идеяим дер исем,
Булунса да, окъуян вармы аджеб?
Моллалардыр яныкълара эп себеп,
Кёр олайым, акъларыны ер исем.

Оджа токътады. Укюм-къарар беклер киби, козьлерини Аджерге тикледди, сусты.

— Тек шуму?— деп сорады къарысы.

— Ёкъ, сонъу оладжакъ.

Аджер индемей, кери чевирильди, софагъа чыкъып кетти.

— Вакъыты келир... язгъан эсерлеринъизининъ эписи табъ олуныр!— деди о ашхане ичинден. Сеси оджагъа зорнен ишитильди.— Аджире айтты дерсинъиз!

Ойле десе де, Усеин оджа койде гонълю ичюн теселли була бильмеди. Кендине садыкъ достлары Эмир-Али Къайышев, Менсент Комюрджи, Сеттар оджа иле алякъасынынъ узюлювинден де чокъ азапланды. Заманнынъ талабындан узакъта, девлет сиясетиинден бихабар, гъарип эалининъ козьлерине ышыкъ бермек ичюн гъайрет этер экен, Аджы Эрбанн ве Джемалединнинъ озълери ве саткъын моллалар иле белъ тутушмакъ къолай иш дегиль. Чюнки Усеин бу чатышмада бир озю. Фикирдешилери не алда экенлиги маълум дегиль. Базылары къапалды, базылары къачты— гизлендилер, эвлери тиятильди. О себептен, Усеин оджа кенди де ихтият иш корьмекте. Керчыке барып, вазиятти билип кельмек истей. Чареси ёкъ. Къуйрукъ Менълибей де онынъ пешинден кетеджек, не хызметнен баргъаныны билип, шорбаджыларына бильдиреджек, шорбаджылары да Кефе уезд башлыгъына барып, оджанынъ падиша азретлери алейинне не ишлер иле мешгуль экенини яраштырып айтаджакълар. Аджы Эрбанн ве Джемаледин ичюн епги делиль керек. Енъи, ачыкъ делильки, онынъ эсасында Токътаргъазы апсханеге къапалсын, бу койге бир даа кельмез олсун. Лякин Менълибей акъылдан ве бильгиден пек зенгин дегиль, оны алдамакъ мумкюн. Токътаргъазы оны алдады... бир дефа дегиль, къач дефалар.

Усеин бир вакъытларда Сарайменде ишлеген эди. Менълибей оны биле. Андаки оджалар ичтиманъ къурум акъкъында озъ фикирлерини джемааткъа айткъанлары ёкъ, амма Усеин оджа о фикирлерини биле. Сараймен оджалары Усеин Шампильни Эмир Али ве Менсент иле корюштирдилер. Корюшювде Эмир Али, Усеиннинъ эдебий фаалиетинен меракъланды.

«Моллалар» не алда?— деп сорады ондан.— Биттимиз?»

«Битти...— деди Усеин.— Къоюн джебимде!»

Къонушмада булунган муаллимлер муаллифке пьесаны окъумасыны риджа эттилер. Усеин Шамиль озюне хас артистлик къабилетинен «Моллалар проекти»ни темиз дауш ве ифаде иле окъуды. Оджалар дикъкъатле динъледилер. Динълеген вакъытта муаллифнинъ даушы динълейиджилерининъ хакъ-халары алтында дефаларджа болюндю. Бу, пьесадан асыл алган теэссуратнынъ нетиджеси эди. Пьесаны бегендилер.

Эмир Али Къайышев, оджаларнынъ ве койдеки окъумыш генчликнинъ иштирак иле пьесаны сахнагъа къоймагъа къарар берди.

Къайышев озюне Абдукелям эфенди ролонни алды. Абибулла акъайны Менсент Комюрджиге берди. Дульгеров исе Токътаргъазыгъа тюшти. Кърым Гъазы мырзаны Зевадин оджа ойнады. Репетициялар, невбет-невбет, оджаларнынъ эвлеринде олды. Кимер оджаларгъа бунинъ ичюн вакъыт тапмакъ, узакълардан Сарайменге къатнамакъ къолай дегиль эди. Кучъ олса да, ишни яры ёлда къалдырмадылар. Темашагъа азырлыкъ башлагъан кунълер ичинде хабер бутюн волостькъа даркъады. Керчек, койлерде темаша не экенини билъген адам аман-аман ич те олмаса да, темашагъа адамлар чокъ койлерден кельдилер. Аджи Эрбанн, Эбу-Бекир, Адиль, Джемаледин махсус келип, сейир эттилер. Темаша оларгъа зевкълы кельди, лякин сахнада Абибулла акъай: «Акъайлар! Абу сопайы коресинъизми? Бирн сёзюнн битирмезден эвель ким де бир шей сёйлерсе, башыны ярарым!» дегенде черёлери булутланды... чюнки бу адамлар, роль иле иджраджи арасындаки фаркъны анъламай эдилер. Сахнадаки Дульгеровны — Токътаргъазы деп билъдилер, Абибулла акъайны — Менсент оджа деп къабул эттилер. Харджибеге къайтып кельген сонъ, Джемалединнинъ эвинде мешвере къурулды. Ракъы ичилъди, этли пляв ашалды. Эвиниъ саибн къалын сигар ясап, кибрит иле тутандыргъан сонъра, аркъасыны диваргъа таяп, сигарны эки-учъ дефа ичине чекип — тышкъа уфюрди.

— Эфендилер!— деди Джемаледин, мусафирлерге мураджаат этип.— Биз Сарайменде не коръдик? Аллагъа ве падишагъа душманлыкъ коръдик. Усеин оджа ким? Мусульманмы? Екъса, къафирми? Мен сизден сораыйм!

— Усеин оджа — алланынъ лянетиинде къалгъан киши,— деди Аджи Эрбанн. Сары мыйыгъына эки пирнич япышып къалгъан, оларны сезмей, сёзюне девам этти.— Балаларымызны окъутмагъа акъкъы ёкъ.

— Оджаны махкеме этип, Сибирьге айдамакъ керек!— деди Бакъы.

Адиль итираз этти.

— Адам сен де!— деди о, элини четке силътеп,— Озюне айтайыкъ, Харджибегеден кетсин... ве бир даа къатып кельмесин!

Аджи Эрбанн акъаретли кулькю иле кульди.

— Оджанынъ джезасы къолай,— деди о, ве къалын козькъапакъларыны котерип, Джемальты байгъа тикленип бакъты,— шерпатта гъает уйгъун къанделер бар. О къанделер муджибн иш корермиз. Не дейсинъиз, Джемальти эфенди?

— Алла азретлери къайдымызны чексин!— деди Джемаледин бай. Эки къолуны тёпеге котерди.

Азав денъизн еллерининъ увултысы сакинледди. Ягъмурлар ягъды. Къарлар ириди. Чёллер отлар-оленлер иле ешердилер. Баарь, пазлы келин киби, кулюмсиреп кельди ве... энди аджеле-аджеле кечип-кетмек... эбет, кечип-кетмек, яз исе стип кельмек узре. Чокъ языкъ! Баарьнинъ, бу аджаип мевсюмнинъ омюри пек къыскъа.

«Нален Кърым»гъа муэллифиниъ энъ кучьлю эсерлери кирмей къалгъанлар. «Олар экинджи сеферинде нешир этиледжек...» Китепниъ ахырында ойле язылгъан. Худжур шей. Ниңюн гузель эсерлер биринджи китепкъа къоюлмай да, экинджисине къалдырыла? Усеин Шамиль сонъки йылларда ири эсерлер язды. «Саадет адасы» устюнде бир бучукъ йыл ишледи. О вакъытта Айвасылда оджа эди. Битирген кую ойле эеджаилы, ойле шад эдики, дерслеринден сонъ оджаларны эвге чагъырып, зияфет япты. Усеин Шамиль озюниъ эдебий фааллиетинде «Саадет адасы»ны озюниъ энъ ири хызмети эсап этти. Зияфет акъшамында оджа достларыны эсериниъ мундериджеси иле таныш этти. Эсердеки иштиракчилер Дилявер ве Диляра, экиси де Кучюк Ламбатлы олып, диний мектеппи быракъаракъ, Руснеге кете... ениъ усул мектебинде окъуп, озьлериниъ коюне къайтып келелер, лякин койде о вакъыт ичинде бир шей денъишкени ёкъ. Халкъ залым падишадан эп хорлукъ чекмете. Ялы Боюндаки зийнетли сарайларда Русне задеканлары дженнет омюри сюрмектелер. Дилявер ве Диляра Крит адасына кетелер. Кеткенде Сулейман адлы генч адамны да озьлеринле алалар. Крит адасында еди йыл таъсилъ корюп, илимге ве фенге саип олып, догъмыш топракъкъа къайтып келе, ениъ аят къурджылыгъына киришелер. Ойле аятки, онда адамлар зулум, истисмар, незакетсизлик не экенини билъмесинлер.

Усеин оджа башкъа эсерлер де язды. Шимди ойле вакъыт кельдики, муэллиф эписниниъ нешир этильгенини истей. Не ерде? Насыл? Бу иште онъа ким ярдым этеджек? Кене Абдурешид эфендиге юзь сюреджекми? Ёкъ! Ниңюн? Абдурешид эфенди, къолунда ич де имкян ёкъ вакъытында чаре тапты. «Нален Кърым»ны нешир этип берди. Шимди текрар оны раатсызламакъ намус иши ола билъмез!

Албуки акъырын-акъырын кунъ батты. Эвиниъ ичи улькюн ренк алды. Аджире ве балалар, ниңюндир, къартларныъ эвинден алая къайтмайлар. Оджа миндер устюнде бир озо отурмакъта. Чыракъны якъкъаны ёкъ. Отура берди. Отурды... тюшюнди. Чокъ тюшюнди. Инает, нетиджеге кельди. Талелелер татилъге даркъагъап, кенди де мектепте ишлеринден бираз бошагъап сонъ, Къарасувбазаргъа кетип, эр алда, Абдурешид эфенди иле корюшмек, онынъле акъыл танышмакъ керек, деген нетиджеге кельди. «Къолунда, керчек, китеп табъ этив имкяны ёкъ, лякин о эр вакъыт, эр меселени чезмек ниңюн чаре тапмагъа билген адам. Бельки манъа бир усул тезне этер...— деп тюшюнди оджа, озюнде.— Даа олмаса, Багъчасарайгъа айланырым, Фемн эфендинен лакъырды этип бакъарым. Онынъ аркъасы къалып. Бельки Ильяс мырза иле анълашыр. Зарурет олса, озюм Петербургъа, Бораганскийниъ озюне барып-келирим».

Бу тюшюнджелер ичинде оджа, акъырын-акъырын къабургъасы устюне авды, юкълап къалды. Бир талай вакъыт даа кечти, оджанынъ уйкъусы пекинди, теренлешти... хырылтысы кучьленди. Бу вакъытта пенджерге къакъылды. Оджа бир шей ишитмедди. Пенджерге текрар... лякин бу сефер кучьлю къакъылды. Эвиниъ саибн абдырап, башыны котерди, бакъты-бакъты, еринден турмады. «Къапу ачыкъ... озюнъ билесиниъ! Пенджерени къакъкъанынъ не?» деп дарылды оджа. Кене юкъугъа кетти. Лякин пенджерени къакъкъан Аджире ханым дегиль эди. Кучьлю эркек къолу джамны кене тасырдатты. Усеин Шамиль, инает, уйкъу бейутлыгъында еринден къалкъып, тышкъа чыкъты. Эвиниъ огюнде эки атлы араба турмакъта эди. Къапу ачылгъан сонъ пенджерге янындаки къаралты оджагъа якъын кельди. Он докъуз яшларында, мазаллы яш киши.

— Усеин оджа сиз оласынгъызмы?— деп сорады меджзуль ёлджу.

— Мен олам... лякин пенджерени о къадар кучьлю тасырдатмакъ... ниңюн керек олды? Таваннынъ сывавы тёкюльди.

Ёлджу оджанынъ шикяетини динъледн, лякин бир къулагъындан кирди, дигеринден чыккып кетти. Онынъ къафасындаки дерт башкъа эди. Къююнындан дёрт буклю кягъыт чыкъарып, оджагъа узатты. Усеин кягъытны алып, эвге кирди, лампыны якъты, кягъытны ачып окъуды.

«Азизим, Усеин эфенди! Кедерли мектюбим ичюн джанынъыз агъырмасын. Мен достунъызнынъ риджасыны эда этмек истедим. Мезкюр тезкерейи сизге такъдим иден къайыным Сеит Нафени узуринъыз за махсус ёллайым. Озюм янъчыкъ Къарасувбазардан кельдим. Анда, о шеэрде, озъ кишилеримиз олмадыгъындан, дюнь гедже къавеханеде къондым. Сабалыкъ емектен сонъра, кетип, ишлеримле мешгъуль олайым дие джаддеге чыккъан эдим, Базыргян Мамут, ханазбарынынъ саиби, сары ипек костюмлы, толу къыяфетли эфенди иле къонушып тургъаныны корюп, селям бердим... чюнки Базыргян Мамут иле бираз танышлыгъым вар. Мамут эфенди мени субетдешине такъдим этти. Субетдешни къолумны алды, факъат озюнинъ адыны сёйлемеди. Бельки де сёйлемеге унутты, чюнки кишилерининъ экисининъ де башлары айланыкъ, юреклери яралы эди.

«Бугунъ саба миллетимизнинъ севимли эвляды Абдурешид Меъди огълу вефат этти...— деди киши манъа. Кендини тутып оламады, ичининъ агълады. Сёзлерини айтып битирмек ичюн озюнде кучъ ёкълугъындан, явлугъынен козълерини... сильди, яшлар исе тыйылмады, эп акътылар. Ниает, киши девам этти:— Риджа этем, бир чарелер тапып, бу хаберни Усеин Шамиль эфендининъ шахсен кендисине бильдиринъиз!»

Ойле деген сонъра, ёл четинде, юксек эмен алтында беклеген фйтонгъа минип, Къаравуллар Мейданына кетти. Онынъ къайгъысы пек буюк эди.

— Бу адам ким?— деп сорадым Мамут эфендиден.— Тохтабалы мырзамы?

— Сулейман Али Моллаев... Меръумнынъ къайнагъасы!— деп джевап берди Базыргян Мамут. — Ялварам сизге, Усеин эфендиге мытлакъа хабер этинъиз!

Базыргян Мамут къавеханеге кирди. Мен Къарасувбазардаки ишлеримден вазгечтим, арабагъа отурып, эвге къайтып кельдим. Кирлсвутте атларны денъиштирдим... арабаны аджеле суретте сизге йибердим. Ёлгъа чыкмакъ ичюн сизде манна олмаса, арабагъа отурып, Къарасувбазаргъа ёнеменъизе риджа этем! Мезкюр тезкерейи сизге такъдим эткен Сеит-Нафе догъру ёл биле... къушлукъ маалинедже сизни Сулейман Али эфендининъ эвине кетирир. Достунъызнынъ вефаты долайысы иле меним тазиемини къабул этменъизни истейим.

Фикрет Чувадар.

Кирлевут, 1912 сенеси, майыс 16».

Оджа мектюпни окъуп битирген сонъ оны панталонынынъ джебинне къойды, къойды дегендже, текрар чыкъарып, сатырлар арасында бир шейлер къыдырды. Афызасы кутюрленсе керек... мектюптеки сёзлерининъ багъыны гъаип этти. Элини диваргъа узатты, чюйге асылы быджагъыны ве къалпагъыны алып кийди, къапуларны къапатмагъа акъылы етмей, кягъыт узериндеки сёзлерининъ манасыны анълап оламай, арабагъа минди. Хатип Мамбетнинъ эви янындан кечкенде, арабаны токътатып, Аджире ханымгъа къычырды. Къарысы къолундаки кучюк Эбабиль иле ёлгъа чыкъты.

— Бекледим... кельмединъ!— деди Усеин оджа къарысына.— Не? Эвде фена бир шей олдымы?

— Анам пек алсыз,— деди Аджире ханым.— Янында олмакъ кереким. Озюнъиз... къайда кетесинъиз?

— Къарасувгъа чагъырткъанлар. Джиддий меселе олмалы.— Оджа аля мектюптеки сёзлернинъ манасындан бихабер эди.

— Джиддий меселе?— Аджиренинъ череси алтын зия иле айдынланып кетти.— Насыл джиддий меселе? Экинджи китапнынъ нешири-ми? Эй, аллайым!

Оджа Аджире ханымнынъ суаллерини, хошнутлыкъ нидаларыны ишитти... эмиет бермеди. Башыны, хашарлы тай киби, ашагъы-юкъары саллады. Сеит-Нафе тельбевлерни озюне чекип, къамчысыны атларнынъ янбашлары узерине эндириди. Атлар кийип алдылар... ёлда арабадан сары думан къалды.

Тюрлю миллетлерни темсиль этиджи шеэр эалиси яс багълап, сокъакъларны толдуруп, Медиевни къабристангъа озгъаргъан маальде Усеин Шамиль ешилъ копчекли, туташ тахта агъгычлы арабанынъ атларыны чаптырып, шеэрге келип кирди. Дженазе алайы Урум Мааллеси беттен меркезге догъру арекет этмекте эди. Оджа ёлнынъ четинде арабаны токътатты. Сокъакълар, аралыкълар адамларнен къынтавлы. Аякъ басмагъа ер ёкъ. Хош къыяфетли, авропа кийимли мувер кишилер ипек ве къумашле безели табут ичиндеки Абдурешид Медиевнинъ джеседини омузлары узеринде котерип кельмекте, аркъадан онбинълеп кишилер кедерли черэлери иле оларнынъ пешинден арекет этмектелер. Бир адам табутнынъ четинден янъ тутты дегенде, дигерни келип, омузыны табутнынъ астына къоя. Бир адам келе — дигер адам кете. Даима денъишип туралар. Усеин оджа арабадан тюшюп, акъынты ичине кирди, о якъкъа тыкъылды — бу якъкъа сокъулды, буюк мешакъкъатле табуткъа якъын келип, деръал огдеки къоллукъкъа япышты. Кимнинъ огюне кирди, ким четке чыкъмагъа меджбур олды? Оджа коръмеди. Шимди онынъ козьлерине бир шей корюнмей, къулакъларына бир шей ишитилмей. О бутюнлей феръяд ичинде. Омузы табут алтында, озю яваш-яваш илери адымлар экен, козьлеринден эп яшлар акъты... акъып, ерге тюшти, тоз-топракъкъа къарышып, кишилернинъ аякълары астында тапталып кетти. Оджа къоллукъны йибермей, вира илери джылышты. Агълавыны-сызлавыны токътатып оламады. Яныгъы кет-кете о къадар кучлю джержан этти ки, агъры та, юрегине уруп, юрюшини чыгъырдан чыкъараяткъаны кенардан сезилди. Аякъларынынъ арекетини денъишти. Келип, онынъ ерини ишгъаль этмек ичюн кимседе джесарет тапылмады, чюнки табутнынъ аркъасындан табан-табангъа кельген кишилер Усеин Токътаргъазынынъ кедери не къадар теселлисиз... оны ятыштырмагъа ынтылувынынъ не къадар файдасыз экенлигини биле эдилер. Эр алда, Аблямит Шейхзаде бу алгъа башкъа козь иле бакъты. Нусрет Ильмийнинъ къулагъына нелердир фысылдады. Нусрет эфенди ихтиятле барып, табут алтына, Усеин оджанынъ огюне кирди... оджалардан кимдир тез-тез Усеинни къолтукълап, четке чекип, артта къалдырды, сонъра экиси кенардан яваш-яваш кеттилер. Халкъ акъынтысы эп кучъленди, эп илери ынтылды. Джадденинъ бир якъында-къадынлар гимназиясынынъ, дигер якъында — эркеклер гимназиясынынъ талебелери озьлерининъ ярашыкълы кийимлеринде саф олып, яс тутып, тертип иле юрдилер. Табутнынъ артында халкънынъ огюнде Рушдие шакиртлери булундылар.

Кишилер арекетини Сары-Сув копюринедже девам этти. Бу ерде токъталды. Абдурешид Меъди огълу ешилъ юксекликте халкъ мезарлыгъында дефн олунды.

Халкъны парлакъ истикъбалге, юксек гъаелерге етеклеген улу Медиев артыкъ аятта ёкъ. О сувукъ топракъ багърында къалды. Адамлар онынъле эбеднен ведалашып, эвлерине къайттылар. Медиевни

севген-сайгъан кишилернинъ къальблериндеки таса, яныкъ ич бир вакъыт сѣнмейджек, козьлериндеки аджджы яшлар къурумайджакъ. Халкъ озюнинъ севимли эвляды Абдурешид Медиевни унутмайджакъ.

Усеин оджа эвге Сулейман Али эфенди иле берабер кельди. Дуада булунды. Джан ашы еди. Меръумнынъ якъын достлары, гедже юкъламайып, сабагъа къадар Медиев акъкъында субет этип чыкътылар.

Уйле авгъан сонъ Усеин Шамиль Медиев ханымгъа сагълыкъ-селяметлик тилеп, Сулейман Али эфенди иле сагълыкълашып, Сеит-Нафэнинъ арабасында Харджибнеге, эвге къайтып кельди.

Софа ичинде аякъкъапларыны чыкъарды. Быджагъыны дивардаки акъбалчыкълы чюйге асты, ичери кирип, миндер узерине ятты. Аджире ханым ходжасыны зорнен таныды. Азгъан-тозгъан... козьлери оюлып, кийикленип кеткенлер. Эки кунъ ичинде бу къадар денъишиклик... тааджипли шей!

— Сизге не олды, оджа?— деди онъа къарысы.— Ичинъизде джапынъыз ёкъ! Къзагагъа къалдынъызмы?

— Абдурешид... вефат этти,— деди Усеин оджа.

Агъзындан башкъа сѣз чыкъмады. Дѣрт кунъ эвде отурды... яты-къалкъты, отурды. Сигар ичти. Тюшюнди. Чокъ тюшюнди.

Бешинджи куню койлюлер адындан эки адам кельди. Помещик Граматиковкъа къаршы ачылгъан махкеме ишинде оджа халкъ адындан даваджы олмасыны ялвардылар. Граматиков кой топрагъыны акъсыз тутып алгъан, эалини ач къалдыргъан. Койде Джемалединнинъ, Аджы Эрбаннинъ зорбалыгъы гуя азлыкъ эткен! Бедбахт койлюлер! Оджа оларнынъ риджасыны насыл ред этсин? «Алым пек фена...» десинми? Чыкъса, юрсе... иш иле мешгъуль олса, бельки юреги чезилер! О, Феми эфенди иле корюшювден, Петербургкъа барып-келювден вазгечти. Бутюн язны махкемеден-махкемеге къатнап, давалашып кечирди. Ишни Керчь махкемеси бакъты, Граматиковнынъ файдасына чезди. Оджа меселени Кефе уезд махкемесине берди. Кефе махкемеси топракъны койлюлерге къайтарып берювден ред этти. Инает, ишни округ махкемесине берди, афталап пешинден юрген сонъ, махкеме топракъ койнинъ эалисине берильсин, деген укъом чыкъарды. Оджа укюмни къолгъа алып, Волость махкеме приставы ве джемаат векиллерни иле берабер чѣльге чыкъып, топракъны койлюлерге болюп берди. Бу ишлер эда этильгендже, яз мевсюми кечип кетти. Енги окъув йылы келип этти. Мектепте текрар окъув башлады.

Ильки афтанынъ инастинде, джума арфесинде, оджа, уйле авгъан маальде дерслерден бошады. Эвге ашыкъув ичюн зарурет сезмегенинден, ёл боюнда тюкян бетке айланды. Устюнде бѣяз быджакъ, къара штан. Ава тунчыкъ. Быджакънен юрмек кучъ, амма оджа джыйнакълы олмакъ, земане тертибине риает этмек керек. Адет ойле олып кельген. Иштен эртедже къуртулгъанындан мемнун олса керек, насылдыр, эски тюркюни, узакъкъа ишитильмез тарзда, йырлай-йырлай кетти. «Бу гиден къыз — кимнинъ къызы, фистаны тизден...»

Тюкянгъа тазе мал кельген. Къаве, шер, чамашыр сабуны, куръпе... демир сенек, ат такъымы. Буларнынъ бир къысымы ичериге кирсетильген, дигер къысымы даа тышарыда. Яш-явкъа малы ичери ташымакъта, Талипке ярдым этмекте. Тюкян огюнде адамлар джыйылгъан.

Усеин оджа селям берди, эсли-башлы кишилернен къол тутушып, ал-хатир сорашты. Незакет къандеси муджиби зарур деп билинген уфакъ-тюфек лакъырдыдан сонъ, тюкянгъа кирди. Ичериде козюне иль-

киде Аджи Эрбаин чалынды, о улыкюн кошеде, ерде сыранси тизили хамутларны бирер-бирер элине алып, дикъкъатнен тешкермекте эди. Эки адым четте Бекир бай ве къайнагъасы Абдулла, диваргъа таялы чувалнынъ агъызыны чезе ята. Оджа тек шимди ишнинъ фаркъына барды. Адамларнынъ тышта, тюкян огюнде беклегенлерининъ себеби шу экен. «Шорбаджылар малнынъ яхшысыны сайлап алсынлар, къалгъаны джемааткъа олур...»

Тюкян ичинде Усеин оджанынъ селямыны Талип алды. Башкъа кимсе онгъа айланып бакъмады.

«Нишлейнк? Алайыкъмы?» деп сорады Бекир бай Абдулладан. Озю макаронны сындырды, кесегини чайнап бакъты. «Тийран къара тарта,— деди Бекир бай ве агъызы ичиндеки хамырны ерге тюкюрди, боюныны бир де къысып алды.— Алсакъ-алайыкъ. Керчытеки де шундан арув тувул».

Аджи Эрбаин хамутларны бегендими? Аладжакъмы... ёкъмы? Талип ондан назарыны узъмей, беклемекте. Аджи Эрбаин энди демир сенеклерге кечти... оларны козьден кечирмекте.

Усеин оджагъа хамут керек дегиль. О атыны арабагъа скмей. Ер де сюрмей. Онгъа сенек де зарур дегиль, чюнки ашыкъ сачмай, арман басмай. Лякин Аджире: «Чамашыр сабуны битти...» дегени хатиринде. Қъарысына, кучюк де олса, эйилик япмакъ арзусы иле, Талипке дёрт къалып сабун бермесини риджа этти. Тюкянджы сабунларны кягъыткъа сараяткъанда, оджанынъ козьлеринне къамчылар чалынды. Демир пармакълыкъ пенджере янында, топракъ табанда, хасыр устюнде бир топ къамчы ятмакъта. Саплары йылтыравукъ, тасмалары къатранлы, узун. Оларны корьди де, севинчинден эсини гъаип эте язды. Онгъа къамчы пек керек. Язнынъ чиллесинде Қъарангъыттан къайткъанда, къамчысынынъ сапы сынып кетти. Тасмасы исе бир йыл эвельси узюльген, бир къарыш къадары салланып турмакъта. Эльбет, оджанынъ салмакълы бир къамчы алув ниетинде экени аман-аман бир йыл. «Қыпчакъ»нынъ устюнде эп къамчысыз юре. Коккознынъ озюнде олса, аткъа минген сайып фындыкъ терегинден тазе фышкъын къопарып алыр, иш битип кетер эди. Бунда... бу алланынъ чёлю ичинде фындыкъ терегин ёкъ.

О алель-аджеле пенджере бетке юрди. Эгильди, къамчылар багъламы ичинден бир къамчы суварып чыкъарды, онынъ къызылчыкъ сапына, юкъарыдан бираз орьмелли, ашагъыдан индже тасмасына хайли вакъыт козь этип турды. Қъамчыда илле тапамады. Лякин Усеин оджа къыбырдавукъ... ичтен араретли, яш адам, къамчыны бир саллап, давушыны ишитмей тура, юреги тышчланып оламайджакъ. Баба-деделеримизнинъ озьлеринде де ойле адет олып кельген... Оджа сагъ къолунен къамчынынъ сапындан тутып, тёпеге котерди, аркъагъа кенъ къулач созып, къамчыны бар кучюнен сильтеди. Тасмасы ойле кучёлю шувулдады ки, тюкянынъ ичи сес-садагъа толды. Қъамчынынъ авадаки шувултысы оджанынъ къулагъында Бетховеннинъ экинджи симфониясы киби ийъледди. Давушы ойле хош ишитильди... лякин бу хош аэнк ичинде насылдыр дешетли, гъайри табий инсан давушы янъгъырагъан киби кельди. Эбет, тасма авада сызгыргъан вакъытта инсан садасы да чыкъкъан киби олды. Албуки, тасманынъ уджу Эмирзакъовнынъ джакъына токъунгъан... шувулты арасында ишитильген: вайылды — Аджи Эрбаиннинъ сеси экен. Бекир ве Абдулла, кийик сестен абдырап, башларыны котерип, бакътылар. Аджи Эрбаин учь букленген, джакъыны авучлап тургъаныны корюп, айретке кельдилер. Эмирзакъов ничюн айкъырды аджеба? Онынъ джакъындаки къан къайдан кельди? Усеин оджа ич бир шей анълап оламай, тюкянджыгъа чевирилген арада, Аджи Эрбаин къамчылар багъламы арасындан дигерини чыкъарып алды, кериле берип, оджанынъ

елькесине эндирди. Оджагъа эсини топлап, не олып-ие кечкенини билъ-меге имкия бермеді, текрар яндырды. «Аджы Эрбаин, сиз акъылдан яздынызмы?— деп кычырды оджа.— Бу ахмакълыкъ не себептен?» Екъ... Аджы Эрбаин токътамады. Кене къамчысыны котерди. Усени оджа вуджуддан юфкъа кельсе де, джысман заиф, рухан къоркъакъ адамлардан дегиль эди. Мадам ки Аджы Эрбаин токъталып, ипсан киби анылашмакъ истемей, къамчыны ойната бере, оджа да ойнатты. О да къамчысыны котерди, яхшы этип, Аджы Эрбаинни юзюне ер-лештирди. Эмирзакъ огълу къамчынынъ кучюнден арткъа къакъылып кетти. Ве эсини топлар-топламаз, оджа кене силиштирди. Эмирзакъов да урды. Оджа текрар яндырды. Башына, елькесине, омузына... не ери раскельсе, о ерине урды. Аджы Эрбаин да урды. Шу-ув! Шу-ув! Шу-ув! Тюкянынъ ичи къамчы интильтисине толды. «Усени оджа, вагечиниз!— деп кычырды тюкянджы.— Бунынъ сонъу яхшылыкъ-нен битмез!» Оджа токътамады. Онынъ ичинде Коккозъ дагъларында кезиджи кийик махлюкъ уянды. Қъамчысыны онълу-соллу сильтей берди. Талип котекни токътатып оламагъан сонъ, ювурyp тышкъа чыкъты. «Джемаат! Усени оджа Аджы Эрбаин эфендин ольдюре ята!— деп кычырды.— Тез! Тез! Ярдым этиниз!» Адамлар бир-бир-лерине бакъышты, ерлеринден кыбырдамадылар. «Аджы Эрбаин байнымы?— деп сорады койлюлерден бириси.— Ким ольдюре ята?» «Усени оджа...»

Усени оджа деген сонъ, адамлар шубэленилер...тюкянынъ ичи-не сюрюшип кирдилер, чюнки ири кевдели Эмирзакъов оджаны уруп, сакъатлаа биледжегинден къоркътылар. Дёрт мазаллы киши, котекле-шиджилернинъ ортасына кирди, Аджы Эрбаинни къолларындан къапкъач этип, аркъасындан уйтеп, тышкъа алып чыкътылар. Оны белядан къуртаргъан, кендисине итибар, урьмет косътерген олып, эвинедже озгъарып кеттилер.

Оджа тюкян ичинде къалды. Оны къучакълап, куръпе чувалы устюне отурттылар. Кызаргъан, терге пишкен. Беяз быджагъынынъ устю къатранлы тасма излеринен чилтерленген. Юреги богъазына джылышкъан киби, тыйылып-тыйылып нефес алмакъта. Кимдир кетирip огюне бир фильджан къаве къойды. Оджа хайлы вакъыт къавен ичип оламады. Асабнеттен, къоллары къалтырамакъта эди.

Бир талайдан сонъ, Талип башыны о якъкъа, бу якъкъа чевирип, Бекир байны кыдырды. Бекир бай тюкян ичинде корюнмеді. Тышкъа чыккып бакъты, узакъта, ёл кенарында бир озю турмакъта эди. Чапын байнынъ янына барды. «Бекир эфенди!—деди Талип онъа, юмшакъ давушнен.— Макароны не япайым? Эвинизге йибереймми?» «Екъ!—деди Бекир бай.— Макароны да керекмей, озюнь де! Тюкянынъ ичи-не бир даа аягъым басмайджакъ». «Эфендим, менде къабаат ёкъ. Бу иш оджа иле...» Лякин Бекир бай оны динълемеди, ёлнынъ ортасына тюшти, акъырын-акъырын кетти. О кимнидир беклемекте эди, Талип онъа кедер этти.

Бу эснада тюкян ичинден Усени оджа чыкъты, беш-алты адам иле берабер эвге догъру джёнеди.

Акъшам Аджы Эрбаин къомшунунъ огълуны йиберип, Менъли-бейни эвге чагъыртты. Менълибей, тюкянда олып-кечкен вакъна му-насебети иле Аджы Эрбаинге озюнинъ теэссюфини билъдирди. «Янынъызда озюм олгъан олсам, бойле айдутлыкъкъа ёл бермез эдим,—деди о ве лафына джиддиет бермек ичюн иляве этти.— Э! Энди ишнинъ илерисини тюшюнмек керек».

Эбет! Эбет! Аджы Эрбаин оны багъсус илеридеки ишлер ичюн чагъыртты.

— Сен билесинъми, Менълибей? Усени башкъа оджаларгъа бенъ-земей,—деди о хамутчыгъа.— Бизим этрафтаки койлерде оджалар

чокъ, амма олар чулукълар. Бу бизимки... бу имансыз кучълю, илекар. Къолу пек къатты. Буны енгъмек къолай иш дегилъ. Биз буюк къата яптыкъ. Усени оджанынъ ишини та о вакъытта... хатиринъиздеми? Сараймендеки темашадан сонъ, чар-чапкъ битирмек керек эдик. Адиль эфендининъ сёзюне кирдик. Нафиле... боюнымызгъа асылы къалды. Кеткен сайын юреклеримизни кемирмекте, къафаларымызны дельмекте. Онынънен исаплашмакъ кеткен сайын къыйынлаша... анълайсынъмы, Менълибей?

— Анълайым, Аджи Эрбани эфенди! Амма аджизленмек ичюн себеп ёкъ. Даа кеч дегилъ. Бир фодулу татнынъ чаресини тапып ола-майджакъмызмы?

Эв саиб, килим узеринде къыйшайып тургъан шишелерден фильджанларгъа ракъы къойды, экиси фильджанларыны юксекке котерип, бир-бирининъкине къатты токъуштырдылар. Эмирзакъов ракъыны уфакъ ютумларнен, къыйналып ичти. Менълибей онынъ ичшини аселе сепир этип отурды, Аджи Эрбани къадени ерге къойгъан сонъ, озюнинъкини агъызы ичине бир нефесте атып ийберди. Эмирзакъов онъа тааджипленип бакъты. Бу вакъыткъадже Менълибей ракъыны пасыл ичкенини эслемегени билинди.

— Оджа кучълю...— деп текрарлады Эрбани.— Мен де заифлардан дегилим. Не дейсинъ, Менълибей? Мен заифларданыммы?

— Сизми? Аджи Эрбани эфенди?

О семиз, къырмызы козылерини юма берип, джылмайды. Ойлекп, козылери текмилъ джоюлып кетти, кулькюси биткен сонъ, тем-тегиз бетинде текрар кучюк деликлер пейда олдылар. Пейда олгъан сонъ, назары шишеге илишти. Эв сабинден рухсет алмай, къаделерге озю ракъы къойды ве къаделерни токъуштырмайып, экиси де «ишетлери юрмеси ичюн» ичтилер. Ишетлери не экенини бири-бирине айтмадылар. Ичтен озълери тюшондилер. Чюнки адет ойле.

Эмирзакъов мусафирнинъ къылыкъларыны биле. Экинджи къадени ичкен сонъ, онынъле анълашмакъ кучъ, о себептен, къафасындаки мийи конделен чевирильмезден ве тили куръмекленмезден эвель, ишини аль этмек керек. Ойле экен, фикрини ачыкъ ве айдып анълатмагъа ашыкъты. Ашыкъты, лякин Эмирзакъов лафкъа уста, арзусыны апламадан-сапламадан айта къоймакъ адети дегилъ, ондан да башкъа, меселенинъ акъибети де бар. Акъибети?! Худжур шей. Аджи Эрбани ичюн насыл акъибет ола биле? Онынъ энди козю дёнген, озю ифрит кесильген.

— Оджанынъ иши ымпыс-тымпыс битип кетсе, шубэсиз, яхшы олур эди,— деди эв саиб.— Шаматалы олып чыкъаджакъкъа бенъзей. Сипъирлерим заифлагъан. Тюкянда кызыштым... озюмни тутуп оламадым. Энди ишини яры ёлда къалдырмакъ мумкюн дегилъ.

Эв саиб эеджанлы, лякин бу эеджаны Менълибей сезгеннин истемей. Менълибей исе эписини сезди, айнеджиликке урды, бир шей бильмеген киши олды. Мешфере узады. Инает, таиъ алдында бу эки адам арасында сёз кесильди. Бири-дигерини эльге бермейджеги ичюн тёвбе этти, экиси де къуранны алып, ольтюлер. Менълибей озь эвинде зияфет азырлайджакъ, гуя Усени оджаны Аджи Эрбани иле барыштырмакъ ичюн экисини де эвге давет этеджек.

Эртеси куню Менълибей оджанен корюшти. Юмшакъ давушы иле оджанынъ ве бала-чагъасынынъ ал ве хатирини сорады, бир вакъытларда Менълибейнен бир дам астында омюр сюрюп де, сонъки йылларда эвинден оджанынъ аягъы кесильгенине, энъ олмагъанда, кимерде иште бойле дерстен къайткъанда, кирип бир фильджан къаве ичип кетмегенине опкеленди. Менълибей бир талай индемей турды, оджа онынънен сагълыкълашып эвге ёнемек истеди... амма Менълибей еринден къыбырдамады, оджаны лафкъа тутты. Якъында къошу эгери

ве кѡпаралы джюген тапып алгъаныны, сѣз арасы, кѡыстырып алды.

— Озюме керек тувул...— деди хамутчы.— Келишсе, алынъыз. Акъчасыны... беклерим.

— Эв-алла, уста!— деди оджа,— Манъа да зарур дегиль. Озюмнинъки олып тураджакъ. Ондан да башкъа... мен кѡшу чапмайым.— Оджа сагъ элини кокуюсн устюне басты, ёлуна девам этмеге тедарикленгенде, Менълибей онынъ енъинден чекип, токътатты.

— Керекмесе, алманъыз,— деди Менълибей.— Мен зорламайым. Муштери коп. Мен шай... эски достуныз экенимни хатиринъизге тюшюрмек истедим. Бизни унутмакъ керекмей, Усени муаллим!— Менълибей тамагына ярчыкъ санчылгъан киби, богъазыны кѡырып оксюрдн, тамшанды, сонъ деди.— Биз сизни унутмадыкъ.

«Къашкъырыныъ къафасында ханликъ догъгъангъа бенъзей,— деп тюшюнди Усени оджа.— Догъмаса, мени нафиле токътатырмы эди?»

Усени оджа Менълибейнинъ досту эмиш. Керчек, оджа Менълибейнинъ эвинде яшады. Танышы-билиши ёкъ, ябани койде Менълибей оны сыгъындырды. Ашатты-ичирди... паранен, эльбетте. Бу — эйилик. Оны унутмакъ керекмей. Амма ишнинъ дигер тарафы да бар. Оджа, яхут эким, кѡайсы виляетте олса-олсун, койге кельген вакъытта, бир де-бир адамнынъ эвинде ерлеше. Бу — эв саибининъ алидженаплыгъы дегиль. Эвельден ойле адет олып келген. Усени оджа Менълибейнинъ эвинде яшады, озю де Менълибейге аз эйилик япмады. Нетиджеде не олды? Урядник. Пристав. Эвни тинтиов. Пешинден излев. Койден сюрюлюв. Иште, Менълибейнинъ эйиликлери.

Оджа ёлнынъ четинде Менълибейнинъ огюнде туруп, онынъ майлы, кѡырмызы чересине бакъмакъта, козылерининъ огюнде исе башкъа левха... Аджире, бала ве озюнинъ Кефе ёлунда, араба устюнде кѡакъына-силькине кете яткъанлары, аркъадан селялы полис хадимлерининъ джекирювлери джанланмакъта эди. Бу иш Менълибейнинъ кѡолунен олгъан эди.

— Аселет эвинъизге бармакъ истедим,— деди Менълибей,— бу ерде корюштик. Инетим огъурлы экси.

— Мен кимге керек олдым?

— Манъа...— деди Менълибей.— Ярын эвимизде оладжакъ зняфетке сизни давет этем!

Хамут устасынынъ агъызындан сѣзлер ойле тѣкюльдилер ки, гуя оларгъа шубѣ, яхут итираз олувы мумкюн дегиль. Ойле эмнет иле лакъырды этти.

— Зняфет... не мунасебетнен?— деп сорады оджа.— Апайынъыз огъул догъурдымы? Ёкъса, огълунъызны суннет эттиресинъизми?

— Ёкъ. Иш башкъа. Эвде Башаулдан мусафир бар. Сент-Халиль оджа. Хатиринъиздеми? Къарасувбазарда таныш олгъансынъыз? Сизни коръмек истей.

— Алла разы олсун, Менълибей эфенди!— деди оджа онъа. Хамутчынынъ озюне де эфенди демек керек олды. Демесенъ, бар да якъанъны кѡуртар!— Ишим гъает чокъ. Бир ерге чыкъмагъа чарем ёкъ,— Сент-Халиль оджагъа айтынъыз, озю бизге кельсин.

Оджа ёлнынъ ортасына тюшти, дагълыкъ койлерининъ адамларына хас адетнен, кевдесини азачыкъ огге ве онъ якъкъа эгилте берип, кетти. Менълибей онынъ аркъасындан бир шейлер айтып, кѡычыраджакъ олды. Не айтса-айтсын, эп бир токътатайджагыны билъгеннен, аваны кесер киби, кѡолуны терсине сальтеди. Эвине кѡайтып кельди. Къасеветтен эильген вуджудыны миндер узерине, чалкъагъа ташлап, ятты. О, эльбетте, даа тюшюнеджек-ташынаджакъ, илле усу-

лыны тапып, оджаны эвге кетиреджек. Эмирзакъов вазифе береджек ве къапаралы джюген тапып алгъаныны, сёз арасы, къыстырып алды.

Менълибей джумерт адамлардан дегиль. Оджа буны яхшы биле. Эльверншиз ишке эки ша бермес. Эльверншли ишке бергендже биле эсинъни алып. Шимди, Сент-Халиль оджа ичюн бу насыл зняфет?! Анълашылмагъан шей. Бу ягда бир къыл бар! Иш, зап этсем, Сент-Халильде дегиль. Оджа ёлда кетер экен, бойле тюшюнди. Эвине якъынлагъанда, «Къыпчакъ»ны корьди. «Къыпчакъ»... севимли досту. Кимдир оны ахырдан чыкъаргъан, эгерлеген. Эв алдында чокътан тургъан сыныкъ, эски арабанынъ арт копчегине багълагъан. «Къыпчакъ» оджаны узакътан таныды. Уфакъ, дюльбер башыны котерип, онъа озь муаббетини изъар этерек хош давушнен кишнеди. Туягъынен ерни къазгъалай башлады. Усени онынъ боюныдан къучакълады, озюнинъ янагъыны «Къыпчакъ»нынъ янагъына таяп, чокъ вакъыт атны охшап, онынъ иле лакъырды этип, дертлешип турды. «Юрге сагъындынъмы, меним джигерим! Мен де сагъындым. Ах, Къыпчакъ! Ойле сагъындым ки... озюм шимди гъает эфъярлым! Анълайсынъмы, «Къыпчакъ?»

«Къыпчакъ» оджаны анълады. Козълерини эки кере ачып-япты. Ачып-япкъанда кирпичлери Усенинни бетини сыйпап-сыйпап алдылар. Оджанынъ козълеринден яшлар ийип чыктылар. Озюнинъ дердини кимселерге айтып-анълатып олмагъаны алда, «Къыпчакъ» оны догъру анълагъанына севинип, гонъюли бошап кетти. Къолларыны атынъ боюныдан алды, енъинен козълерини сильди.

Эвден Сент Джелиль чыкты. Энъиштесининъ ат иле къонушааткъаныны корип, кулюмспреди.

— «Къыпчакъ»нынъ джаны сыкъыла,— деди о Усени оджагъа.— Ерни тепмелей бере. Эгерледим.

Сент Джелиль яш. Талиини терсликлерине даа расткельгени ёкъ. Сёзлери табий ве самимий. Усени онынъ гульгулли чересине бакъты-бакъты, къальбини элем иле къарышыкъ севинч силькитти.

— Бер мапъа!— деди о, атны чезеяткъан Сент Джелильге.— Озюм бир айлаып келейим.

Джюгеннинъ уджуны атынъ елькеси устюне атты, эгерини ог уркчинден тутты, кевдесини аркъагъа къайырып сырады, эгерини устюне лыкъ этип турди. Джюгенни тартар-тартмаз, ат кийип алды, оджа аякъларыны зенгилерге зорнен кечирип этиштирди. «Къыпчакъ» кой ичиндеки ёл боюнда тоз къопарып ювурды, сонъ чёльге чыкып кетти.

Чёльге чыккъан сонъ, оджа атынъ юрюшини явашлатты, адым-адым юрсетти. Кунеш батмакъ узре эди. Чёльнинъ ниаети атеш ренкли зиялар ичинде балкъылдамакъта. Экинлер джыйылгъан, отлар-олелер сараргъан-солгъанлар. Къаргъалар къычыршып, бир ерден дигер ерге уча-къона... богъдай данелерини чокъчийлар. «Къыпчакъ» башыны тёпеге тиклеп, къуйругъыны онъгъа-солгъа саллап, кете. О къулан чёльге чыккъанындан, озюнинъ сербестлигинден мемнун. Усени оджа озюнинъ къальбиндеки кедерлерге токъунмады, оларны къозгъамады. Бир шей тюшюмеди. О бойле япмагъа биле. Оджа тюркю айтты. Онынъ тюркиюлерини динълемек буюк хошнутлыкъ. Бу алланынъ чёлю ичинде шимди онынъ тюркиюсини ялынъыз «Къыпчакъ» ишитти, дюльбер башыны котерип, къулакъларыны тим-тик тутып, зевкъланып динъледди. Оджа ве «Къыпчакъ»—экиси чёльде бойле кезидилер. Кимерде, «Къыпчакъ»нынъ сабыры тюкенгенде, чапты. Кимерде адымлап юрди. Амма яваш-яваш къаранлыкъ алтында къала яткъан бу сукют чёллер ичинде Усени оджанынъ къальбини даа ким динълеп олур эди? Динъ-легенде биле, о исыанджы юрек насыл теселли булур эди?

Сент Джелиль бир талай къомшу балаларгъа къошулып, челик ойнады... сонъра къайтып, аран ичинде «Къыпчакъ» тургъан ердеки тезеклерин куреди, устюне къум кетирип септи, аякъларынен таптады. Озюнде буюк иш якъан олып, эвге кирди, энъиштеси аткъа минип, чёль бетке кеткенини Аджире аптесине айтты.

— Корьдим...— деди Аджире, хошнот алды.— Пенджерге огюнде эдим. Энъиштенъни ач тут, атсыз олмасын. Зарары ёкъ. Кетсин. Чезилъсин. Тек белягъа къалмасын.

— Насыл белягъа?

— Тюкянда олгъан къамчылашув... не? Беля дегильми?

— Къамчылашувда энъиштем къабаатлы экен,— деди Сент Джелиль,— кой ичинде ойле лаф бар. Аджы Эрбаннин башта энъиштем салыштыргъан.

— Салыштырмагъан... тасманынъ уджу къатанен къулагъына тийген. Истеп якъаны ёкъ.

— Къатанен тийген... догъру! Сонъ энъиштем аселет де шыбалагъан. Байгъа къол котермеге акъкъы ёкъ... дейлер.

— Къол котермеге акъкъы ёкъ?! Неге акъкъы бар?— деп джекирди Аджире, сабыры тюкенип.— Сени бугунъ танымакъ мумкюн дегиль. Бир шейлер олдымы? Аджы Эрбан энъиштенъни къамчынен шыбалай береджек де, энъиштенъ ырджайып турабереджекми? Сенде акъыл бармы?

Аджире иле Сент-Джелиль арасында лакъырды аевлене башлагъанда, азбарда ат туягъы давушлары чыкъты. Дава кесилъди. Сент Джелиль алель-аджеле тышкъа чыкъты. Бир талайдан сонъ ичерн Усени кирди. О ёргъун ве шенъ корюнди.

— Мен пек ачыкътым,— деди оджа, аякъкъапларыны чыкъармакъта экен.— Ат устюнде силькине-силькине, ичим бошاپ къалды.

— Аш азыр,— деди Аджире ханым.— Отура, ашайсынъыз, веселем! Лякин бу маальде чёллерде доланувгъа не аджет бар эди?

— Ельдегирмен бетке чыкъып келейим... дедим. «Къыпчакъ» инатланды, аркъагъа къайтмады. Башыны алды, чёльге чыкъты-кетти. Экимиз юрдик. Сонъ къаранлыкъ басты... адаштыкъ. Адашмадыкъ. «Къыпчакъ» мени аселет шашмалатты. Башкъа ёлнен кеткен. Эсле-мей къалдым.

Тышарыда къапу къакъылды. Оджанынъ лафы болюнди. Аджире сескенип, еринден турды, аяткъа чыкъты. Къапуны ачкъанынен, Менълибейнынъ давушы ишитилъди. Оджа айретте къалды. «Кунъдюз корюштик. Лакъырды эттик. Бу адамгъа даа не керек олды аджеба?»

— Муаллим эвдеми?— деп сорады мусафир. Озю тышта, къабурчакъ таш басамакъ устюнде турды.

— Эвде,— деди Аджире.— Киринъиз!

Оджанынъ мучелери ойле эзгин эди ки, «софра башындан насыл турып, тёшекке насыл барып ятаджагъыны...» къасеветленип отура эди. Шимди белягъа бакъ! Чаре ёкъ. Турмакъ... кишини къаршылап алмакъ керек. «Эв саиб мусафирнинъ къулу». Мусульманлыкъ бойле деп биле. Оджа буюк мешакъатнен аякъкъа къалкъты. Сыныкъ мучелерини топлады, такъыштырды. Чюнки «Къыпчакъ»нынъ аркъасына минип юргегени чокъ вакъыт олгъан. Аткъа я эр купъ минеджексинъ, я да ич де минмейджексинъ.

Эв саиб къапугъа якъышлагъанда, Менълибей софада аякъкъапларыны чыкъармакъта эди. Онда ичерн кирмесини теклиф этти, озю мусафирден эвель ихтиятле миндер узерине чёкти. Менълибей, сагъ омузыны дивар ястыкъкъа таяп, юзини эв саибине чевирип, багъдаш къура берип отурды. Енъиден ал-хатир сораштылар. Кунъдюз корюшкенде сорашкъаплары исапкъа кирмей, чюнки эвде эр шей озь тертибинде олмакъ керек.

— Аселст эвинъизге кельдим, Усенн муаллим,— деди Менълибей, бирден ишнинъ озюне кечип,— чюнки... кунъдюз ёл ортасында токътатып, зияфетке чагъыргъаным ичюн акъаретленген киби корюиндинъиз.

Менълибей ялан айтты. Оджа ёл ичинде озюнинъ зияфетке чагъырылувыны акъарет деп исап этмеди, озюни акъаретли косътермеди. Мусафир буны биле. Ве иш асыл да, акъаретте дегиль. Кунъдюз олгъан корюшювде оджа зияфетке даветтен ред эткенини Менълибей, шубэсиз, Аджи Эрбаинге етиштиргендир. Эрбаин Менълибейны тызыкътырып ишбергенге бенъзей: «Оль! Къая! Лякин Усенн муаллимни эвинъе алып кель!» Эбет! Ойле деген олса керек. Юзсиз Менълибей, оджанынъ эвине сюрюп кельди.

— Алла эшкъына!— деди Усенн оджа.— Эвинъизде отурмакъ, къонушмакъ ичюн вакъытым ёкъ, Менълибей! Анъладынъызмы? Ишим чокъ. Ссит Халиль къайда?— деди оджа мусафирге.— Ницюн озю кельмеди?

— Сент-Халиль келе биле. Олгъа къыйын дегиль. Кельссе, бутюн кунюнъиз гъаип оладжакъ. Къайсы эльверишли?

— Мени афу этинъиз,— деди оджа,— лякин эвинъизге бармагъа чарем ёкъ.

— Муаллим!— деди Менълибей, озюнинъ туткъал киби япышыкъ даушынен.— Мангъа бакъынъыз! Эвимде бир бучукъ йыл яшадынъыз. Сизни огълум киби корьдим. Севдим. Шимди эвинъизге биринджи келювим. Мангъа урьметинъиз къалмагъан олса, Сент-Халиль оджанынъ хатирини къыйманъыз! Бизлер мусульманлармыз. Алидженаплыкъ ншетинен эвинъе кельген адамнынъ риджасыны ред этмек... бойле ал шериатта корюльгени ёкъ.

Менълибей омузыны дивар ястыкътан къуртарды, дёртаякълап еринден турды. Эвинъ ортасына догъру эки адым атып, токъталды. Эвинъ саиби сусмакъта эди.

— Мангъа бир шей айтаджакъсынъмы, муаллим?

Оджа юткъунды. Аякълары астындаки орынекли кийизге козь этип турды.

— Не вакъыт?— деп сорады оджа, инает.

— Ярын... уйледен сонъ,— деп джевап берди Менълибей.— Келлирсинъизми?

Усенн оджа индемени. Мусафирнинъ череси денъишти. Юреги бошап кетти. Хошнут, эеджанлы алда, сагълыкълашып, чыкъты. Озюне бир фильджан къаве биле теклиф этильмегенине эмнет бермеди.

— Зияфет... оппадакътан бу не?— деп тааджиПЛенди Аджире, мусафир кеткен сонъ.— Малайгъа бир иш даа буюрылгъан олса керек. Насыл иш аджеба? Къайдан билирсинъ?

Усенн къарысынынъ кедерли козьлерине бакъты-бакъты, индемени.

Аркъасы дивар ястыкъкъа таяшыкъ, аякълары килим устюнде огге узаныкъ, оджанынъ козь къапакълары акъырын-акъырын юмулды, инает, уйкъугъа кетти. О гъает ёргъун эди. Уйкъугъа кетти дегенде, абдырап уянды. Янында кимсени корьмеди. Аджире ашханеде эди. Даниял ве Эбабиль къомшу олада. Усеннде бир шейлер тюшюпмек, бир шейлер япмакъ ичюн меджал ёкъ эди. Текрар козьлерини юмды.

Аджире ишини битирген сонъ, ичери кирди. Ходжасыны бойле ташланыхъ алыпда корип, оны уянтты.

— Тёшек къоюлгъан,— деди о Усеннге.— Бар ятынъыз.

Оджа зорнен къалкъты. Энтир-тентир ятакъханеге кирип, тёшек устюне серилди. Аджире кеч маальде кельди. Союнып ятты. Ходжасынынъ козьлери ачыкъ эди. Къарысы юкълап къалды.

Саба смегинден сонъ Усенн «Къыпчакъ»ны чёткиледи. Туякъла-

рыны ювды. Эгерледн. Аджире онынъ тедаригини корюп, азбаргъа чыкъты.

— Бунъа не дейлер?— Аджире яры джидднет, яры мыскъылнен сорады.— Едн йыл джаяв барып-кельген мектебинъизге бугунъ аткъа минип кетмек керек олдымы?

— Къарангъыткъа кетмек истейим,— деди Усени,— Зубийде къартийнинъ... бичаре къадыннынъ устюндеки зорбалыкъ битмей. Иши махкемеге берильген. Тюневин адам келип, ялварып кетти. Ярдым этмек керек.

— Я зняфет? — деп сорады Аджире. — Менълибейнинъ давети?

— Зняфетке бармайджакъ олдым...— деди Усени оджа.

Аткъа минди. Ерттырып кетти. «Къыпчакъ» тюз, юмшакъ ёлгъа чыкъкъан сонъ, учты. Кунеш денъиз узеринде эппи котерильген, зиялары чёллерге сачылгъан маальде, Усени оджа Къарангъыткъа келип етти. Зубийде къартийнинъ къапусы килитли эди. Оны Дорменге алып кеткенлер. Оджа Дорменге барды. Къартийнин инспектор одасында сорава тапты. Огълу аскерде хызмет этмеге истемей, гизленген. Къыдырып тапкъанлар. Полис мемургъа келишиксиз сёз айткъан. Къапагъанлар. Огълан кене къачкъан. Энди анасыны алып кельгенлер. Протокол язылып битсе, къапап къояджакълар. Оджа муфеттиш иле лакъырды этти. Кефалет имзасы берип, Зубийдени къуртарды. Озю Харджибиеге къайта яткъанда уйле авгъан эди. Койнинъ дживарына якъынлагъанда астындаки эгер, ничюндир, аркъагъа джылышкъан киби кельди. Оджа эмнет бермеди. Лякин адым-адым юрген ат кимерде юрюшини явашлаткъаны, атыта токъталмакъ истегени сезильди. Оджа къолундаки къыскъа чубукънен атнынъ янбашына уруп бакъты, юрюши денъишмеди. «Бу не демек аджеба?» деп тюшонди оджа.— Даима чапмакъ, секириклемек арзусы иле яшагъан «Къыпчакъ»къа шимди бу къайтлыкъ къайдаи кельди? Ёрулдымы? Ёкъ! Устюнде тер ёкъ». Джюгенинден азачыкъ тартты. Ат токътады. Оджа ерге тюшмек ичюн онъ аягыны зенгиден чыкъарды, атнынъ янбашы устюнден айландырып ерге басаджакъта, эгер къыйышты, ашагъы тайды. «Иште, меселе насыл!..» деди Усени оджа, озь-озюне, айретле.— Айыл тогъанынъ ичинде деп узиюльген».

Не япсын? Атнынъ джюгенинден тутып, эвге кетсинми? Кетсе... айыл узюк къаладжакъ. Ярын аткъа минмек керек олмайджакъмы? Тасма олса, биз олса... оджа озю де къурап, тикип къояр эди. Лякин эвде бойле шейлер ёкъ.

О къабургъагъа саркъыкъ эгерни котерип, атнынъ белн узеринде ерлештирди. Узюк айылнынъ уджуны зенги ичине кечирди. Атнынъ башындан тутып, огге эки адым аткъан эди, къулагъына сагъыр давуш ишитильди. Элесленип башыны котерди, къырмызы, майлы черели Менълибей онынъле ян-янаша адымламакъта эди. Датсыз тюшонджелерге далгъан Усени оджа, хамутчыны танымады. Бир талай юрген, эсини башына топлагъан сонъ, фаркъына барды.

— Усени муаллим!— деди Менълибей.— Сизни беклей-беклей юреклеримиз къуруп, инджерип къалды. Эгеринъизге не олды?

— Айылы узиюльди.

— Юрюнъиз... эвде тикип берейим.— Менълибей бир элинен атнынъ джюгенинден тутты, дигер элинен оджаны къолтукълады, етек-леп эвге кетирди. Эви, пахыл киби, якъында эди. Атнынъ агъызлыгыны алды, озюни араиннынъ дирегине багълады.— Риджа этем, Усени муаллим! Эвге буюрынъыз!

Къапуны ачты. Оджанынъ аркъасындан тутып, незакет ве исрарле ичери кирсетти. Софада аякъкъаплаарыны чыкъармагъа фурсат бермей, чеккелеп, кишилик одагъа алып кирди. Кишилик оданынъ ортасында софра къоюлгъан. Устюнде пишкен семиз къой эти кесек-

лери, зейтун, пенир... безз, ири экмек тилимлери, ракъы. Эвде кимсе ёкъ. Орталыкъ чым-чырт.

— Отурынъыз, Усеин муаллим!— деди эв саибнн, элини узатып, ер косьтерди.— Иште, ястыкъ.

Оджа отурды. Аркъасыны дивар ястыкъкъа таяды. Аякъкъапла-рыны чыкъармагъаны ичюн раатсызланып, аякъларыны софра астына тыкъкъалады.

— Мусафиринъиз къайда?— деп сорады оджа эв саибинден.— Къайда о, менимнен корюшмек истеген Сеит-Халиль!

— Сеит-Халиль тюкянгъа кетти,— деди Менълибей, семиз козь-леринни ойната берип,— Демир сенек аладжак... тезден келир.

Бу эвге бир тюрлю Сеит-Халиль кельгени ёкъ. Кельмегенини оджа тюневин сизди. Лякин Менълибейнинъ озюнинъ кишилери къай-да? Ничюн корюнмейлер? Бу насыл муммаалы зияфет?

— Хатидже абланынъ сагълыгъы яхшымы?— деп сорады ондан оджа.— Озю ничюн корюнмей?

— Хатидже къомшунунъ эвинде.

Эв саибининъ озю софра башына отурмагъа тедарикленгенде, аятнынъ къапусы тарсылдады. Менълибей мусафирни унутып, софагъа чапты. «Къарысы кельди, гъалиба!— деп тюшюнди оджа.— Ёкъса балалардан бирисими?»

Хайли вакыт кечти. Сес-солукъ чыкъмады. Къапу ничюн ачыл-ды, аджеба? Башкъа бирев кирдими? Чыкътымы? Яваштан лакъырды ишитилди. Ниает, эв саибининъ ачыкъ-айдын давушы кельди. «Буо-рынъыз, Аджы Эрбаин эфенди!— деди о, кишиге.— Ёкъ! Ёкъ! Чы-къарып отурманъыз! Қилим былашса, бизни сёгеджек адам ёкъ».

«Эмирзакъов?! Онынъ мында не иши бар?»— Усеин оджа ерин-ден турды, чыкъып кетмек ичюн софагъа догъурылгъанда, огюне Менълибей чыкъып, токътатты. Аджы Эрбаин ичери тыкъылды.

— Усеин муаллим!— деди эв саибнн, эллерини оджанынъ омузлары узерине къоюп.— Ялварам сизге! Еринъизге отурынъыз!

— Менми?— оджа Эмирзакъовкъа кийик назар ташлады.— Бу иблиснен бир софра башындамы?

Менълибей иле Усеин оджа арасындаки лаф кескинлешмекте ол-ды, Аджы Эрбаин софра башына кечти, индемей отурды.

— Ничюн иблиснен олсун?— деди эв саибнн. Койнинъ атасы сиз ве мен, учюмиз, субет этеджекмиз.

— Ёкъ, Менълибей! Бу мумкюн дегиль!

— Ничюн?— деп сорады Аджы Эрбаин. Онынъ суса берип, ар-тыкъ сабыры тюкенди. — Ничюн учюмизге отуршмакъ мумкюн де-гиль?

— Зияфетте, адетиндже, достлар отуршалар,— деди оджа.— Мен достунъыз дегилим... ве зияфетинъизге де къатанен тюштим,— о эв саибини четке уйтеп озю софагъа чыкъмагъа ынтылды.— Мени бу хошнутлыкътан азат этинъиз!

— Ёкъ, Усеин муаллим! Мен сизни эвиме чагъырдым... кельди-нъиз. Бир кесек экмегинни агъызынъызгъа алмай, чыкъып кетсенъиз, мусульманджа олып чыкъмаз. Риджа этем, отурынъыз! Сизинънен лакъырды этмек истеймиз.

Лакъырды? Не хусуста? Айтыладжакъ шейлерининъ эписи тюкянда айтылды... ойле дегильми? Усеин оджа иле Аджы Эрбаин арасында насыл субет ола биле? Лякин оджанынъ юрегининъ тереи кошесинде, эр алда, меракъ къыбырданды. «Къамчылашувдан сонъ... бу адам даа насыл лакъырды этмек истей?» деп тааджиппленди. Къайтып софра ба-шына, Эмирзакъовнынъ къаршысында отурды. Менълибей софра узе-риндеки этни ве пенирни уфакъ-уфакъ парчалар этип кестнн. Эллерини ягъбезге сюрткен сонъ шишени алып, къолунен тюбюне енъгильден

тюртти, тапасы атылып кетти. Юксек фильджанларгъа ракъы къойды. Бу ишни япып битирген сонъ, козьлерини Аджи Эрбаинге тиклеп, сусып отурды.

— Сёз эв санбининъ...— деди Аджи Эрбаин.

Озю козьлерини ашагъы эндирди. Башкъа шей айтмады.

Менълибей фильджаныны къолуна алды.

— Сиз, Усенн муаллим, меним эвиме кельдинъиз,— деди о озюне хас тышыкъ, юмшакъ даушнен.— Буюк тешеккюр! Лякин Аджи Эрбаин эфендининъ эвине кельдим деп эсап этмек керексинъиз, чюнки бу зияфет ве сизни бу зияфетке даветнинъ озю Аджи Эрбаин эфендининъ арзусына бинаэн япылды. Экинъизнинъ арапъызда мудхиш адисе олып кечти. Бир якътан тюшонип бакъсакъ, о иште сизинъ, Усенн муаллим, къабаатынъыз ёкъ. Ойле олып чыкъа. Дигер якътан... билесинъизми, Аджи Эрбаин эфенди де къабаатлы дегиль. Тюкянда мал бакъып тургъан вакъытта шу-ув этип бетине къамчы тюше! Кимнинъ бетине? Йигирми алты пара койнинъ урьметли кишин Аджи Эрбаин эфенди Эмирзакъовнынъ бетине тюше. Тасавур этесинъизми?

Усенн оджа отургъан еринде къакъынып алды.

— Айса ким къабаатлы?— деп сорады о Менълибейден.

— Кимсе де,— эвинъ санби, козьлерини юма берип кульдю.— Къамчы къабаатлы.

— Эбет! Къамчы къабаатлы!— деди Эмирзакъов, фильджаныны элине алып.— Лянет олсун къамчыгъа. Онъа ола, къызышып кеттим. Озюмни басып оламадым. Сонъундан чокъ пешман олдым. Валлан, чокъ кедерлендим. Тутунъыз, Усенн муаллим.

Аджи Эрбаин къадесини котерди, Усенн оджанынъкинен токъуштырмакъ истеди, Усенн оджа токъуштырмады, къадесини элине биле алмады.

— Сизинъ къолунъызда къан лекелери бар,— деди о Аджи Эрбаин эфендиге.— Мен ойле къолдаки къадеге къадемни токъундырмам.

Эмирзакъовнынъ эли къалтырады, фильджанынынъ ичиндеки ракъы тельгенип, пенир кесеклери узерине тёкюльди. Эрбаин эфенди сувукъкъанлылыкъны гъаип этмеди. Учевининъ бу софра башында корюшюви буюк замет нетиджесинде ола бильгеннини хатирге кетирип, озюни тутты.

— Къан лекелери? Меним къолумдамы?— деп сорады о.— Сизинъкинде ёкъмы?

Усенн оджа козьлерини ашагъы догърултты, Эрбаин эфендининъ суалине джевап бермеди. Берип оламады. Эрбаин бир къач дефа козьлерининъ къыйыгъындан онынъ бетине бакъып-бакъып алды. Сол къашы устюнде узун бичимли яра сиярып тургъаныны коръди. Къаны энди къуругъан, къатмакъ истеген. Къолундаки къадени къайтарып софра узерине къойды.

— Къамчынъ енгиль дегиль эди...— деп ташлады о.— Джакъымдаки яра якъында тюзеледжекке бенъземей.

Тюкянда къамчы устюнде чыкъкъан къавгъа да, бугунъ бу софра башындаки идданынъ озю де, «джакъы якъында тюзельмейджеги де...» эписинден макъсад — оджа узерине ифтира атмакъ, онынъ акъкъында дешетли фикир догъурмакъ эди. Оджа буны анълады.

— Сизге тасманынъ уджу токъунгъан,— деди Усенн оджа Эрбаин эфендиге.— Мен оны аселет якъаным ёкъ. Къатанен олды. Кучюк бир адисе... ондан буюк фаджна ясадынъыз. Сизге... къан акъызмакъ керек. Чюнки омюрнинъиз къаилы. Экильген топрагъынъыз, еген емегинъиз къанлы! Койлюнинъ къаны, тери, козьяшы иле яшайсынъыз! Сизни, Аджи Эрбаин эфенди... лякин ялынъыз сизни дегиль, Джемалединни, Бекирни, эпинъизни гемиге толдуруп, Талбузант адасына ёлламакъ керек.

Эв саибн кьадесинн котерди, Аджи Эрбанн иле токъуштырмагъа иштленди, лякин козьлеринде серт назарлар сезип, бир озю ичти. Ич-меди, ченгесинн тѣпеге котерип, фильджаннын ичиндекинн агъызы ичине ата кьойды. Артындан пенир парчасы кьапты, сонъра чекмениннн снъинен дудакъларыны силъди.

— Талбузант... о кьайда?— деп сорады Менълибей, тааджипленип,— Ишиткен ерим дегиль.

— Ойле ср бар,— деди Усени оджа.— Окъянушта... дюньянынъ та четинде. Анда адамны къарагъа тюшюрип, кьолуна чѣюн къазан, тюфек ве бир чымтым да барот берип, ташлап кетелер. «Озь чаренъни — озюнь тап,— дейлер онъа.— Башкъасынынъ кучюне ишанма!» Адам озюнинъ чаресини озю тапа... яшай.

— Мен де чаре тапарым,— деди Эрбанн, иддетленип.— Богъдай сачарым. Айван асарым. Адам олмаса, Джемалединнинъ, Бекирнинъ озьлеринн ишлетирим. Эбет! Олар манъа ишлерлер. Лякин сенинъ киби ямавлы штан кийип юрмем.

— Ишлетип оламазсынъыз,— деди оджа.— О сизге табий ола кьой-маз. Сизлер эпинъыз, башкъа адамнынъ теннинден къаныны эмип алыш-къан кьасарткъыларсынъыз. Кевденъизиннъ ярысы кьопарылып алысса, ярысы кене инсан тени ичинде къала... эммекте девам эте.

Менълибейнинъ такълетн ракъыдан къыйыша башлады.

— Лянет!— деп джекирди о. Чатлакъ-патлакъ олып, аралары кьат-ран толу, ири юмругъыны котерип, софра устюне урды, Сарсынтыдан савутлар секириклеп алдылар.— Сен Аджи Эрбанн эфендинн акъарет-лединъ. Бунъа акъкъынъ ёкъ!

Оджанынъ череси ап-акъ олды. Къоркъудан дегиль, ёкъ... Усени оджа юфкъа юреклилиерден дегиль. Булундыгъы муитиннъ кьабалы-гъындан, бу эки адамнынъ алчакълыгъындан асабиленди.

— Сиз, Менълибей, уфакъ адамсынъыз,— деди о эвнинъ саибни-се.— Къолунгъыздан кельген иш — хамут тикмек. Джынс атлар асра-гъан адетинъиз де бар. Койде кимер адамлар сизге, Менълибей эфенди дейлер. Урьмет этип дегиль, сизден къоркъкъанлар ичюн, чюнки сиз шу адамнынъ...— оджа козьлерининъ арекетинен Эмирзакъовны кось-терди,— шу адамнынъ къуйругъысынъыз. Койде не ола? Не къала? Эписини деръал бу инсан ташламасына етиштиресинъиз! Онынъ ичюн сизден къоркъалар. Амма бу ерде манъа пек кычырманъыз! Сиз мени зияфетке чагъырдынъыз. Унутмапъыз! Мен аль-азырда мусафирим.

Менълибей ве Аджи Эрбанн, экиси де сусты... оджанынъ сѣзлерини дикъкъатнен динъледилер. Сукютлик... мусафир ичюн итибарсызлыкъ. «Сен — бу ерде мусafirсинъ, лякин фукъаресинъ... гъарип муаллим-синъ. Бизде сенинъ ичюн незакет, алидженаплыкъ ёкъ».

Аджи Эрбанниннъ козьлери кызарды... кыя-кыя бакътылар. О эллерини эки якълап килмге тиреди, аркъасыны кьанъкъайтып, аягъынен кьонаны тспти. Устюндеки савутлар, емеклер этрафкъа сачы-лып кетти, кьона тѣнтерильди, ерге кьапакъланды. Оджа ишлер фена экенлигини сизди. Алсль-аджеле еринден кьалкъып, софагъа чапты.

— Тут о иманы ёкъны!— деп джекирди Эмирзакъов, эв саибне,— Тез ол!

Менълибей ашыкъмай оджанынъ пешинден чыкъты. Килитли тыш кьапу янында онынъ огюни кестирип, токътатты. Усени Менълибейны уйтеди, о дивар бетке кьакъылып кетти, мусафир кьапуны тепмелеп тургъан арада, арттан Аджи Эрбанн кельди, енъи ичинден чобан пыча-гъыны чыкъарып, оджанынъ багърына саплады. Оджа элини юреги узерине кьоюп, дешетли сада иле кычырды... ерге йыкъылды. Сылав-лы тѣсеме устюнде къара реикли, джыллы кьан акъып кетти.

Эмирзакъов диваргъа таялы алында турды-турды, сонъра козьле-рининъ къыйыгъындан Менълибейге бакъты. О, кошезде... юзюни ди-

варгъа чевирген, сусмакъта... омузлары силькине бермекте эди. Эрбаин авучы ичинде къысылып къалгъан пычакъны софанынъ улькюн кошесине котерип атты, амма бир талай кечкен сонъ ерде, тешеме устюнде, оджанынъ агъызындан заиф инъильти чыкъкъаны иштилиди. Инъильти вакъытында сол аягъы къыбырданып алды. Эмирзакъов телашкъа тюшти. «Бу къабилене яры джанынен этегинъден тартып, сени йыкътыра биле...» деп тюшюнди озъ-озюнде. Ве къоркъа тюшти. Этрафына бакъынды, долап устюнде тургъан къантар ташыны алып, оджанынъ башына урды. Манълай кемиги батып кетти, териси сиярды. Агъызындан къан кельди.

— Не яптынъыз Аджы Эрбаин эфенди!— деп къычырды Менълибей, агъламсырап.— Сиз Усеин муаллимни ольдюрдинъиз!

— Эбет!— деди Эмирзакъов. Ири кевдесинен Менълибейге чевирлиди.— Ойле яптым. Хаберинъ олмадымы?— о ашханеге кирди. Метидеки сув ичинде къолларыны чайкъады, джебинден явлугъыны чыкъарып, сюртюнди.— Мен кетемен. Иш джатышкъандже койде болмам,— деди Менълибейге.— Киши джиберирим, вазнетни маъна бильдирип турарсынъ,— ве джеседке ишаретле деди:— Буны джыйыштыр. Аякъ астында джатмасын. Анъладынъмы, Менъли? Маъна джерли-джерсиз ырджая берме!

Лякин хамутчы шорбаджынынъ огюнде ырджайып алышкъан. Семиз къапакълы козьлерини юма берип джылмайды. Бир де кевдесини эгилтмек истеди... амма Эрбаин онъа аркъасыны чевиргенини корюп, софанынъ арт къапусыны барып ачты. Эвеля тышкъа озю чыкъты, этрафкъа бир бакъынды. Кимсе ёкълугъына эмин олгъан сонъ, сол къашыны ойнатып алды. Аджы Эрбаин чыкъты... эвлер аркъасындан, талдаларны якълай берип, кетти... тезден козьден гъаип олды.

Менълибей джеседке токъунмады. Елгъа чапып чыкъты. «Акъайлар! Усеин муаллимни, оттюрдилер!— деп айкъырды.— Эй, Джемаат! Мени ишитесинъизми? Усеин оджаны...»

Кишилер эвлеринден тышкъа чыкъып, сусты... динълендилер. Менълибейнинъ сёзлерини яхшы анълап оламадылар. Анълагъанлар псе инанмайып, бир-бирлерининъ козьлерине бакъып, кирпиклерини ойнатып турдылар. Менълибейден кимсе акъыкъатны ишиткени ёкъ. О себептен, де кетеджек олдылар, де кетмейджек... амма урум Василийнинъ ёл бою тол-партав кетяйткъаныны коръген сонъ, адамларда шубэ къалмады, эр кес Менълибейнинъ давушына таба ювурды Гага-Меджитнинъ огълу Осман араннынъ дирегине багълы «Къыпчакъ»нынъ устюндеки эгерини тартып тюшюрди, секирип аркъасына минип, меръумнынъ эвине ёнеди. Таир оджа, Менълибейнинъ къапусы огюне эки невбетчи киши къойды, ичери кимсени кирсетменъиз деп тенбиледи, озю бедаркагъа отуруп, Дорменге кетти. Дорменден уезд идарелерине олюм хаберини бильдиреджек, Коккозьге, оджанынъ догъмушларына, депеша ёллайджакъ.

Аджире ханым яланаякъ, яланбаш, сачлары умар-юмар... ювуруп кельди. Бенъзинде ренк, козьлеринде шефаат ёкъ.

— Усеиним къайда?— деп къычырды о, озюнипъкине бенъземеген сеснен.— Ходжама не яптылар? Сизлерден сорайым?

Эв огюндеки адамлар арасындан эки къадып чыкъып Аджиренинъ эки къолтугъындан туттылар. «Озюни бас, тувгъанчыгъым! Сабыр эт!» деп ялвардылар онъа... озюни сачакъ тюбюндеки тапчангъа отуртмакъ истедилер. Отуртып оламадылар.

— Менми?— деп къычырды о кишилерге.— Мен бу алгъа сабыр этейимми?

Онынъ синъирлерини озю уютлеринден чыкъкъан, озю чылдырып вазнетке кельген. Къадыпларны эки четке уйтеди. Къапуны тюртюп ачты. Босагъадан ичери атлады... аягъы джыллыджа шингенлик ичине басты,

Аджире абдырап, токъталды. Оданынъ тёрюне кечмеге онъайтлангъан-да, инсан кевдесине сюрюнди. Къадын тентиреди, къальбиши дешэтли кучъ сыкъты. Онынъ нефеси тарлашты. Эсини джоюп, диваргъа урунгъан вакъытта, невбетчилер бедбахт къадынны тутуп, эллери узеринде тышкъа алып чыкътылар.

1913 сенеси сентябрыннъ он секизинджи куню иште, бу таъбирге кельмез фаджиа юзъ берди.

Эртеси куню махкеме приставы кельди, Менълибейнен лакъырды этти. Протокол язды... язгъан сонъ, учъ адамгъа имза чектирди. Арабасына отурып къайтты.

Уезд койлеринден ве тюрлю шеэрлерден кельген чокътан-чокъ адамларнынъ юреклеринден чыкъкъан ферьяд, фигъан, гъам-гъусса инъильтилер, ахи-зарлары алтында, кърым халкъынынъ улу ве се-вимли эдиби Усеин Шамиль Токътаргъазы огълу койнынъ четиндеки мезарлыкъта бычма таштан къаланылгъан къабирде дефн олунды. Онынъ сеvimли рефикъасы, Аджире ханым ходжасыз, огъулары Даниял ве Эбалиль оксюз къалдылар.

Бир афта кечти. «Терджиман»да баш муаририннъ имзасы иле кедерли сатырлар язылды.

«Алдыгъымыз хабере гёре, Харджибие къарнесинде теэссюфли бир джинает вукъу олмушдыр. Бурада муаллимлик иден Усеин Шамиль Токътаргъазы огълу иле мезкюр къарие джемаатындан Аджы Эрбанн-бай Эмирзакъ огълу араларында ихтиляф чыкъып, Аджы Эрбанн, Менълибейнинъ эвинде, Усеин эфендийи пычакъ иле уруп ольдюрмишдир. Меръум Усеин Шамиль эфенди Кърым эалисине маълум истидатлы генч шаир эди. Онынъ бойле вахшиликте вефат итдигине теэссюф идилир. Худанынъ рахметинде олсун.

Исмаиль Гаспринский.
1913 сенеси, сентябрь 24».

Тасалы сёзлер залиге ишитилген сонъ «Терджиман» идаресине, меръумнынъ рефикъасы Аджире ханумгъа ве Коккозъ къарнесиндеки Токътаргъазылар анлесине зиялылардан, саде койлюлерден, мухтелиф зенаат санблеринден адсыз-эсапсыз тазие мектюплери кельдилер ки, оларда, о мектюплерде, сеvimли эдиб ве муаллимнинъ къатиль элинен вахшийдже ольдюрюлюви мунасебетиле халкънынъ кедери изъар этильмекте эди.

Усеин Шамильнинъ Коккозъдеки догъмушлары олюм хаберини кеч алдыкълары ве ёл узакълыгъы себебинден дефн мсрасимине кечикип кельселер де, Усеиннинъ шент кеттигине дерин ферьяд эттилер. Меръумнынъ Абибулла агъасынынъ огълу Умер Малайджы Кефеде адвокат тутты, къатилыннъ шиддетли суретте джезаланылмасыны талап этип, махкеме палатасы реисине арзуал яздыртты. Харджибисе матем мунасебетинен зарур адетий ве ресмий ишлер биткен сонъ, оджанынъ анлесини ве бутюн эдебий мирасыны джыйыштырып алып, Коккозъге кеттирди. Умер чар назаретлерининъ къапуларыны чокъ йыллар къакъты, юксек шахсларгъа мураджаат этти... къайда барса, не япса, эп Аджы Эрбанннинъ къалын кисесине урунуп, четке къакъылды.

Совет акимнети кельди. Шахсий мулкнет лагъу этильди. Аджы Эрбанн Эмирзакъ огълу помещик сыфатында Сибирьге сюрёгюнге кетти. Эмирзакъовнынъ къарысынынъ такъдири насыл олды, бизим ичюн белли дегиль. Огълу ве кызлары сагъ-селямет... Олар намуслы, алидженеп адамлар сыфатында девлет ве джемаат ичюн эдепли хызмет этип кельмектелер, оларнынъ бу вакънагъа мунассбетлери ёкъ.

Адждире ханым... Ах! Ольгенлер артында олюнмей. О узун омюр сюрди. 1952 сенеси алтмыш дёрт яшында Самаркандда вефат этти. Даниял институт битирди, заводларда муэндис олып ишледи, Теэссюф, кьач йыллар эвельси аяттан кетти. Зевджеси Айше ханым, огълу Дерман — экимлик, кызы Буллюр — муаллимлик иле мешгъуллер. Эдинини гендже огълу Эбабиль, къадыны Уркъне, кызы Долорес ве огълу Бильвер — Самарканднынъ сукют аралыкъларынынъ биринде муаббет ве саде омюр кечирмектелер.

Усеин Шамиль акъкъында мезкюр эсерни яза башладыгъымы буюк тильшнасымыз, урметли Усеин Куркчиге сёйлеген вакътымда о, кепдине хас хошнут, дюльбер черэ иле кулюмсиреди.

— Генчлик чагъларымда Коккозьде оджалыкъ эткен сенелеримде, Эбабиль меним талеем эди,— деди Усеин Куркчи.— Элли йыл эвельси... Эбабиль дерслерге кимерде кумюш саплы таякънен келе тургъан. Талеебелер онынъ таягъы иле пек меракълана ве Эбабильнинъ озюни: «Санъа бу таякъ не керек? Сен къартсынъмы?»—деп эриштире тургъанлар. Эбабиль дарылмай эди. «Бабамнынъ хатиреси»,—деп джевап бере тургъан.

Былтыр кузьде Эбабильнинъ эвине зиярет эткен вакъытымда, ондан кумюш саплы таякънынъ такъдирини сорадым. Манъа тааджипленип бакъты: «Сиз не айтасынъыз?»— деди Эбабиль.— Дженк. Тюрлю феякетлер... Кумюш саплы таякъ акъкъында тюшюнмеге имкян бармы эди?»

Умер Малайджы... хатиринъиздеми? Икяемизнинъ баш санфелеринде хан азбарына могодекли арабаны айдап кельген хырджыман киши. Шу Умернинъ озю Усеин оджанынъ эль язмаларыны Коккозьге кетирген сонъ, чокъ йыллар Токътар акъайнынъ эвинде, сандыкъ ичинде тута. Къагъытлар узеринде не язылгъан, кимсе окъуп бакъмай. Окъуп бакъсалар да, кыймет кесип оламайджакълар. Биринджи джан муаребеси бите, мемлекетте Октябрь инкыляби ола. Ватандашлар дженки башлай. Улькеде аят къарыша. Кърымдан беязлар кете, Къырмазы орду келе. Къырмазы орду кете, алманлар келе. Алманлар кете, Деникин, Врангель сюрюп кире. Койлерде ве дагъларда тюрлю аскерий къалымтылар, айдулар... «Курва Мустафалар», Шнайдерлер пейда олалар. Атан-атанны, тутан-тутанны... къанун, инсаф ёкъ. Умернинъ къальбинде кюркю асыл ола. «Бу эльязмалар ичюн бизни де джезалая билелер», деп тюшуне. Усеин эмджесининъ эльязмаларыны кийизге сара, сандыкъкъа кыйып, устюнден демир кыйршавларнен пеките, геджелейин дагъгъа, Къуш-Къая тюбюндеки кюрүвгъа алып кете, юксек ювез тереги астында тереп чукъур къазып, сандыкыны ерге комюп коя.

Ондан сонъ чокъ йыллар кечти. Сандыкыны ортыкен топракъ узерине чокътан-чокъ ягъмурлар ве къарлар ягъды, рузгярлар эсти. Йылдырым урып, ювез терегини къач еринден сындырды. Ерни къараджа ве сыгын туякълары ёгъурды. Сыгынлар ве къараджалар ёкъ олдылар. Бу ерде, акъибети, юксек отлар осюп чыкълар. Излер силлиндилер. Мемлекетининъ озюнде Усеин оджанынъ арз эттиги акимнет кюрулды. Умер Малайджы, сандыкыны чокъ йыллар кыйдырды... Тапып оламады. Тюрлю тедкъикъат экспедициялары кельди, дагъда кюрүв ичинде тешильмеген ер къалдырмадылар. Кимсенинъ къазмасы сандыкъкъа илишмеди. Албуки... Сандыкъ анда. Къуш-къая янында, кюрүв ичинде, топракъ астында ята.

1976—1978 с.

СЕВГИ АКЪКЪЫНДА СОНЕТЛЕР

● ● ●

Мен санъа бир тахт яраттым,
Босагъасы алтындан.
Шу тахтта бир бахт яраттым,
Тапылмаз узакъ-якъындан.

О ойле тахт ки, омюрлик
 Башынъдан тюшмез бир тадж.
 О ойле бахт ки, саф бирлик,
 Асретке олмаз мухтаж.

Къальб борджу — пак
 севгидир.
Севгинен сен ашна ол.
Севги тахты эбедийдир,
Шу тахткъа сен шах ол!

Шах олмасанъ, онъа инан,
Забт этер яв, къопар фигъан.

• • •

Сен парлакъ бир йылдыз олсанъ семада,
Мен сени баш узре котерген ерим.
Сенинъ умюдинъле келип дюнъягъа,
Дюнъядан кедерли кетмейим, дерим.

Эгер сен шавлели ай олсанъ семада,
Мен сени арз эткен ве асрет ерим.
Менимчюн тек озюнь барсынъ дюньяда,
Айда леке олса, сенде ёкъ, дерим.

Сен нурлу бир кунеш олсанъ семада,
Мен сенинъ чевренъде айлангъан ерим.
Нурундан тавланып, джошып дюньяда,
Мен сени ольгендже ,кунешим, дерим.

Ашкъымчюн кунеш ол, будыр джан арзым,
Янып, куль олсам да 6тыньда, разым!

* * *

Козюнъден сачрагъан севги учкъуны,
Агешдай кирди къальбиме етип.
Мукъаддес шей киби сакъладым оны,
Омрюмнинъ къалесинде мешъаль етип.

Керексе джанымны беририм, амма
Сѣндюрмем ич де къальбимнинъ шавлесин.
Бал ерине агъув ичерим, амма
Денъишмем ич де башкъагъа сени.

Сенсиз, джаным, манъа кениш дюнья тар.
Тенни терк этер джан — сенинъ севгинъсиз.
Атта кунеш биле нуруны къытар,
Нефес алсам ерде тек озюм сенсиз.

Сенинъ атешинъни къальбимде сакълап,
Санъа эп сыгъындым эйбетлеп, макътап!

* * *

Кунъдюзлер гедже киби къарадыр сенсиз,
Къальбим де куйгендай къарадыр сенсиз.
Сенсиз нейлейим мен эки джанны,
Къальбим къуршунунындан ярадыр сенсиз.

Сенинъчюн агъувдыр шарап да менсиз,
Озенлер ёлундан ич акъмаз менсиз.
Менсиз сия геджелер олмаз рушен,
Кунеш де юзюнъе нур сачмаз менсиз.

Бааръ де кузь киби сарарыр сенсиз,
Яз да яз дегильдир, къургъакъ ай сенсиз.
Сенсиз къуруп къалыр омюр чешмеси,
Алемни къаранлыкъ баскъандай сенсиз.

Сенинъчюн бу дюнья фанийдир менсиз,
Менимчюн бу дюнья асийдир сенсиз.

* * *

Севги дегени сырлы бир денъиз,
Къучагъы даима далгъадыр-далгъа.
Далгъагъа чыдамакъны огренинъиз,
Бир кунъ атмасын чыкъарып ялыгъа.

Бу денъизде джеваир инджи,
Ёкътыр атта онъа бенъзейиджи.
Лякин анда эр шейден азиз —
Ашыкъларнынъ къальби бар нидже.

Шефкъат этмеден асрет козюне
Илиштирип севги озюне,

Қыпқычлап аларакъ кендине
Гъаркъ этер ки ашкъ денъизине.

Шу денъизге къальбим де, биль ки,
Гъаркъ олып сакинлер бельки...

* * *

Эвим сенсиз — йыкъыкъ, харабе,
Кимсесиз бир виранлыкъ сенсиз.
Сенсиз — хараплыкъ корем эр ерде
Эвим де бир гъамхане — сенсиз.

Сенсиз — анда ич чыракъ янмаз,
Гъурбетликте перване — сенсиз.
Сенсиз — ай да бакъалмаз бираз,
Танъдан хабер кельмез ич-сенсиз,

Сенсиз янар анда къальб ашкъы,
Къальбим, тенім джансыздыр — сенсиз.
Адий таштыр мерджан да — сенсиз,

Сенсиз — ашкъ да эвим терк этер,
Гонълум ярым, туфандыр сенсиз,
Озь эвим де ябандыр — сенсиз.

Озбекчеден терджиме эткен БИЛЯЛ МАМБЕТ

АФРАСИАБ НАГЪЫШЛАРЫ

Поэма-эфсане

!

Афрасиаб нагъышлары —
Бу не,
Корьмединъизми?
Кимлер мында кылыч
такъып,
Атларынен кечкенлер?
Кимлер мында,
Ашагыда,
Сарай бетте, залларда,
Юзюк, эльмаз, инджилерни...
Таптап кеткенлер.
Окълар нагъышларны аслы,
Яралагъан, дельгенлер.
Корем, йигирминджи асыр
Козь нурунен мен нелер!..

Къыр артында —
Белли шеэр,
Бу къадимий Афрасиаб.
Мында алтын ашып-ташкъан,
Шаматалы базарлар.
Тюкянлары инджи толу,
Иймшакъ тери,
Юн шаллар,
Аскерлери,
Ыргъатлары...
Мында ола чокъ аллар.
Къадынлары незакетли,
Эр бириси толгъун ай,
Кулюмсирей акъ юзьлери,
Чатма къашлар санки яй.
Донатылгъан кенъ ханелер,
Азбарларда акъ гуллер.
Байрам халатлары кийип,
Мусафирлер кельгенлер.
Иигитлерге къош чапмагъа
Азыр тура шох атлар,

Дерсинъ олар тек учмагъа
Такъып кельген къанатлар.
Базарлары пек къыйметли
Тюрлю ипеклериле,
Чин савутлар,
Къалкъан,
Къылыч...
Та узакътан сечиле.

Саба эрте, салкында,
Халкъ уянгъан,
Кетмек керек аскерге
Вакъыт энди.
Даа зенгинлешмекчюн,
Кетмек керек,
Кене узакъ сеферге,
Вакъыт кельди.
Кете джесюр окъчылар,
Кете эрлер.
Юзьлери шень, рух юксе,
Атлар ойнакъ.
Огъурлыдыр ёл бельки...
Кете олар,
Сахрадаки ель киби,
Къальблер къувнакъ.
Барханларнынъ артындан
Из къалдырып,
Курганларнынъ устюнден
Тоз чанъгъытып,
Ёл алдылар
Даа ич барылмагъан
Узакъ мемлекетлерге
Шох атлылар.

Озгъардылар оларны
Балалары,
Къадынлары,

Къартлар ве чал аналар.
Мъна бойле, дюньяда
Чокъ инсанлар
Козь яш тѣкип
Беклейлер ве яналар...

Куньлер кече,
Иш арта куньден-куньге.
Атлылар ёкъ,
Хабер ёкъ,
Ич бир ерден.
Къасеветке далалар,
Бинъ-бир дертке:
«Къачан къайтыр экенлер
Ят иллерден».

II

Багъчаларда мелешелер
ачтылар...

Шеэр юкълай,
Къаравуллар аякъта.
Апансыздан
Кийиклердай гизленип,
Йылышмакъта
Хавфлы душман бу якъкъа.
Сакът бекчилер
Къорчалайлар диярны,
Бу барышыкъ,
Тынч ве салкъын геджеде.
Сахралардан эп джылыша
Бу душман —
Къум бораны,
Я о бизге эджель де!
Бу ярамаз
Эр тешиктен сокъулыр,
Эр бир эвге
Озь окъынен токъуныр.
Онъа дерлер къум бораны,
Къылычсыз
Якъар,
Йыкъар,
Чечеклерни солдурыр,
Шеэрни де
Къум астында къалдырыр.
Тюкянлары, базарлары
Бош къалгъан.
Къалайджы къарт
Эки леген башында
Ерге чѣккен
Терен ойларгъа далгъан.
«Бея устуне, бея» деп,
Къартлар нафиле айтмагъан.
Джылап биткен,
Богъдай биткен

Чанларда сув къалмагъан.
Къадынлары агълаша,
Балалары къоркъудан
Кийик сесле магъраша.
Тереклерден саврула
Къара япракълар.
Юрек деле эр бири,
Хош хаберлер ерине.
Бильсинлер ки, келинлер
Энди къавушалмайджакъ,
Козь яш иле озгъаргъан
Кенди йигитлерине.
Ачлыкъ,
Къыргъынлыкъ,
Сѣнди шеэрнинъ зевкъы.
Тек нагъышлар устюнде
Яна кечмишининъ ышкъы...

III

Серт аяздан,
Сыджакъ яздан
Бетер экен бу зулум.
Чаре ёкътыр кетмеге,
Эвге барып етмеге.
Къум къапатты
Къуюларны,
Керван кечкен
Елларны.

Сагъ-селямет къалгъанлар
Эвлерине зор бея
Энди якъынлагъанлар.
Аякълары астында
Къумлар жыйкъылдай.
Талсалар да сеферден
Аскер адымлай.
Бир къадыннынъ явлыгъы
Илинип къалгъан,
Къамыш дивар устюнде
Сарарып солгъан.

Дженклештилер олар чокъ,
Айлар ве йыллар..
Кетирдилер зенгинлик
Нидже-ниджелер..
Атлар ёргъун, юралмай,
Козьлер къан баскъан,
Торбалары ичинде
Юзик, инджилер..
Обаласанъ оладжакъ
Бир буюк дагъ.
Истер сакъла,
Истерсенъ, ал такъып бакъ.

Къолай дегиль,
Ташымакъ торбаларны...
Бакъса олар, этраф бош,
Эр ер тюм-тюз.
Афраснаб корюнмей,
Къалмагъан из.
Къум тюбюне гизленген
Къадим шеэр,
Аят биткен, харабе
Олгъан эр ер.
Арыкълары къуругъан,
Сув кельмеген .
Шу куньден сонъ

Бу дияр
Ич кульмеген.

Мында, артыкъ,
Шеэрни
Пек бекиткен
Геджелернинъ бекчиси —
Ель долана.
Къаранлыкъта,
Нагъышлар узеринде
Зевкълы кечкен
Кунълернинъ
Ышкъы яна.

Русчадан терджиме эткен ЧЕРКЕЗ-АЛИ

КЪЫЗЫЛ ХАЧЛЫ ЧАДЫРЛАР

Документаль повесттен парча

1945 сенеси, июнде, «Къызылбайракълы», Юкъары Днепр Кутузов орденли дивизиянынъ къысымларыны таркъата башладылар. Ялынъыз бизим айры медико-санитар батальонына токъунмадылар. Олар озь хызметини девам эттилер.

Мени де шу батальонгъа взвод командири вазифесине тани эттилер. О кунълери дивизиянынъ бир полкы огюнде, дивизия командири полковник А. И. Ильин чыкъышта булунгъанынынъ шаады олдым. О арбий хызметини битирген ве тынч омюрге къайтаткъанларгъа шай деген эди: «Биз бугунь, урьметли достлар, бири-биримизден айрыламыз. Пек чокъларынъыз эвлеринъизге къайтасыз. Эльбетте, сизни анда дёрт-козынен беклейлер, къуванчле асретлеринъизге къавушырсыз. Сонъундан адий кунълер башлар, адий инсан ишлеринен мешгъуль олурсыз, лякин сиз ичюн о ишлер эвелькинден башкъаджа оладжакъ. Сиз энди чокъ шей корьген, омюрнинъ лезетини анълагъан кишилер олдунъыз.

Биз озь топрагъымызны явуз душмандан азат эткен сонъ, чокъ мемлекетлер, халкъларнен де корюштик. О ерлерде яхшыны да, яманы да корьмеге сыра кельди. Сиз, шу азат этильген мемлекетлер халкъларынынъ омюрлерини, озь совет омюринъизнен къыяс этип корьдинъиз.

Сизлер озь эвлеринъизге, тувгъанларынъызгъа, къанлы дженктен сонъки агъыр кунълер, къыйынлыкъларнен куреш кеткен бир вакъытта къайтасыз. Даа Белорусиёде, Украинада эали землянкаларда яшай. Койлерде трактор, ат къалмады. Сизге пек чокъ чалышмакъ керек оладжакъ. Лякин сизлер Совет адамларысыз, сиз бир вакъыт къыйынлыкълардан къоркъмадынъыз...»

Аскерлер буюк бир дикъкъатнен, сонъки кере, озь командирлерининъ айткъанларыны динълеп туралар, энди арбий хызмет, эр кунь олюм бекленильген кунълер биткенине инанмайлар, тынч омюрге даа алышып оламайлар.

— Дивизия команданлыгы, — деди сёзюннн ахырында полковник, — сизлер тынч аятта да, завод ве фабрика псхлеринде де, колхоз ве совхоз чёллери ве фермаларда, кьуруджылык мейданларында джебэдеки киби озюнгизини косьтерирсиз деп ишана. Озь памусынгъызыны, шаанынгъызыны сакълань! Дженкчи ады о ерде де унер олсун! Огьурлы ёллар сизге, достларым, тувгъан Ватанымызынн шуретине-шурет кьошунь!

Чокъ йыллар бир ерде, бир кьоранга киби достлашып кьалгъан аскер ве командирлерге айрылмак зор эди. Пек чокъ аскерлериннн шу вакыт козьлери торланды...

Бизим мед-санбатымыз 4-5 километр узакълыкта, репатриантлар топлангъан Нордхаузен деген шеэрчикте ерлешкен эди.

Даа дженк битмезден эвель, бизим ордумыз азат эткен ерлерден биньлернен совет граждандлары, зорнен Германиягъа айдалгъан аилелер ве башкъа мемлекетлерден уджуз ишчи кьувети деп кетирильгенлер, бир шейге бакъмай Шаркъкъа, совет аскерлери азат эткен тарафкъа топлана эдилер. Оларынн арасында лагерьлерден кьуртулып чыккъанлар да чокъ эдилер.

1945 сенесиннн май, июнь айларында орта эсаппен репатриантларынн сайысы бизим зонада бир куньде 36 бинь адамы тешкиль этти. Къызыл Орду сафларына чагъырылгъанлардан башкъа оларынн сайысы бир миллионгъа якъышлашты. (Журнал «Тыл Советской Армии». М, 1968 с. 241-джи санфе.)

Мен чалышкъан лагерьде адамлар чокъ отурмай, озь ватанларына кьайта эдилер. О лагерь бир сыра бараклардан ве эвлерден ибарет, фашистлер укюми вакътында о ерде снисяй махбюслер къапатылгъанлар.

Биначарны яхшы дезинфекция япкъан сонъ, о ерлер Ватанларына кьайткъанлар ичюн вакътынджа токътав пункты олды. Немселер белли олгъаны киби, вакътынджа басып алгъан ерлеринде яшагъан ве ишке ярайджакъ эалини Германиягъа бедава ишчи кьувети деп ёллады ве инсафсыз тарзда истисмар этти.

Бизим лагерьге кельгенлери биз, энъ эвселя, медицина корюминден отькезип, чешит юкьунчлы хасталыкъларнен зарарлангъанларны дерьбал госпиталлерге ерлештире ве тедавийлей эдик. Эсирликте о халкъларынн сагълыгъыны ич кимсе кьайгырмагъан, шу себептен бизге кельгенлер арасында чешит хасталыкъларгъа огърагъанлар да бар эди. Ондан да башкъа, пек чокъларыны баштан-аякъ кийиндирмек, ашатмакъ, ичирмек керек олды.

Репатриантлар арасында кьартлар, яшлар, кьадын-къызлар ве чешит яшта балалар бар эдилер.

Германиягъа, чокъусы вакыт, адамларны аилелеринен джёнете эдилер. Ондан да башкъа шу «шаркъ ишчилери» деп адландырылгъанлар арасында мында бир кьач йыл ичинде янъы-янъы аилелер мейдангъа кельдилер. Бойле аллар, эльбетте, бизим ишминини муреккелештирсе де, лагерь башлыгъы, эр алда, оларны олдукъча, тек озь Ватанларына кьайтармагъа тырыша эдилер.

Репатриантлар ичюн о ерде данма концертлер, кино, чешит мевзуларда субетлер тешкиль этип турдыкъ. Чюнки оларны эр шей меракъландыра эди, олар чокъ йыллар озь ватанындан узакъта, озь мемлекетлери акъкъында бир хабер эшитмей эдилер. Тувгъанлары сагъмы, яшагъан шеэр, я да койлери тура экени? Эписини билъмек истейлер. Бизим лагерь хызметчилери оларны тынчландырмагъа тырышалар.

Биз экимлер де чешит мевзуларда оларгъа лекциялар окъуп, эр тюролю донатмаларнен баракларны безете эдик.

Куньлерден бир кунъ меним лекциям оладжакъ акъкъында иляш-

ны окъуп, меним кабинетиме бир арыкъ, хастаджан адам кирди. О олса-олса 25-27 яшларында, миллети рус.

— Меним фамилиям Васильев,— деди о ве бойле эрте, даа къабул башламаздан огюне мени раатсызлагъаны ичюн афу сорады. Озю де токътамай оксюре эди.

Мен о адамгъа ойле буюк эмнет бермедим, чюнки мангъа эр кунь чешит меселелернен пек чокъ адамлар кирелер. Мен онгъа бир козь ташладым, корем ки, о адам негедир эеджанлана, мангъа бакъа, лякин печюндир бир шей айтмай тура. Мен онгъа отурмакъны теклиф эттим.

— Эшитем сизни, аркъадаш, мангъа айтаджакъ бир лафынъыз бармы?— дедим мен сукюнетни болип.

— Айтчынгъ, капитан аркъадаш, сиз Евпатория районындан дегиль-сизми?— деп сорады о.

— Догъру, мен Евпатория районынданым, сонъ, не демек истейсингъиз?— дедим онынъ козьлерине бакъып.

— Сизингъ Эмиров Ибадулла деген агъанъыз бармы?

— Я сиз, не, оны билесизми, ёкъсам?— дедим мен, айретте къалып.

— Мен озюм Евпаториялым, дженктен эвель онынъ къолунда къуруджы олып чалышкъан эдим. Сонъ дженк башлады. Бир даа мен оны расткетирмедим. Лякин 1942 сенеси биз кене корюштик, шу сеферинде корюшмек Евпатория тюрьмесинде насип олды. Немселер мени де, оны да шу тюрьмеге кетирип къападылар, биз онынънен бир камерада олдықъ.

Геджелери бизни сорагъа чагъыра эдилер, де мени, де оны. Ойле бир чагъырувдан сонъ, даа догърусы, къыйнавдан сонъ, Ибадулланы камерагъа бети-козю эзилген, ал къангъа боялгъан тарзда кетирип быракътылар. О кимсеге бир лаф айтмай, эм инълемей эди. Биз, шу камерада олгъанлар, имкяниети олгъанына коре, онынъ элини-юзюни ювдыкъ, сув ичирдик. Оны не къадар къыйнагъан олсалар да, Ибадулла озюни джоймады. Мен коре эдим, о озю ичюн къоркъмай, онынънен берабер учъ агъасыны да шу тюрьмеге кетирип, башкъа-башкъа камераларгъа къапаткъанлар. Ибадулла олар ичюн раатсызлана эди.

Сабагъа якъын оны кене чагъырып, алып кеттилер, бир даа о бизим камерагъа къайтып кельмедим. Мени бир афтадан сонъ Германиягъа джёнеттилер. Мында меним кибиленни энъ агъыр ишлерде чалыштыра эдилер, чокъ мешакъатлар коръсек де, шукюр, джанымыз сагъ. Сиз мангъа Ибадулланынгъ адресини берип оламазсызми?— деп сёзюни кести.

— Ибадулла ве даа учъ агъамны: Эмиров Абибулла, Эмиров Абла, Эмиров Сулейман — эсини немселер аттылар...

Бойле дегенимнен биз экимиз де, бир-биримизге башкъа бир сёз айталмай токътап къалдықъ. Бираздан сонъ о туруп кетти.

Мен озюме келип, экинджи куню оны арап башладым, лякин о бизим лакъырдымыз олгъан куню акъшам, небеттеки эшелоннен Ватангъа къайткъан. О адамны мен бир даа корюп оламадым.

* * *

1945 сенесинингъ октябрь айында топлангъан сонъки репатриантларны Ватангъа къайтаргъан сонъ, бизим лагерини къапаттылар. Мангъа Потсдам шеэриндеки медицина болюгинингъ офицерлер резервини ёллама бердилер.

О шеэрчик пек буюк олмаса да, ойле чокъ зарарланмагъан, дженк атешин бу ерде ойле кучлю олмаса керек.

Мындан пек чокъ офицерленни (эвеля хаста ве эслиленни) запаскъа йибере эдилер. Олар буюк къуванчнен озъ мемлекетлерине, тувгъанларына къайткъанларына джап-юректен севинелер, чюнки дженк-

тен энди ешъген де, еныльген де безген эди. Эвлерине къайткъан офицерлернинъ эписиинъ озъ планлары, озъ хаяллары бар. Эльбетте, олар тынч омюрге къайткъан сонъ не иш япаджакълары акъкъында тюшюне эдилер.

Шахсен менде бир тюрлю план ёкъ эди. Мен команданлыкъ не айтса, онъа разым деп турам, эм мени Ватангъа къайтмакъ да чокъ севиндирмей. Тувгъанларым ёкъ, олар шу агъыр йылларнынъ къурбанлары олдылар. Анлем ёкъ. Мени анда кимсе беклемей.

Потсдам шеэринден озъ башыма Берлинге барам, онынъ этрафларыны сейир этем, тарихий абиделернен меракъланам.

Потсдам шеэри якъынларында Бабельсберг адлы, пек дюльбер бир шеэрчик даа бар, о бутюнлей ешилликлер ичинде комюльген. О ерде тарихий Потсдам конференциясы отъкерильди. О шеэрде фашистлернинъ корюмли векиллерин яшагъан, этрафта пек дюльбер ве зенгин сарайлар. О сарайларнынъ шорбаджылары эписи гъарпкъа къачкъанлар, тек хызметчилери къалгъан.

Шеэрчикнинъ янында дюльбер Сан-суси адлы парк бар. О парк, ве онынъ ичиндеки буюк сарай, дженктен огюне Германия кронпринцининъ мекаяны олгъан.

Бир кунъ мени резерв кадрлар болюгининъ башы чагъырды. Одада бизим офицерлеримизнен бирге автомобильджи эмблемалары олгъан бир майор да бар эди.

Мен, адети узре, оларнынъ алдына тик туруп, кельгенимни билъдирдим. Майор манъа отурмагъа теклиф этти.

— Эмиров аркъадаш, сиз бу ишке насыл бакъарсыз, биз сизни автомобильджилер батальонына, уйкен эким вазифесине таинлемек истеймиз. Батальоннынъ штабы ве эсас роталары Дрезден шеэринде ерлешкен, бирер ротасы да Берлинде ве Лейпциг шеэрлеринде ерлештирилген. Шу батальоннынъ командиринъ мына, къаршымыздаки майор Сеферьянц. О сизинъ шахсий документлеринизнен таныш олды, сизни бегенген, озюне ишке чагъыра, бир даа сарайым, сиз бу меселеге насыл бакъасыз?

— Меним ичюн эписи бир, сиз не ерде чалышмакъны манъа ляйкъкъ коръсенъиз, мен разым, — деп джевапландым.

— Бу йигиттен мен башкъа джевап да беклемей эдим, — деп кульди майор Сеферьянц.

— Бир сааттен мен сизинъ отургъан ятакъханеге машинамен барырым, азырланып турунъ, берабер кетермиз, — деди майор.

Тамам бир саат дегенде, къапу алдында бир дюльбер къара «Мерседес-Бенц» келип токъталды. Руль башында дюльбер бир сержант отура, сонъундан анъладым, онынъ фамилиясы Французов экен, озю Запорожьели. Озъ командирине пек садыкъ йигит, машинаны да билип айдай.

Баягъы ёл алгъан сонъ, майор Сеферьянц манъа айлянып, (о огде айдавджы янында отура эди) темиз кърым татар тилинде шай деди:

— Аджы-Абла мен сизге ойле бир шарант яратырым, бизим Совет оккупация ордусы къысымларындаки экимлер болюклерининъ ич биринде ойле низам-тертип олмаз, эписи бизден орынек алырлар.

Мен, агъызымны ачып, шашып къалдым! 1942 сенесинден сонъ ильки кере озъ ана тилимде лаф эткен адам корем!..

— Сен тааджиplenме, мен сизинъ тилинъизни пек яхшы билем. Мен Евпаторияда догъып осьтим, шимди Москвада отурам. Сизинъ музыканъызы пек седем, энимде Спендиаровнынъ «Кърым эскизлери»нинъ эписи бар, хусусан «Къайтарма» пек юрегинъе тие.

Командирим манъа бойле сёзлер айткъан сонъ, мен озюмни севингенимден еди къат кокте зан эттим.

Мен, бельки, о кунълерин хатырлап бираз четке чыкъам, лякин

окъуйыджымдан афу сорап, меним пек севген композиторым Александр Афанасьевич Спендиаров акъкъында Мария Спендиарова язган китабындан бир къач сатыр кетирмек истейим: «Кърым эскизлери»,— динле шу китапта,— композиторнынъ чокъ йыллар нетиджесинде ярагъкан севимли эсерлеридир. О, тап балалыгъындан кърым-татар макъамларына ашыкъ олган озь анасына беслеген буюк севгисини композитор шу макъамларнен ифаде этмеге тырышкан.

Композиторнынъ балалыкъ деври Кърымда кечти, о, шу макъамларгъа ойле алышкан ки, о ернинъ авасы, денъизи, чешит къокъулы осюмликлерини корюп, эшиткени киби, татар макъамлары олмаса, о ерни козю огюне кетирип оламагъан...

Бир къач йыллар шимальде яшап, авропа музыкасынен таныш олган сонъ, о, озюни догъма дженюп адамы олгъаныны, шаркъ макъамларыны эшитмей яшап оламайджагъыны анълады, ве кене дженюпке къайтты.

Ялтада яшагъан композитор озь этрафына халкъ чалгъыджыларыны, йырджыларыны топлай. Саба эрте, даа кунеш догъмаздан, онынъ пальмалар ве чешит дженюп осюмликлеринен ярашыкъ багъчасында къалпакълы, беллеринде къырмызы къушакълары, учкъурлы штаплы татарлар онынъ теклифинен келип багъчагъа тола эдилер. Шу ан, Александр Афанасьевич софасына чыккып, саба эзанындан кечке къадар халкъ аваларыны динълеп, кейфлене. О авалар да агъыр, мунълы, инсанни чешит хаялларгъа далдыра, де чабик ве джошкъун къуветнен янъгъырай эдилер», деп айтыла.

Мен озюм мешур композиторнынъ шу «Кърым эскизлери»ни ильк дефа Кърым татар девлет театринде эшиткен эдим. Симфоник оркестр иджра этти. Оркестрининъ дирижёры, белли татар композиторы Яхъя Шерфединев эди.

Манъа, 17 яшында бир йнгитке, о музыка омюр билля унутылмайджакъ тесир къалдыргъан эди.

Демек, меним янъгы командиримнинъ машинасына отурып, бизлер Дрезден шеэринге ёл алган эдик. Майор Сеферьянц лафкъа пек уста адам экен, лякин биз баягъы ёл алгъандже о индемей отурды, сонъ:

— Мен сизинъ шахсий документлеринъизде Евпатория райком ВКП(б)нинъ, сизинъ дёрт агъанъыз акъкъында язган характеристикасынен таныш олдым, не демек олсун, буюктен-буюк фаджна, шу афатлы дженк инсанларнынъ башына нелер кетирмедиле...

— Мен де о характеристиканен танышым,— дедим мен. Мына шу Евпатория райкомы язган характеристикадан бир парча:

«Медицина хызметининъ уйкен лейтенанты Эмиров Аджи-Аблагъа характеристика. Оларнынъ аилелери алты агъа-къардаш ве ана-бабасындан ибарет олган. Онынъ агъаларыны: Абибулла, Сулейман, экиси де ВКП(б) азалары, Ибадулла ВКП(б)ге кандидат ве Абланы немселер оккупация йылларында аттылар, анасы Асене ве бабасы Эмираджды ольдюлер...

Оларнынъ бутюн аиле азалары Ленин партиясына садыкъ инсанлар эдилер. Шу йыллар нчинде Аджи-Абла Эмиров ве онынъ аиле азаларыны къаралайджакъ ич бир арекет олмады.

Эмиров Аджи-Абла акъкъында бу характеристика ВЧ ПП 24631 сиясий болюгине ёлланыла.*

Евпатория РК ВКП(б) секрестары (Лукичев)»

— Не япаджакъсынъ, Аджи-Абла достум, биз шу улу гъалебемиз нчюн 20 миллион адамымызны гъайып эттик. Я сеннинъ агъаларынъ къайда чалыша эдилер?

* — Шу характеристика толусынен шахсий офицерлер архивимде сакълы тура.

— Уйкен агъам Абибулла башта адий колхозджы олып чалышты, сонъ оны бригадир яптылар, бир вакъытлары кой тюкянында хызмет этти, сонъ бизим Евпатория районында «Сельпотребсоюзда» реис вазифесинде чалышты.

Абла агъам да колхозджы эди, сонъ ёл япыджылыгъында уста вазифесинде ишледн, районда мал-азырлайыджы (заготовитель) олды, сонъ колхоз реис оларакъ танылген эди.

Сулейман агъам ордуда хызмет этти, фин дженкинниъ инвалидн олды. Ибадулла агъам Севастопольде къуруджылыкъ техникумыны битирип, къуруджылыкъта прораб вазифесинде чалышты, сонъ болюк начальниги олды, озю къуруджылыкъ институтында гыябий окъуй эди.

Шу лакъырдымыздан сонъ, Дрезден шеэринде къадар биз лаф этмей кеттик. Ойле агъыр хатырлавлардан сонъ, инсан сукюнетте, озю ойлары ичинде чегереленип къала экен. Агъыр тюшюнджелер менн чокъ вакъыткъа къадар быракъмадылар...

Дрезден шеэри, Дрезден округынынъ административ, икътисадий ве медений меркези эсаплана эди. Шеэрнинъ Эльба устюнде ерлешкен буюктен-буюк скелеси бар. Ондан да башкъа, бу шеэр буюк демирёл ве почта ёлларыны бирлештире.

Шеэрни чокътан-чокъ дюльбер багъчалары, скверлери эм де язкыш ешерип тургъан манзаралы осюмликлер яраштыралар.

Эльба озени шеэрни экиге боле. Сол ялыдаки Альтштатднен, сагъ ялыдаки Нейштатдны, буюк копюрлер бирлештирелер. Мында чешит заманларнынъ архитектура абиделери сакъланып къалгъан эдилер, лякин 1945 сенеси Америка авиациясынынъ уджюми вакътында оларнынъ пек чокълары зарарландылар.

Дрезден шеэринде, белли олгъаны киби, дюньяда энъ мешур ресимлер галереясы да бар, анда чешит асырларда яшагъан намлы ресамларнынъ эсерлери топлангъан. Дженк йыллары шу галереяны совет ордусынынъ аскерлери атеш астындан къуртарып, Советлер Бирлигине алып кельген эдилер.

1945 сенесинден 1955 сенесине къадар о ресимлер бизим девлетте сакълы турдылар. Базы бир зарарлангъан полотнолар къайтадан реставрация япылды. Сонъ олар ГДР девлетине къайтарылып берильдилер ве 1956 сенесининъ июлинде Дрездендеки мешур галерсе къайтабаштан ачылып, чалыша башлады.

Бир къач куль кечер-кечмез, маъна Лейпциг шеэринде бармакъ керек олды. О ерде бизим бир ротамыз ерлешкен эди.

Лейпциг шеэри, дюнья ярмаркаларынынъ меркези оларакъ намы кеткен шеэр, лякин мен баргъанда о пек зарарлангъан, эр ерде йыктынтылыкъ корюлип тура, мында дженкинниъ къасыргъасы астында буюк зиянлар олды. Амма, шу алында биле Лейпциг дюльбер эди.

Мындаки «Русская слава» адлы кильсени корьгенде шашып къаласынъ. Белли олгъаны киби, о кильсе 1813 сенеси къурулгъан. Бу ерде, Наполеон ордусынен дженклерек, 20 бинъ рус аскери эляк олгъан эди. Оларнынъ хатрасына къурулгъан шу кильсе аля бугунъ бу шеэрге кельгенлернинъ назар дикъкъатыны озюне джелъп этмекте.

Кене шу мешур урушнынъ хатрасына эбедийлештирмек ичюн буюктен-буюк мермер ташындан ясалгъан ве, «Халкълар куреши», деп адландырылгъан бир бина даа бар. Онынъ ичинде ташлардан ясалгъан буюк эйкеллер ерлешкен. Автор, озю фикириндже, шу абидеде немсе халкъынынъ къудретини косьтермек истеген. Эр ерде олгъаны киби, мында да пек чокъ раатлыкъ багъчалары, ярашыкъ скверлер бар.

Арбий адамлар бир ерде чокъ турмайлар, лякин такъдирлери не ерге ташласа да, олар о ериниъ шараитине тез алышалар. Мен де мында келип, ишке башлагъан сонъ тез алышып-къарышып кеттим. Майор Сеферьянц озъ берген сёзюни ерине кетирди. О бизим медпунктымызны кеишлетти, отуз беш ерлик лазарет ачты, тиш кабинети тешкиль эттик, физико-терапевтик алетлер тапыштырдыкъ, лаборатория да тешкиль эттик.

Команданлыкънынъ ярдымынен казармаларнынъ санитариясыны аля дереджеге котердик, ашханелерни, склад биналарыны да тертипке салдыкъ.

Бизим арбий къысымларымызда пек чокъ айдавджылар олгъанындан, оларнынъ эмегиши ве яшав шараитини да ёлуна къойдыкъ.

Затен мында медицина хызметине айрыджа дикъкъат берильди. Нетиджеде арбий болуклерде низам ве шахсий хадимлерни азырлав ишлери де, баягъы яхшылаштырылды.

Шуны да къайд этмек керек ки, офицерлеримиз ве оларнынъ аилелери бош вакъытларыны яхшы, медений кечирмелери ичюн де чокъ ишлер япылды. Дрезден деген шу буюк шеэрде, офицерлер эви тешкиль олунды. Анда эр кунъ бизим совет фильмлери косътирилсе, совет артистлеримизнинъ чыкъышлары тешкиль олуна, белли музыкантлар, шаирлер о ерде чыкъышта булуна эдилер.

Офицерлер эви янында китапхане, ресторан, биллиард ве медений раатлыкъ ичюн эр шей тешкиль этильди. Гузель донатылгъан раатлыкъ эвинде, даима янъы газеталар, журналлар, шахмат-шашка оюнлары ве чешит пластинкалар бар эди. Ишнинъ бойле тертипке къоюлгъаны, озъ ватанларындан узакъта хызмет эткен арбийлеримизнинъ ве оларнынъ аилелери ичюн енгиллик догъура эди.

Ордуда хызмет эткенлернинъ сагълыгъы ичюн къайгъырув даима эсас ерде тура. Аскерлернинъ эр япкъан иши, аракетлери медицина хадимлерининъ козетювлеринен багълы ола.

Экимлер, эвеля арбий хызметнинъ тешкиль олунывыны, кечильген талим нетиджесинде аскерлернинъ не къадар такъат сарф эткени, кунъ-кунъден муреккеплешкен низамгъа оларнынъ беденлери насыл алышкъаныны козетип туралар. Экимлер командирлерге талим алмакънынъ энъ эльверишли союны тапып бермеге ярдым эте ве арбий хызметке янъы кельген йнгилтерни тез алышмасы ичюн къайгъыралар.

Арбий медик сыкъ-сыкъ спорт майданында булуна, чюнки спортнен огърашкъанларгъа файдалы огютлер берип, аскерлернинъ сагълам, эм де кучлю олмалары ичюн курешелер. Айны заманда аджемилик саесинде олмасы мумкюн къазаларгъа ёл къоюлмай.

Арбий къысымларда чалышкъан экимлер, даима озъ къысымларынынъ беден тербиесиндеки вазнетини, ашларнынъ кейфистини тешкере-лер. Бу иште командирлер ве ашчыларнынъ ярдымларынен аскерлерге сарф эткен кучлерине бакъып, оларны лезетли, эм де етерлик ашларнен темин олунмалары ичюн тырышалар. Эпидемиологик джеэттен де экимлер даима козькъулакъ олып турмакъ кереклер, чюнки ордуда юкюнчлы хасталыкълар башланса, сонъ онынъ огюни алмакъ пек зор ола.

Къыскъасы, арбий экимининъ иши даима богъурдакътан ола. О аскерлерни эр сой хасталыкътан сакъламасы, ерли шараитининъ табиий чешитликлерини эсапкъа алып, янъы хызметке кельгенлерни къыйын солдат омюрюне тез алыштырмакъ, орду сафына чыдамлы, сагълам ки-ишлер олувыны темин этмек борджлулар.

Бойледже янъы хызметке кельген аскерлер ярым йыл ичинде экимининъ козьётюви астында пскине, сагъламлаша ве такъатлана.

Арбий хызметке бизим мемлекетимизде нафиле «Эрлик мектеби», деп айтмайлар. Мында яшларымыз даимий тертипке рнает эте, бир вакъытта ашай, раатлана, чалыша, спортнен мешгъуль оалар ве орду-дан сагъламлашып къайталар.

Озь балаларыны орду сафларына ёллагъан ана-бабалар энди би-лип къалдылар ки, олар ордудан иштеп къоркъмагъан, билимли, дели-къанлы йигитлер олып къайталар.

Бу саада, эльбет, ордудакы ве флоттаки экимлернинъ иссеси буюктыр.

Арбий экимлер аскерлерге, махсус отъкерильген дерслерде арбий-медицина эсасларыны ве бири-бирине ярдым косътермек ёлларыны огретелер.

Дженк шараптында олмаса, ихтимал бутюн къазаларгъа къаршы не япылмакъ кереклигини, эр бир аскернинъ ачыкъ-айдын бильмеси шарт. Айны заманда шу дерслер саесинде шахсий гигиенанынъ да эсас-лары огрениле, юкъунчы хасталыкъларнынъ профилактикасынен та-ныш оалар.

Арбий-медицина эсасларыны огренюв тасдыкълангъан программалар боюнджа алынып барыла. О программалар, аскерлер къайсы арбий къысымларда хызмет эткенине бакъып, тертип этилелер.

Арбий медиклеримиз, земаневий дженклер шараптында эр солдат-къа озь вазифесини сонъуна къадар алып бармасыны огрете. Бу саада тизильген программаларда шу вазифелерни менимсемек ортагъа сю-рюле.

Агъыр ве чокъ вакъыт талап эткен профилактика ишлери умумий хызметнинъ ялынъыз бир къысымы деп эсаплана. Эсас иш исе — теда-вийлев-диагностика ишидир. Чюнки арбий хызметте олгъан киши хас-таланса, я да бир къазагъа огъраса, онъа шу ан ярдым косътериле ве тедавийлев процесси сонъуна къадар алынып барыла. Онынъ ичюн эр бир арбий болюкте, эр бир арбий гемидеки медицина хызмети пункты бутюн керек земаневий алетлернен эвельден темин этилелер. Эльбетте, эр бир къысымнынъ экими не къадар яхшы мутехассыс олса да, бутюн хасталарны яхшы этип оламаз, кимер хасталыкъларны тедавийлемек ичюн узун муддет, муреккеп усуллар къуullanмакъ керек ола, ойле хаста-ларны медпунктта, я да лазаретте тедавийлемек мумкюн олмай, бойле вакъытларда, махсус шарап кереккенде, арбий къысымлар экиминне арбий госпиталлер ярдым косътерелер.

Бизим сиялы къуветлеримизде, оларнынъ не ерде олгъанындан къатий назар, ойле госпиталлер чалышып кельмектелер. О земаневий госпиталлер юксек теджрибели мутехассысларнен ве энъ земаневий ме-дицина алетлеринен теминленгенлер. Бизим пек чокъ арбий госпитал-леримизнинъ намы ялынъыз озь мемлекетимизде дегиль де, чет эллер-де де таркъалды.

1945 сенеси 1-джи гвардия танк Ордусынынъ медицина болюгинден озь къысымыма мотоциклнен кете эдим. Мен чалышкъан арбий къысым Дрезденде ерлешкен эди.

Шеэрге якъынлашкъанда, огюме эки къара «Хорх» машинасы чыкъып къалды. Машиналар ичинде козюме юксек рутбеде офицерлер олгъаны корюльди. Олар токътап тура эдилер. Огдеки машинадан, ай-давджысы янында отургъан полковник тюшип, мени озюне чагъырды:

— Айтчы, капитан, арбий комендатура не ерде, оны насыл тап-макъ мумкюн?

Машинанынъ артындаки отургъычында учь офицер даа бар, олар эписи пыштавлар ве немсе автоматларынен сиялянгъанлар, эписи

козьлерини манъа тикип, бир шейден къоркъкъан киби бакъалар. Мен оларны, зияфетте олсалар керек, «кейфлилер», деп ойладым.

Мен тим-тик туруп, къаиде боюнджа полковникке этрафлыджа о ерге насыл бармакъ мумкюнлигини айта башладым.

— Сен манъа не чайналып отурасынъ, не узатасынъ!..

Бойле серт джеваптан сонъ, мен тез-тез, бир къач санне ичинде онынъ суаллерине джевап бердим.

— Олды, сиз бошсыз,— деди о, бетиме бакъмай, тишлери арасындан.

Олар озъ аралары не акътадыр сёйлешкен сонъ, машиналарыны артына айландырып, вызлап кеттилер.

Манъа шу офицерлерининъ муамелеси, озълерини алып баргъанлары шубели корюнди. Шу себептен мен озъ ёлума кетмедим де, якъындаки комендатурагъа барып, шу офицерлернен расткелишимни ве озъ шубелеримни певбетчи офицерге бильдирдим. Эм шу куню, акъшам, мен анълагъаныма коре, ёлда расткетирген офицерлерим, совет ордусынынъ офицерлери дегиль де, анда-мында къачып юрген власовджылар экенлер, олар бизим арбий форманы кийип зали арасында бандитлик япып юре, къабаатсыз халкъны аса-кесе экенлер.

О куню де бизим оператив группанынъ ярдымынен шу банда ёкъ этильген эди.

Власовнынъ озъ такъдири не олгъаны энди эр кимге белли. О Совет ордусынынъ генералы, душмангъа гонъюлли теслим олып, озъ Ватанына къаршы арбий эсирлерден орду тешкиль этип, курешкен эди. Дженкиннъ сонъунда, душман тар-мар этильген сонъ, о да къолгъа тюшти.

Советлер Бирлигининъ маршалы И. С. Конев, озюнинъ «Къыркъ беште» адлы китабында Власовны насыл якъалагъанлары акъкъында бойле яза:

«Сёз сырасы, шуны да айтмакъ керек ки, бир афта ичинде биз ватап хайни — Власовны да якъаладыкъ. Бу ал Пльзеннинъ дженубий шаркъындан къыркъ километр авлакъта олып кечкен эди. Генерал Фоминых башлыгъындаки 25-джи айры танк корпусынынъ аскерлери, Власов ордусынынъ бир дивизиясыны, генерал Буйниченконен бирге эсир алгъан эди. Бизим дженкчилеримиз оларны сиясызландыргъан вакъытта, артта бир енгиль машинада, эки ёргъангъа оралып, Власов ята экен. Саткъынны тапмагъа бизге онынъ шофёри ярдым этти. Бизим танкчыларымыз шу айдавджынен оны ёргъанлар астындан тартып чыкъардылар ве о ерде де танккъа къоюп 13-джи ордунынъ штабына ёнеттилер. Генералнынъ карьерасы, саткъынлыкънынъ акъибети ненен битсе, ойле де битти. 13-джи ордунынъ штабындан Власовны командный пункткъа, манъа кетирдилер. Мен тез муддетте оны догъру Москвагъа ёнетмелерини эмир эттим.

Тез, эм де догъру арскетлер саесинде Власовнынъ дивизиясы къан тёкюльмей эсир этильди. Шу операцияны 162-джи танкчылар бригадасынынъ полковниги И. П. Мищенко алып барды. Власовнынъ озюни исе шу бригаданынъ мотоатыджылар батальонынынъ командири М. И. Якушев эсир алды...»

Озъ халкъына къаршы хайлилик якъкан генерал Власовнынъ иши арбий трибуналда бакъылды ве онъа ляйыкъ джеза берильди.

1945 сенеси, бизим арбий болюкнинъ бутун къысымларыны Советлер Бирлигине къайтармакъ эмири кельди, бойле эмирге джан-юректен севинген эдик, шакъамы я, Ватангъа къайтамыз!..

Чокъкъа бармай биз ёлгъа чыкътыкъ. Машиналарымыз бир колонна олып джёнедилер. Арбий ве интендант эшьяларны ве устаханелерни

демирёл транспортына юкледилер. Офицерлер ве оларнынъ анлелери, арбий кысымнынъ штабы, медицина пунктлары ичюн махсус ваголар айырылды. Шай этип бизлер Германиядан озь Ватанымызгъа ёл алгъан эдик. Ёлда, бизге Польшада, Люблин шеэринде эки кунь токътап турмакъ сыра кельди.

Мен озь аркъадашым, бизим арбий кысымнынъ партия тешкиляты секретаы, капитан Н. Бандикнен фаэтонгъа минип, (о куньлерде, Варшавада, Люблинде ойле фаэтонлар пек чокъ эдилер) озюнинъ джанаварлыкъларынен дюньяны айретте къалдыргъан «Майданек» лагерини корьмеге кеттик.

«Майданек» деп адландырылгъан шу лагерь 1940 сенеси Гитлернинъ снысестине къаршы чыкъкъан адамларны ер юзюнден ёкъ этмек ичюн къурулгъан эди. Шу лагерьде 40-45 бинъ адам къапатылгъан вакытлар олды.

«Майданек», «Освенцим» ве даа пек чокъ шу тинте къурулгъан лагерьлер техниканынъ бутюн янъылыкъларындан файдаланып, гитлерджилер басып кирген топракъларда яшагъан инсанларны ольдюрмек ичюн къурулгъан эдилер.

Шу лагерьлерге кетирилген махбюслерни котеклеп, атып, зеэрли газларнен махсус ясалгъан камераларда богъып, якъып ёкъ эте эдилер. Ялынъыз шу «Майданек» лагеринде 1,5 миллион къадар адам ольдюрильди!..

Биз баргъанда о ерде даа якъын кечмишининъ дешетли эйкеллерни киби инсанларны якъкъан буюктен-буюк соба баджалары тикленип тура эдилер. Бизлерге, тёпесине къадар бала аякъкабынен толу бир къач ода корьсеттилер. Мында бала-чагъаны да джанаварджасына ольдюре экенлер. Башта о балалар устюне фашист экимлерни чешит теджрибелер япып, сонъ якъкъанлар...

Анда тюшкен махбюслер озь араларында: «Бу ерден сербестликке ёл ялынъыз шу баджалардан» дей тургъанлар. Корьген адамларнынъ айткъанларына коре, шу баджалардан гедже-куньдюз ягълы къара тютион ве алев фышкырып тургъан.

Ачлыкъ зулумындан да даа мушкюль шей бармы экен? Ачлыкътан адамларнынъ мийи къурып, юреги зеэрлене, тени къоркъунчлы шекиль ала. Бир чомуч чамурлы къартон къабугъындан пиширилген шорба, махбюслер ичюн иришилъмез хаял ола.

Ачлыкътан инсан услубыны джойгъан, яры делирген ве зорнен арекет эткенлерге лагерьде «доходягалар» дегенлер. Олар энди тюзельмез дистрофиклер, оларнынъ бетлери дерсинъ, сары балавуз киби бурюшип, къатып къалгъан, ялынъыз козьлери арекет этелер. Ачлыкътан чылдыргъан шу адамлар йыкылып-абынып, санъки таякълар устюнде юре, бекленильмесген арекетлер япалар. Олар аркъадашынынъ къолундан алмагъа атыла, чюкюндир арабасына уджюм этелер де, автомат къурушундан олелер...

Немсе джеллятлары адамларнынъ бутюн инсаннет хусусиетлерини ёкъ этип, оларны айванларгъа дёндюрмеге тырышкъанлар.

Капитан Бандик, кимдендир, немселер онынъ кыыз къардашыны шу «Майданек» лагерине къапаткъанларыны эшиткен, лякин къардашы къайда эляк олгъаныны бильмей эди. Лагерьде о, ольгенлернинъ джедвеллерини тешкере башлай ве озь къардашынынъ адыны тапа...

Экинджи джипан дженки йылларында фашист баскъындыларынынъ къолуна тюшкен эсирлер ве эалиге косътерильген джанаварлыкълар акъкъында чокъ язылса да, кеткен сайын янъы-янъы фактлар даа орталыкъкъа келип чыкъалар.

Дженк вакътында Германияда ве фашистлер басып алгъан Европа территориясында 22 концлагерь мейдангъа кетирилген эди. Шу «олюм комбинатлары»нда немсе медиклери чешит теджрибелер ве

сынавлар отькергенлер. Эсесчилернинъ башы Гимлернинъ эмиринен «И. Г. Фарбе индустрия» химия концерни тарафындан къурулган Освенцимде арбий эсирлерни «амам» деп адландырылган газ камераларына къапатып, «Циклон-Б» зеэрли газынен богъып ольдюргенлер. Сонъра джесетлерини крематория собаларында якъкъанлар. Фашистлер олюлернинъ янмай къалган суклерини уфатып, суперфосфат япмакъ ичюн химия комбинатларынынъ саиплерине саткъанлар.

Освенцимде фашист экимлерни тирн адамлар устюне чешит «медицина» теджрибелери отькергенлер. Гитлерджилер махсус нур тесиринде къадынларны ве эркеклерни стерилизлегенлер, яни оларда бала догъурмакъ имкяннетини ёкъ эткенлер. Шу макъсаднен чешит химиевий мадделерни адамларда сынап бакъкъанлар. Немсе экими Валентин Эрвиннинъ тасдыкълагъанына коре шу препаратларны сынап бакъмакъ ичюн химик Гебельс ве гинеколог Глаубер лагерьден юз элли адамны айырып алганлар.

Дахау концлагерининъ махбуслеринде де кениш колемде, чешит тюрюлю «медицина сынавлары» отькерильген. Бинълернен адамнынъ тенинде сытма хасталыгъы сыналып бакъылган. Доктор Шиллинг бу сынавларны Гимлернинъ авалесинен отькере экен. Махбуслерни чиркийлерге тишлете, алынган сытма спороцунтыны оларнынъ тенине йнбере, сонъра хипн, иприфер, неосальварсен, антирини ве «2516 Беринг» деп адландырылган махсус иляджларнен тедавийлеп коре экенлер...

Биз Люблинге шу эшиткен эм де козюмизнен корьгенлеримизнинъ тесир астында агъыр ойларнен къайттыкъ. Шу геджеси де ёлга чыктыкъ. Бир къач кунъ ёл юрген сонъ, Брест къалесинден кечип, таниленген еримизге кельдик.

Мында келип чыккъанымызнен бизим арбий къысымымызны даркъаттылар. Бутюн машиналарымызны, тезья ханелерни, чешит алетлер ве запас къысыларны, якъарлыкъ ве дигер кедиклеримизни халкъ хозяйствосына теслим эттилер. Арбий кедиклерни исе, Ватанымызда ерлешкен къысыларымызга даркъаттылар. Сержант ве аскерлеримизни эвлерине къайтардылар. Офицерлеримиз чешит арбий къысыларга даркъатылдылар.

Манъа о вакъыт отпуска бердилер. Мен чокъ ойляймай, Озбекстанга Чырчыкъ шеэринге ёл алдым. О ерде меним агъаларымнынъ къоранталары яшай эдилер.

Он беш кунъ ёлда олдым. Бизим эшелонимиз эки къат парлары олган вагонлардан ибарет эди. О йиллары демирёлларда эсасен ойле вагонлар ишлетиле турган.

Чырчыкъта тувганларымдан сонъ къалган Абляй агъамнен корюштик. О да дигер агъаларым киби фаджналы олюмден къуртуламаз эди, эгер онъа ярдым къолу узатмаган олсалар. Бу ал шай олган. Евпатория районындаки Тегеш коюнде яшаган Ильяс Асанов деген адам, озюнинъ, эм де бала-чагъасынынъ джанларыны авучына алып, агъамны алты ай зарфында озь арапында, терен бир чукъур къазып, анда сакълагъан.

Эр кунъ, эр дакъкъа фашист джанаварлары келип тапа биле эдилер. Лякин, Ильяс акъай къоркъмаган, агъамны алты ай ашатып, ичирип, сакълагъан. Шу джесюр адам шимди пенсияда, онынъ яшы етмиштен кечти. Алты огълан ве бир къыз асрап буютти.

Чырчыкътаки корюшювлерим мени севиндирмеди, аксинс, юрек яраларымны къайтадан къозгъады. Севгили анамнен ве буюк, эмексезер къорантамызнынъ азаларынен корюшмек манъа къысмет олмады. Бизим къорантамызнынъ башына шу къадар фаджна келир деп, ким ойлагъан?! Шу отпуска вакътында мен пек чокъ шейлер эшиттим ве

корьдим. Қайсы бир қоранта яшаған эвге кирсенъ эсли-башлы қаадынлар дженк атешинде янған огъуларыны, яш қаадынлар — ақайларыны, бабалары — балаларыны, келинлер — нишанлыларыны хатырлап агълайлар.

Мында мен кокреклерни орден, медаллернен толу дженкчилеримизнен де расткелиштим. Булар эписи шу видждансыз дженкниинъ серпидилерни эди.

Эр алда, адамлар буюк уютлернен яшай, илериде мытлакъа яхшы олур, дженк яралары тюзелир, кене де эвелькиси киби бахтлы яшармыз дейлер.

Эр кес бизим шаплы Ордумыз ве Совет халкъынынъ буюк Гъалебесинен гъурурлана ве халкъымызынъ дженк йыллары йыкъылгъан, зарарлангъан халкъ хозайствосыны аякъкъа турсатмакъ ичюн буюк гъайретнен чалышкъанына севинелер.

Затен бизим халкънынъ мусафирчеилиги эвель-эзельден белли. Мусафирни буюк урьметнен къаршыламакъ, оны энъ лезетли ашларнен сыйламакъ, къой соймакъ, тынч юкъласын деп, язда салкъын, къышта энъ сыджакъ одада яткъызмакъ, мусафирнинъ джаны сыкъылмасын, юреги хош олсун деп, джыйын отъкезмек адет олгъан. Биринджи келювим сувукъ кечсе де, ондан сонъки келювлеримде орталыкъ тюрленген, халкъларнынъ кунъ-кунъден аллы-такъатлы олгъанлары козьге чарпты. Эр кес озюне янъы эвлер къура, холодилишклер, телевизорлар, автомашиналар ала башладылар. Мусафирни урьметлев къануны бизим халкъта кене де эскиси киби къалды.

Бираз вакъыт кечкен сонъ, мен озъ ақъранларымны тапа башладым. Олар, эр кес киби, дженк йыллары душманнен урушкъан, арбий мукафатлар къазангъанлар. Мына олардан: уйкен лейтенант Эмир Али Мустафаев, старшина Халиль Усеннов ве Адживефа Мустафаев, олар улу Ватан дженкининъ инвалидлерни.

Сентасан Меннанов, Ильяс Асанов, Зекерья Бевбековлар джебэде эляк олгъанлар. Пек чокъларындан затен бир тюрлю хабер ёкъ.

Мен койдешлеримни корип, пек севиндим, олар да шу агъыр йылларда озъ гражданылыкъ борджларыны шерефнен эда эттилер.

Оларнен корюшювимиз манъа дженктен огюне коюмизде яшларны Орду сафына насыл ёллаткъанларыны хатырлатты. Койде, юксекликте бир мейдан тюзлик бар эди. Эр байрамда кой халкъы шу тюзлюкте топлана тургъан. Берекет байрамларында, я да ордугъа яшларны дженетювлер о ерде таптапалы отъкериле эди.

Бугунъки киби хатиримде, агъам Сулейманны Орду сафына хызметке озгъаргъанда, колхозымызынъ идареси аселег шеэрден мешур зурнаджы Лёман устаны чагъырткъан эди. Онынънен бирге экинджи зурнаджы ве давулджы Мустафа уста да кельген эдилер. Дженктен эвель Лёман устанынъ пластинкалары да чыкъкъан эди.

Саба салкъынынънен, кой халкъы шу мейдангъа топлана башлады, мында къомшу койлерден де чокъ адам кельди. Чалгъыджылар отургъан ер эр кимге корюле. Баягъы халкъ топлангъан сонъ, авагъа зурна сеси янъгырады. Эки элинен зурнаны тёпеге котерип, козьлерини юмуп, уста агъырдан кезлев долусыны чала, орталыкъ чым-чырт, халкълар чым-чырт кесилип бу муляим эзгини динълейлер. Лёман уста эм чала, эм де яваштан о якъ, бу якъ саллана. Шу макъам эр кимнинъ юрегине кыгъылчымлар киби кире, санки тапъ ярыгъы киби этрафны айдыллата. Кет-кете зурна ава ритмининъ тезлештире башлай, онынъ давушы къавийлеше, шу ан о макъамгъа йылдырым киби давул сеси келип урула. Мейдан энди халкъкъа тарашлыкъ эте, оюн, йырлар башлана...

Инает сагълыкълашмакъ вакъты да келип етти. Агъам башта аням-бабамнен, къартларнен, достларынен, танышларынен — кыяс

къасы бутюн койинъ халкъынен сагълыкълаша башлады. Сонъ азырланган тачанкагъа эки достунен отурдылар. Тачанкагъа колхознынъ энъ яхшы эки аты екильген, атлар еринде турып оламайлар. Байрам урбаларыны кийген къызлар тачанкадан козълерини алмай, бири-бирлерининъ къулакъларына нелердир айтышып кулюшелер.

Коюмиз озъ огъуллаарыны Совет ордусына даима бойле озгъара турган. Не къадар яхшы адетлер экен!..

Пек тез, бир кунъ киби, меним дженктеп сонъки биринджи отпускам да кечип кетти. Ноябрь айында озъ арбий къысымыма къайттым.

Дженк сеферини мувафакъиетнен битирип, тыш мемлекетлерден Советлер Бирлигине къайтып кельген сонъ, манъа чешит арбий къысыларда ве мемлекетимизининъ чешит ерлеринде хызмет этмеге сыра кельди. Шу девир ичинде мен чокъусы Балтыкъ бою республикаларда, Уралда, Сибирьде, Узакъ Шимальде булундым. Совет ордусы сафларында йигирми учъ йылдан зияде хызмет эттим. Шу йыллар ичинде табий, къуванчлы кунълер де олды, агъыр вакъытларым да олды. Манъа авале этильген ишлерни (буюк я да уфакъ ишлер олгъанына бакъмадан) мен даима гъайретнен эда этмеге тырыша эдим. Озиумни даима месулиетли санып яшадым.

Дженктен сонъ Москва Девлет университети комплексининъ къуруджылыкъы башланды. Шу буюк къуруджылыкъта иштирак этмек ичюн Москвада бир сыра арбий — къуруджылыкъ полклары тешкиль этиле эди. О полкларгъа Ватанымызнынъ чешит районларындан, чешит арбий болюклерде хызмет эткенлер келе башладылар.

Шу полкларгъа ёлбашчылыкъ ичюн Москвада махсус идаре мейдангъа кетирильди. Идаренинъ башына Советлер Бирлигининъ Қыраманы, яш ве истидатлы офицер Ф. А. Сабиров тапп этильген эди.

Полк командирлери ве чокъусы офицерлер дженк ёлларыны корюп кечирген, къыйынлыкъларгъа къатланган адамлар эдилер. Арбий къысыларны тешкилятландырув мында буюк азырлыкънен башланды. Гедже-кунъдюз къазармалар, ашханелер, клублар, лазаретлер, чешит сой складлар, офицерлерге ве оларнынъ аилелери яшамалары ичюн мескен эвлер къурула башлады.

О къуруджылыкъ шимдики Москва черёмушкалары ерлешкен ерде башланган эди. О вакъыт шу ерлер кимсе яшамаган бош мейданлар эди. Сонъундан анда дюльбер эвлер, мектеплер, хастаханелер, скверлер, бала багъчалары, кинотеатрлер къурулды.

Арбий къысылар олган ерде, эльбетте, медицина хадимлери де хызмет эттилер. Мында буюк арбий госпиталь ачылды. Эр бир полкнынъ озъ лазарети тешкиль этильди.

Манъа шу идаренинъ медицина болюгине начальник олмакъ насип олды. Берабер чалышкан экимлеримиз аля бугунъ меним хатиримде, мына олар: госпиталь начальниги, подполковник В. Демидов, онынъ ярдымджысы майор Юсуф Омаров, госпитальнинъ баш хирургы подполковник Т. Ухвалов, полкнынъ санитар хызмети башлыкъы А. Карапетян, медицина теминлев болюгининъ начальниги Лялин ве даа пек чокъларыны айтып кечмек мумкюн.

Олар мында хызмет эткенлерининъ сагълыкъларыны сакъламакъ ичюн чокъ ишлер яптылар.

Бизим начальнигимиз, генерал Шевляков, шу къуруджылыкътаки арбий медицина хызмети акъкында бойле деген эди: «Медицина болюги хадимлери о девирнинъ вазиятини догъру анълай эдилер, зорлукълар чокъ олса, олар шу къыйынлыкъларны огге сюрюп шикъет этмей эдилер. Кетишаткъа бакъып олар оглерине къойылган вазифелерни аяткъа тадбикъ этмек ичюн усанмай-талмай чалыша эдилер».

Бизим ишимизге юксек къыймет кесюв, биз медиклерининъ гъайретлерине гъайрет къошты.

Советлер Бирлиги Мудафаа Министрлигининъ муавини, Социалист Эмек Қъараманы, Ленин ве Девлет мукафатларынынъ лауреаты, техника илимлери докторы, профессор, Орду генералы А. Н. Комаровский озюнинъ «Қъуруджынынъ хатырлавлары» деп адландыргъан мемуарында бойле яза: «Москва Девлет университетининъ къуруджылары акъкъында озъ хатырлавларымны екюнлеп, шуны да къайд этмек истер эдим ки, Советлер Бирлигининъ Қъараманы полковник Ф. А. Сабировнынъ етекчилигиндеки къуруджылар отряды буюктен-буюк къуруджылыкъ-монтаж ишлерини озъ вакътында эда эттилер».

Демек, бизим солдат ве офицерлеримиз буюк илим менбаы олгъан, Ломоносов адында Москва Девлет университетининъ къуруджылыгъында озълерининъ салмакълы исселерини къошкъанлар.

МГУ къуруджылыгъында иштирак эткеним ичюн Министрликнинъ баш Идареси тарафындан мукафатлангъан бир сыра аркъадашлар арасында мен де «Арбий къуруджылыкънынъ аляджысы» медали ве ярлыгъынен мукафатлангъан эдим.

Мемлекетимизнинъ дженюп шеэрлерининъ биринде 1953 сенеси манъа хызмет этмек сыра кельген эди. О вакъыт полковник П. М. Новочининен бирге манъа граждан дженкиннинъ айтувлы векили, Советлер Бирлигининъ учъ кере Қъараманы, Советлер Бирлигининъ маршалы Семён Михайлович Будёныйнен корюшмек насип олды. О корюшюв меним анъымдан ольгендже чыкъмаз...

С. М. Будёный буюк усталыкънен биринджи атлы Ордунынъ дженкleshкени акъкъында, дженюбий фронтта 1920 сенеси Врангельнен урушкъанларыны, Украинада ат патлатып юрген Махино бандасынен олгъан чарпышмалары акъкъында икье этти.

Онынъ хатырлавларындан акъылымда синъип къалгъан бир къач эпизодларны къайд этмек истейим:

— Биз Ворошиловнен берабер 1920 сенеси Врангель ордусыны тар-мар эткен сонъ, Москвагъа секизинджи Советлер Съездине етип кельген эдик. В. И. Ленин бизни кутип алды, о кулер юзьнен меним къолумны сыкып, сорады: «Насыл, Врангель керчектен де, «къавий джевиш» олып чыкты, шаймы?»

— Синдырдыкъ биз о джевишни, Владимир Ильич,— дедим мен,— къара бароннынъ мезарына хачыны къакъып кельдик».

Яш Советлер республикасы огюнде о йыллары Ватан мудафааджылары насыл ант эткенлери акъта маршал шай деди:

— О йыллары джебэге кеткен аскерлерге Қъызыл аскер дефтери бериле эди. Дефтерде язылгъан текстни Владимир Ильич Ленин тасдыкълагъан эди. О дефтерчинки алгъан эр ким, онда язылгъанларны къайта-къайта окъуй: «Аркъадаш, сен кимсинъ?» деп сенден сорасалар, сен шай джевап бер: «Мен бутюн дюньядаки факъыр-фукъарелерининъ ве эмекдарларнынъ менфаатларыны къорчалагъан адамым!» «Сен не ичюн курешесинъ?» деп сорасалар, сен джевап бер: «Мен акъикъат ичюн, топракъ, фабрика, заводлар, озенлер, дагълар ве бутюн байлыкълар чалышкъан адамларнынъ мулъкю олсун деп курешем». «Я сен душманнен насыл курешесинъ?» деселер, сен: «Бар кучюмнен оны йыкъкъангъа къадар урушам!»

Манъа 1955 сенесинден башлап, эки йылдан зияде, мемлекетимизнинъ энъ чети сайылгъан шималъ ёлагъында хызмет этмек керек олды. О ернинъ икълим, шаранты сонъ дередже къыйын эди.

Шай олса да сувукълар, къарлы боранлар, тазе себзе ве емишлерининъ ёкълугъы, тазе сюттен ясалгъан ашайтларнынъ ёкълугъы биз-

лерге озь арбий вазифелеримизни эда этмеге мания олмады. Аксине, о ерде хызмет эткей солдат ве офицерлеримиз ойле кыйыйи шараитта чалышкяналарынен гъурурлана эдилер. Эльбетте, къоранталары олгъан офицерлерге, бизге бакъкъанда, кыйыйинджа эди. Олар озь аилелерини сагъына, асретлик чеке эдилер.

Мен о йыллары даа бекарым, тек озюмни кыйгъырам. Ойле олса да кимерде къатты боранлар бизим эр куньки ишлеримизге кедер кетире эди. Сагълыгъынъа зарар кетиргенинден башкъа, чалышмагъа да бермей эди. Боран къоптымы — ярыкъ сёне, сыджакъ аш пишмей, яшагъан эвлеримиз сувукъ ола.

Сувукъ декабрь куньлерининъ биринде ашханеге акъшамлыкъ ашкъа кирдим. Энди ашап башлагъанда невбетчи солдат чапып кельди:

— Подполковник аркъадаш, мына, шимди къараджалар турагъындан телефон эттилер. О ерде бизим бир солдатымыз лек агъыр хасталангъан, лякин не олгъаныны тавсиятлы айтып бералмадылар, алякъа узюльди.

Не япмалы? Экимни насыл ёлламакъ керек? Насыл хасталыкъ экен? Алякъа ёкъ, узюльген, эм бу боранда оны тюзетмекнинъ чареси де ёкъ.

Ахыр сонъу, яныма хирургны алып, озюм кетмек къарарына кельдим. Энди насыл кетмек кереклигини ойлана башладыкъ. Копеклернен кетмек хавфлы, ёлда олелер. Ёл чокъ узакъ дегиль, алты километр, лякин шу шараитта о да буюк месафе сайыла.

Бизлер тракторнен кетмек къарарына кельдик. Тракторнынъ огюнден эки аскер фенерлернен кетип, ёл косътерелер. Олар шу ёлны яхшы билелер. Боран эп къуветлеше. Бираз кеткен сонъ урбаларымызда буз къабыгъы асыл олды. Ойле келе ки, дерсинъ, шу къар бораны ичинде бизлер лек чокътан арекет этемиз, ёл-из бир шей корюльмей, санки туман ичиндемиз. Тракторнынъ джамыны сюртип, етиштиралмаймыз, шу ан къар къаплай, бир шей корюльмей. Айдавджы къапысыны ачып, ондан ёлгъа бакъа. Мен ве янымдаки хирург токътамай кабинканы къардан темизлеймиз, солдатларнынъ бузлагъан урбаларыны темизлеймиз, ондан башкъа олар юрип оламайлар.

Кеткен сайын вазнет агъырлаша, етип барырмызмы экен, деп шу-беленем. Базы адамлар, экимлерге, биревлерининъ чекишкенлери токъунмай, олар кыйналгъан хасталарны коре-коре алышып къалалар, ольсенъ биле озьлерини сыкъмайлар, деп тюшонелер. Лякин ойле тюшонгенлер, экимлерининъ косътерген ярдымы хастагъа енгиллик бергенини, я да аджеле ярдым бермек ичюн ёлгъа чыкъкъан экимнинъ насыл азаплар чеккенини билмейлер.

Мына шу вакъытта меним энъ арз эткеним — тез-тез хаста солдатны барып тапмакъ, онъа ярдым этмек эди. Дёрт саат ёл юрген сонъ, о ерге барып еттик. Хастаны тешкерип бакътыкъ. Онынъ арарети 39,5 эди. О зорнен нефес ала, бойнунда бир шишик пейда олгъан, ченгеси яхшы ишлемей.

Диагноз: «Заглоточный абсцесс» — не япмалы?..

Хастаны еринден кыйбырдатмакъ, ёлгъа чыкъмакъ, озю де ойле авада, мумкюн дегиль, демек шу ерде операция япмакъ керек. Ойле де япамыз. Фенер ярыгъында хастанынъ богъазыны ярып, абсцессин кесемиз.

Саба ачылгъанда боран токътады. Ава ачыкъ ве тынч эди. Бизни о, ерден керн алып кыййтмакъ ичюн 12 копек екильген енгиль чаналар йибердилер. Хастаны чанагъа къойып, госпитальге алып кеттик. Бизим аркъадашлар кене озь тракторларына минип, кыйытып кельдилер.

Мына бу бизим шу узакъ Шимальде яшагъан девиримизден бир вакъына.

Вакъыт эп кете... Инает меним Буюк топракъкъа къайтаджакъ вакъытым стип кельди. Аркъадашларымдан айырылмакъ пек зор, манъа ойле келе эди ки, санки о ерде де биз джсбэде эдик. Ялынъыз мында эсас къавгъа табият хышымынен олып кечти. Ойле зорлукълар исе инсанни бири-бирине якъылаштыра. Не япаджакъсынъ, эр шейнинъ башы ола, сонъу ола...

О якътан къайтаеткъанда, махсус бир къач кунъ Магаданда, Амур озени устюндеки Комсомольск шеэринде, Хабаровскте токъталдым. Аджайип шеэрлер. О якълардан къайткъан сонъ, чокъ вакъыт раатландым. Сонъ кене де хызметке. Бу сефер энди ёлумыз Уралгъа тюшти. О ерден де мени 1958 сенеси беш айгъа окъумагъа джёнеттилер.

1959 сенесининъ кузюнде, Къара денъиз ялысындаки «Хоста» адлы санаторияда раатланып, тедавийленгенимден сонъ, Одесса шеэринде яшагъан эмджемнинъ огълу Мамут Аблятифовгъа мусафирликке кеттим. Мен Мамутны тап балалыгъымдан билем. Дженк башлагъанда 15 яшында эди. Отыкен девир ичинде о Одесса къуруджылыкъ институту битирип, инженер-къуруджы олгъан.

Одессада олгъанда, Мамутнынъ ярдымынен мен о ерде яшагъан бизим халкъымызнынъ векиллеринен де таныш олдым. О ерде генерал-майор Болатов Исмаильнен, юзюмджилик ве шарап ильмий-теджикъат институту директорнынъ ярдымджысы вазифесинде чалышкъан агроном Сабри Аблязовнен ве буюк къуруджылыкъ-монтаж трестинде идареджи вазифесинде, Украинада нам къазангъан къуруджы, шеэр партия комитетининъ азасы ве шеэр Советининъ депутаты Мамбет Бекировларнен таныш олдым.

Мен бизим халкънынъ векиллери бойле корюмли ишлерде чалышкъанларына севиндим, оларнен достлаштыкъ ве бирликте чокъ субетлер откердик.

Хусусан генерал Болатовнен биз койдеш чыкъып къалдыкъ, даа догърусы бир райондан экенмиз. Лакъырды башлангъан сонъ, пек чокъ умумий танышларымызны да таптыкъ.

Болатов Улу Ватан дженкиннинъ актив иштиракчиси, пек чокъ арбий мукафатлары — орден, медаллери бар. О Одессаны душмандан азат этюв дженклеринде иштирак эткен, чокъ шей корьген адам. Онда дженк акъкъында айтмагъа сёз етерлик.

Бекиров Мамбет де пек мусафирчен, терен бильгили ве ишкир адам экен. О инженер-къуруджы оларакъ, о ерде озюни таныткъан адам. Одессада онъа «I-джи номер къуруджы» лагъабыны бергенлер. Кунълернинъ биринде Бекир агъа мени озъ машинасына минсетип, шеэрдеки тарихий ерлерни зиярет этмеге алып кетти. Мен джан гонъюльден разы олдым ве онынъ шофёринен бирге учевимиз, Одессаны долана башладыкъ.

Мамбет агъа манъа тарихий ерлерни, абиделерни корьсетип, этраф-лыджа малюмат бере, онынъ айдавджысы исе Мамбет Бекиров къургъан объектлернен мени таныштыра эди. Оларнынъ ярдымынен мен Ильичев адына денъиз порты, мескен эвлер къурулгъан кварталлар, сапайы ве медений-турмуш объектлеринен таныш олдым.

Мен Мамбет агъанынъ мусафири олгъанда, онынъ 13 яшындаки къызчыгъы Мерьем манъа озьлерининъ анле альбомларыны корьсетип, эр ким акъкъында тавсиятлы малюматлар берди.

Альбомнынъ башында Мамбет агъанынъ озъ анле азаларынен чыкъкъан фотоларыны ве анда кимлер де олса, эписининъ адларыны айтып, аңлатты.

Мамбет Абдуллаевичнинъ фотоларындан шуны да эслеп алдым, онынъ арбий орден-медаллеринен бир сырада, тынч эемекте къазангъан

мукафатлары да бар эдилер. Озь бабасы акъкъында Мерьсем аз айта, макътанмагъа севмей экен. Мен ондан:

— Бабанъ дженк йыллары ким олгъан эди? — деп сорадым.

— Бабам арбий сапёрлар кысымы командирининъ муавини олгъан, душман миналарыны тапып ёкъ эткен, — деди. Мерьсем чокъусы озь енгепчелери ве эмджеси акъкъында айта эди.

— Амет эмджем — инженер, о эки институт битирди, шимди Ташкенттеки авиация заводында, инженер олып чалыша.

— Зулейха алам — рессам. О Москвада яшай, анда Москва рессамлар окъув юртунда дерс бере, озю де Москва рессамлар Союзынынъ азасы.

Сыдыкъа алам — эким. О Ташкентте ортопедия ве травматология ильмий-тедкыкъат институтында чалыша.

Сабия алам — инженер. О да Ташкентте электромеханика техникумынынъ оджасы олып чалыша.

Салия алам — инженер. О Джамбул шеэринде яшай, эм де Джамбул технолога институтында дерс бере.

Алие алам — инженер. О да Ташкентте яшай. Инженер-конструктор олып, о ерде «Гипротранс» институтында чалыша, — деп айткъан арада къапуны ачып Алие кирип кельди. Мамбет Абдуллаевич, шу ан еринден туруп, столда отургъанларнынъ эписинен оны таныш этти.

— Меним кичкене кыыз къардашым Алие, ал-азырда менде раатланмакъта. Ташкенттен отпуска алып кельди, — деп ташлады.

Акъшамлыкъ емегимиз буюк шенъликкен кечти.

Учюнджи куню манъа озь арбий кысымыма къайтмакъ керек олды, лякин мен мусафирпервер Мамбет акъайнынъ эвинден чыкъкъанда, арбий тильнен айткъанда «яраланып» чыкътым. О корюшювимизден тамам бир йыл вакъыт откъенде биз Алиенен эвлендик. Ондан сонъ эр вакъыт Алиенен бир ерде олдыкъ. О меним раатсыз арбий офицер омюриме къатланды. Бир ерде чокъ отурмасакъ да, алие омюримиз пекинди. Кызымыз Асененен огълумыз Энверни тербиелеп осьтюремек темиз.

Меним акълыма бойле шей келе: эгер де мен языджи, я да шаир олгъан олсам, мытлакъа арбий офицерлернинъ къадынлары акъкъында буюк эсерлер язар эдим, къадынларнынъ буиъа, эльбетте, акъкы бар!

О къадынлар раат омюр корьмейлер. даима акъайларыны къайгыыра, раатсызланалар, чюнки вакъытлы-вакъытсыз олар эвлеринден чыкъып кете ве къачан къайтаджакъларыны да бильмейлер.

Манъа, узакъ арбий гарнизонларнынъ бирисинде хызмет этмек сыра кельген эди. Бир кунъ бизим яшагъан арбийлер шеэрчигининъ къадынлары арасында, насылдыр бир шамата башлады. Онынъ себебини де кимсе бильмей, лякин шай олса да о раатсызлыкъ кет-кете бутюн офицерлер яшагъан эвлерге даркъалды. Бир тарафтан онынъ себебини аванынъ уйгъунсызлыгында да корьмек мумкюн эди. Бир ай къадар шиддетли сыджакъ девам этти, эр якъны къурутып-къавырып ташлагъан тюнъюльдириджи сыджакъ эди.

Сонъ бирден ава тюрленди, рузгарларнен сагъанакъ-сагъанакъ ягъмурлар ягъа башлады. Шу кунълерден бизим яшайышымызда ойле аллар адеттен тыш олмаса да, къадынлар арасында бир беия къопаджакъ киби корюльди, эр ким недейдир къоркъып юре башлады. Чокъ-керелер олгъаны киби, гедже тревога башлады, шу тревоганынъ туруп кеткен арбийлер экинджи куню уйлс ве акъшам ашларына да къайтып кельмедилер.

Эвдекилер бир шей бильмеселер де негедир шубелене, бир-бирлерини раатсызлай, къоркъуза башладылар.

Капитан Пастушенконынъ къадыны, Нина Ивановна, бутюн кунъ

телефон янындаи кетмей беклеп турса да, акъайы онъа нечюндир телефон этмедн. Бес-белли онынъ вакъты ёкъ эдн. Шай, лякин Нина Ивановна къоркъып башлады, о 1941 сенесининъ кыска яз геджесини хатырлады. О вакъытта да акъайыны казармагъа чагъыргъан эдилер. Эвине о бир даа дёрт йыл кечкен сонъ къайтып кельген эдн. Пахыл киби, шу куню акъшамына, шеэрчик янындаки таш ёлдан агъыр танклар оте башладылар. Бельким олар окъув программасы боюнджа, небеттеки сеферге чыкъкъандырлар? Бельким де?..

Ахыр-сонъу, эвинде отурамай, о ерде яшагъан къомшусына кирип субетлешмек къарарына келе, къомшусы да офицер къадышы эди, озю де офицер къадынылары советининъ реиси, онынъ эр шейден хаберн олмакъ керек.

Нина Ивановна къадынылар совети реиси Танса Коллернинъ эвине баргъанда, онда энди баягъы апайлар топлангъан эдилер. Олар арасында, даа бир ай огюне лейтенант Скворцовгъа акъайгъа чыкъкъан яш къадын Катя да бар. Геджеси тревога башлагъанда лейтенант Скворцов къадыныны уятмагъа кыймагъан да, яваштаи чыкъып кеткен. Катяны бу ал шашырткъан. Чюнки биринджи кере акъайы онъа дуйдурмай, эвинден чыкъып кеткен... Козъашларындан шишкен козълеринен топлангъанларнынъ де бирине, де дигерине бакъа, олардан джевап беклер киби, куюп тура. Шу ерде топлангъан къадынылардан бири, бир къач сене огюне, онынъ акъайы да гедже кетип бир джинаетчининъ къуршунындан яралангъаныны икяе эте.

Къадынылар совети реиси топлангъанларда буюк къоркъу ве теляш олгъаныны коре, оларны тынчландырмакъ озюнинъ эсас вазифеси олгъаныны да биле, лякин не япсын, чюнки о, озю де пек яхшы биле, солдат омюринде бекленильмеген аллар чокъ ола.

Шу геджеси тревоганын туруп кеткен акъайлары, эр вакъыттаки киби арбий окъув кечиргенлерини айтып, топлангъанларны къандырмакъ да зор эдн.

Тансия Келлер, башта аркъадашларынынъ олмайджакъ шейлер тюшюнгенлерине кульсе де, яваш-яваш озю де къоркъа башлады. Сонъ-сонъуна о шойле бир теклифте булуиды. Кеч олса да, полк командирининъ сиясий ярдымджысы, подполковник Яков Панкратович Сапрыкиннинъ къадыны Галина Павловнанынъ эвине бармакъны теклиф этти. Чюнки о замполитнинъ къадыны олгъан сонъ, бутюн полктаки меселелерни де биледир.

— Ялынъыз Галина Павловна бизге меселенинъ аслыны айта билир,— деп Танса эпсини аякъкъа турсатты.

Галина Павловнагъа телефон эткенде, о энди тёшегинде ята эдн. Телефон нсе ашханеде экен. О ериндеп туруп халатыны, папучлерини кийгендже телефон токътамай чынъгъылдап тургъан, лякин телефоны да шемшекден зарарлангъанындан, ярамай эшитиле экен. Галина Павловна къадыныларнынъ сесини бир кереден танымагъан.

— Биз сизге кетемиз, юкъламайсызмы? Алло! Алло! Биз мына энди чыкъамыз, мен ве Нина Ивановна, сизни вакъытсыз уятмадыкъмы?

— Не олды шу? Не олды?— деп телефон трубкасыны къулагъына баса берип, сорай Галина Павловна.

— Келинъ мен юкъламайым, келинъ! Я не олды?..

— Бир шей олгъаны ёкъ, биз озюмиз де не олгъаныны бильмеймиз, кимсе бир шей бильмей, эпимиз делире ятырмыз. Биз сизге кетемиз!— деп бар сесинен багъыра.

Аппарат тынды. О Якъта трубканы къойдылар.

Галина Павловна, яваштаи яткъан эвине кирип саатке козь этсе, саат он экиге якъын экен. Кроватынынъ четине отуруп баягъы вакъыт ойлангъан сонъ, туруп ярыкъны якъа. «Эгер бир бахытсызлыкъ олгъан олса, оны ярыкъта къаршыламакъ керек...» Худжур шей, къадынылар

советининъ реиси ве Инна Ивановнагъа, гедженинъ бир маалинде мен неге керек олгъаным?— деп, къандырыджы джевап тапалмай. «Ялыпъыз насылдыр бир бахытсызлыкъ оларны тѣшеклеринден котерсе керек», фикирине келе. Сонъ динъленип башлай: Онъа шу эвде, озюнден башкъа даа биревлер, я да бир шейлер олгъан киби корюне. Шу эвде сакълы, лякин озю корюлмеген шей манъа къоркъунчлы, бахытсыз хабер кетиреджек, мына, он-он беш дакъкъадан, о къоркъунчлы шей къаранлыкъ кошеден чыкъып, манъа о къара хаберни айтаджакъ...

Затен, сонъки вакъытларда Галина Павловнаны недир раатсызлап башлай, озю де онынъ себебини бильмей, лякин тынчланып оламай. Ойле вакъытларда, адети узре, бутюн омюрюнъ козюню огюнден келип кече. Бу вакъытка къадар о, бахтлы деп сангъан омюринде нелердир тюрленгенини ис эте.

Халатына оранып Галина Павловна пенджерени ачты да къаранлыккъа козетип, терең нефес алды. Куньдюз ягъгъан ягъмурдан сонъ, багъчачыкътан тазе ельчик келе эди. Эр ер чым-чырт, бир ерде бир ярыкъ биле корюмей, этраф къаранлыккъа чомгъан. Эвден тышарыгъа ургъан ярыкъ пенджере тюбюндеки осюмликлерни, якъын терекнинъ пытакъларыны, терек астындаки отургъычнынъ бир кошесини айдынлата эди. Вакъыт-вакъыт сылакъ тереклерден тюшкен тамчыларнынъ давушы сукюнетни боза. Ерде тѣкюльген япракъларнынъ агъыр къокъусы сезиле.

— Вай аллам, шу не экен?— деп Галина Павловна яваштан кокиос кечирди.

Ёкъса Яковгъа бир шейлер олдымы? Бугунъ о акъайыны коръмеген эди, тюневин гедже о турып кеткенде, къадыны даа юкълай эди, акъайынынъ турып кеткенини дуймай къалды.

Акъшам устю штабдан телефон этип, подполковникнинъ аджеле ишлери олгъаныны ве эвини якъында къайталмайджагъыны онъа айткъан эдилер. Ойле телефонлар чокъ ола тургъан, шу себептен бу кересинде де Галина Павловна онъа чокъ эмнет бермеді. Акъайынынъ озъ эвинде геджелемеген вакъты чокъ ола.

Ёкъ, меним акъайыма бир шей олмаз, онынъ башында нелер-нелер кечип кетти, о бир вакъыт озъ такъдирине шикъет эткен адам дегильдир.

Сонъ озюне келип, тез-тез кийини башлады. «Насыл беля олса да, озюнни джоймамакъ керексини, озюнни къолгъа алып, чыдамнен къаршыламакъ керек». Шу хаялларнен урбаларыны кийип сачларыны тарап башлагъан арада, къапу къакъылды. Ашыкъмай, озюни къолгъа алып, башта коридорда ярыкъларны якъты, сонъ къапуны ачты.

— Киринъ, киринъ, хош кельдинъиз!— деп Галина Павловна бир шей олмагъан киби мусафирлерни къаршылап алды.— Кельгенинъиз ичюн чокъ сагъ олунъыз, Инна Ивановна, сиз меним эвиме биринджи кере кельсенъиз керек?

— Акъылдан тайдыкъ десек оладжакъ! Кимсенинъ бир шейден хабери ёкъ, эписи пысылдаша, сѣйлеше къыямет къопаралар,— деп башлады Таиса Келлер.

— Бир шейнинъ асылыны бильмей шамата котермектен де ашшаа шей бармы я?

О башындаки сантрач шалыны тартып алды, сачлары таркъалып, манълайыны къапатты, Галина Павловна оны бойле вазнетте ичте коръмеген эди, тааджипнен онъа бакъты.

— Сиз, Галина Павловна, биз ахмакъларны багъышланъыз, «башта акъыл олмаса, эки аякъкъа зор берир», деп догъру айта экенлер,— деди Келлер.

— Ёкъ, сиз не айтасыз, кельгенинъизге пек къувандым,— деди

хош давушнен юрегининъ сыкъ-сыкъ ургъаныны дуйдурмамакъ ичюн Галина Павловна.

— Мына бу тарафкъа кечинъ, чекименъ,— деп мусафирлерни давет этти. Мусафирлер ашханеге кирип стол артына отургъан сонъ, олардан.

— Чай ичесинъизми?— деп сорады.

— Ёкъ, ёкъ сиз не айтасынъыз шу,— деп Таиса элини силькти...

Бираздан, мусафирлерни бойле вакъытсыз ёлгъа чыкъаргъан хаберлернен де таныш олгъан сонъ, Галина Павловна телефон башына отурды. О штабдаки невбетчининъ номерасыны алды. Сабырсызлыкънен акъайынынъ сесини эшитмеге истесе де, онынъ мытлакъа озъ кысымында экенлигине инана, эм де телефонда озъ фикирини тасдыкъламакъ истер киби бекледи. Невбетчи подполковникнинъ штабда олмагъаныны билъдирди. Апаёй, онынъ къайда экенлигини де сорап отурмады, чюнки ойле суаль ерсиз экенлигини биле эди.

Таиса онъа бакъып:

— Биз сизни де нафиле ерде раатсызладыкъ, эм ойле олса керек, догърумы? Бизни багъышланъыз.

— Эльбетте, мен де шай тюшюнем, къоркъунчлы бир шей олмаса керек,— деп Галина Павловна бир нокътагъа бакъып къалды.

Лякин о къадын шу дакъкъалары, буюктен-буюк бир къаза олгъанына инанып башлады, ичи-теги титреди, къоркъу оны шу дереджеге кетирсе де, о кене аркъадашларына билъдирмейджек олып чекише эди. «Мына, умуот этилмеген беля къайдан чыкъты!» деп юрегининъ адджысыны ис этти. Лякин энъ шашыладжакъ ери де шунда ки, акъайы онъа оларны кутъкен айрылыкъ акъта бир сёз биле айтмады. Бес-белли о, озюде, сонъки дакъкъасына къадар не оладжагъыны билъмесе керек, я да «арбий сыр» деп менден гизледи. Сонъки куьлерде о ёргъун, данма бир ишнен мешгъуль ола эди. «Демек, о бир шейлер биле де менден гизлей эди?»— деп Галина Павловна, озъ-озюнден сорады. Бельки бу гедже, я да саба о узакъ бир ерлерден эвине телефон этер?..

Газета санфелеринде де бу сонъ вакъытларда, телюкели хаберлер чокъ пейда олып башлады. Шу хаберлерге эмиет бермегенине энди озю де тааджиплене. «Сонъ вакъытларда атом бомбасыны сынагъанлары акътакли хаберлерни окъуп, орталыкъ кене де къара булут къаплагъаныны мен дуймагъаныма шашам. Я да бизим социалист девлетлерине къаршы айтылгъан ифтира, яланлар, де тына, де гъайры баштан туташып кете.

Инсанлар дженктен о къадар, безгенлер ки, о акъта тюшюнге, оны козь огюне кетирмеге биле истемейлер...»

— Ёкъ, ёкъ, достлар, орталыкъта хавфлы бир шей ёкъ!— деп текрарлады Галина Павловна.

Таиса радио башына кечип, чешит далгъаларны тута башлады. Андан чешит музыкалар эшитиле, лякин шу арада музыка кимсенинъ кейфини ятмай эди.

Галина Павловна истер-истемез, отъкен дженкнинъ биринджи вакъытларында радиодан берилип тургъан «сонъ хаберлер» арасында да музыка чалдырылгъаныны хатырлады. Онынъ хаялларыны болип, присмникте, къайдандыр бир ят тилъде кильселерде йырлангъан диний макъамлар эшитилъди.

— О якъта эписи санки аллагъа инаналар, динлерини кутселер, анда бандитлер, хырсызлар да диндар адамлар. Негрлерни тереклерге аскъанда да даима дуа окъуп, озъ къанлы ишлерини япалар,— деди Ни-на Ивановна Постушенко.

Шу ан, Галина Павловнанынъ акъылына, йылдырым тезлигинде бир фикир кельди. «Я барыпта шу дешетли бомбаны олар, мына шимди, я да бир саат огюне, бир шейден хаберн олмагъан, юкъуда олгъан бир

шеэр устюне ташлагъан олсалар?!.. Ойле олса, о шеэрден ер юзюнде эсер биле къалмагъандыр...»

Радиоприемникнинъ ешилъ козю, къаранлыкъта де айдынлана, де сёне, къалтырап тура. Хор иджрасында бир диний йырны битирип экин-джисини йырлап башладылар. О йырларны динълегенде санки бир буз-лу къол юрегинъни сыкъкъан киби ола. Мында шу сонъсыз беклевлер-ден тунъюлювнинъ тесири де олса керек, нервалар къозгъалып тура.

Галина Павловнагъа ойле кельди ки, шу ичинъни-багърынъны зеэрлеген йырлар, шу къаранлыкъ геджеде шеэрлерде, бир шейден ха-берлери олмадан юкълагъан адамларнынъ дженазелери окъулгъаны-ны анъдырды. Океаннынъ о бир тарафындан эшитилген шу йырлар, бири-биринден къоркъунчлы хаяллар къозгъай эди.

Аятта кене къапу къакъылды, Галина Павловна, шу ан еринден атылып турды, оны дерсинъ биревни итеп йиберген киби олды. «Кимдир манъа хабер айтмагъа ашыкъа, бес-белли акъайындан хабер кетире-дир»,— деп къапугъа чапты.

Ёкъ, къапуны хаберджи къакъмады, тышта эскеп кучлюю ель, санки аяткъа бир къач къадынны даа уйтеп кирсетти.

— Багъшлангъыз бизни, Галина Павловна,— деди яш бир къадын башындан ягъмурлыгъыны алып. Галина Павловна оларны да эвге да-вет этти. Энъ меракълы ери шунда ки, шу геджеси олар, эписи, офицер-лерининъ апакъайлары, къарты да яшы да, достлары да, таныш-билиш олмагъанлары да, эвельден анълашмай бир вакъытта, бир ерге топлан-дылар. Чюнки эписининъ такъдирин бир эди.

Оларнынъ акъайлары, совет офицерлери, дженк башлагъанда би-ринджилер сырасында джебэге кеткен эдилер ве эр кимден сонъ къайт-тылар.

— Пек яхшы эттинъиз, кельгенинъиз пек гузель олды,— деди жан-гонъюльден Галина Павловна,— тез-тез союнынъ да бу якъкъа келинъ. Акъайлары дженкке кеткенлерининъ апайлары бсклемек кереклер. Эвель-эзельден берли шай олып кельген, эм шай да кетеджек. Бу ал тап «Слово о полку Игореве»ден башлана. Биз беклеймиз, эр вакъыт беклеп турамыз. Энди чай ичмек вакъты кельди,— деди, гурь давушнен Галина Павловна,— мен барып чай тедариги корейим. Эписи бир бек-лейджекмиз, беклеген вакъытта исе чай мытлакъа керск,— деп чыкып кетти. Чокъкъа бармай мусафирлер отургъан ерге чай табагъынен къайтып кельди.

Эвнинъ шорбаджысы чай тедаригинен чыккъан арада Танса Кел-лер, къадындаргъа огют этер киби айта:

— — Офицерлерининъ къадындарына «акъайынынъ дженкявер дос-ту» деп айткъанлары нафиле дегиль, олар керчектен де бир шейден къоркъмамакъ, озьлерини ёкъ этмек кереклер. Не ерде олса-олсун, дженктеми, я да адий ишиндеми олар акъайларына садыкъ ярдымджи олмалары шарт!— деп озюни чокъ шейлер корьген, омюрини яхшы билъ-ген адам киби корьсетмеге тырыша.

— Мына, меним ич бир вакъыт акълымдан чыкъмайджакъ,— деп лафкъа Нина Ивановна къошула.—1941 сенесининъ яз куньлери эди. Биз даа янъы эвленик, бир афта берабер олдукъ-олмадыкъ, мына шим-дик киби, гедженинъ бир маалинде тревога чалынды. Топланып бар-гъанларгъа шу эмир окъулды: «Гитлер бизим девлетимизге уджом эт-ти», деп...

— Арбий хызметте олгъан кишининъ анлеси, о Ордунынъ аркъа тарафы ишанчлы демектир,— деп ташлады Тансия Келлер,— эгер дже-бэнинъ аркъасы ишанчлы олса, аскерлер де арслан киби уруша, душман-дан къоркъмайлар, амма аркъада ишлер пытракълы олса, оны эр ким биле, гъалебе къазанылмай.

— Пек догъру айтасынъ достчыгъым,— деп капитаннынъ къадыны

да джошты:— Бизлер 1941 сенеси душман къамачавындан бутюн анле-мизнен чыкъа эдик. Сыгыр бекчилери меним акъайымнен бизим ко-лоннаны къорчалайлар, биз исе бала-чагъалар, эмизген аналар, хаста-лар ортадан кетемиз. Орман батакълыкъларындан, сувдан бири-бири-мизнен ярдымлашып кечире ве ёлумызны девам эттиремиз. Этрафымыз янгъын алевинден айдынлана, эр шей корюле. Орталыкъ текарап тын-гъан киби олса, акъайым бизге чапып келе, мен де оны чайнен, дагъ емишлеринен сыйлайым, о ерде башкъа ашамагъа бир шей ёкъ эди. Шай бизлер эки афта ёл юрпп, душман алкъасындан сагъ-селямет чыкъ-къан эдик.

Бирден телефон чалынды, къадынлар шу ан сустылар. Трубкины яваштан Галина Павловна алды: о мытлакъа фелякетли хабер эшите-джегине эми эди, атта о, ургъанда сакълангъан адам киби, башыны омузлары арасына сыкъты.

Акъайы телефон эте, акъайынынъ давушыны эшиткени киби озюни туталмай багъырып йиберди:

— Яша! Сен къайдасынъ? Яша, не къадар яхшы олды телефон эт-кепинъ, Яша!.. Апайынынъ шу абдыравукъ сесини эшитип, акъайы таа-джиште къала.

— Эвде бир шей олдымы, тез айт не олды?— деп акъайы зыкъар-лап башлады.— Бир шей ёкъмы? Эр шей ёлундамы? Айса яхшы. Я сен не къадар эеджанлысынъ?.. Сонъ подполковник ярын акъшам эвине къайтаджагъыны билъдирди.

— Мен ятмагъа азырлана эдим,— деди о,— къасевет этмесин деп, санъа телефон эттим. Айды геджелер хайыр, ярын корюшюрмиз.

— Геджелер хайыр!— деп джевапланды Галина Павловна. Шу кыскъа лакъырды вакътында онынъ бети терледи, эки янагъы къып-къырмызы олды. Телефонны ташлап, бир къабаат ишлеген адам киби, керп къайтты.

— Мына, мен айттым да, эр шей ёлунда, шамата къопармакъ ичюн ич бир себеп ёкъ. Мен сизге айттым да, — деп ташлады.

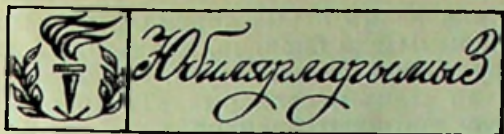
— Энди келинъ, чай ичемиз.

— Сагъ олунъ, Галина Павловна,— деди къадынлар советининъ реиси,— бизлерге энди къайтмакъ керек.

— Ёкъ, ёкъ кимсе еринден къыбырдамасын, чай ичеджекмиз,— деп Галина Павловна чапкъалап башлады.

— Я да чай дегиль, менде мускат шарабы бар, келинъ бирер къа-де ичейик, къапынайыкъ!.. Онъа шай кельди, эгер де мусафирлер къайт-са, эвде бир озю къалса, юкълап оламайджагъыны биле, чокъ йыллар бою, хайлы вакъытларда оларны бирлештирген гъайрет ёкъ оладжакъ. Шу гедженинъ къоркъулары оларны бири-бирине даа сыкъы байлады.

Менден сорай да билелер: «О гедже олып кечкенлерини сиз, о къа-дар тамырындан насыл билесиз?» Манъа экинджи куню, о гедже олып кечкенлерини, къадынлар советининъ реиси Тапса Келлер башындан сонъуна къадар айтып берди. Мен о вакъытлары штаб партия комите-тининъ секретары вазифесинде чалыша эдим...

ЮСУФ БОЛАТ 70 ЯШЫНДА

Языджы Юсуф Болат 1909 сенеси март 16-да Алушта шеэринде фукъаре къорантасында дюнъягъа кельди. О вакъыт къорантасыны буюк къыйынлыкъларнен кечиндирген бабасы Сеит Мемет агъа, огълу Юсуфны байлар къолуна ыргъатлыккъа бермеге меджбур ола.

Кърымда Совет акимиети гъалебе къазангъан сонъ, яш ыргъат окъувгъа бериле. Иптидаий мектепни битирген сонъ, 1924 сенеси Ялта педагогика техникумына кире, сонъра Симферополь педагогика институтынынъ татар тили ве эдебияты факультетини битире. Студентлик девиринде эдебиятнен сыккы багълана, ильк эсерлерини язып башлай. Институтны мувафакъиетли битирген сонъ, окъувыны аспирантурада девам эттире.

Онынъ биринджи бедий эсери «Чанълар къакъылгъанда» икяеси 1929 сенеси «Янъы дюнъя» газетасында басылып чыккъа. Бундан рухлангъан яш къалем озъ иджадий фаалиетини кеттикче кенишлете ве дженкке къадар пек чокъ бедий эсерлер ярата. О бедий эдебиятнынъ чешит жанрларында иджат этсе де, ильк девирде зиядесинен драматургиягъа берильди. Улу Ватан дженкине къадар еди пьеса язды. «Той девам эте», «Арзы кыыз», «Алим», «Ишлеген — тишлер», «Яшамакъ истейим», «Сонъки гедже», «Денъиз далгъасыз олмаз» киби пьесалары Девлет татар театринде ойналды.

Языджынынъ иджадий осюши «Алим» романынынъ пейда олувында даа ачыкъ корюнди. 1940—1941 сенелери «Совет эдебияты» журналында бу эсернинъ биринджи кысымы басылды. Дженк себебинден языджы бу эсерни язып битиралмагъан эди.

Дженктен сонъ, языджынынъ яратыджылыгъы гурьлеп кетти. О, «Саф юреклер» (1942), «Анифе» (1969), «Садакъат» (1979) адлы романлар яратты. Кене шу девир ичинде «Боранда къалгъан къой сюрюси» (1972), «Той девам эте» (1974), «Табиатым ойле» (1977) киби икяелер ве пьесалар kitapларыны нешир эттирди.

Юсуф Болат озюнинъ иджадында халкъ агъыз яратыджылыгъын-дан кениш файдалангъан языджыларымыздан биридир. Халкъ иджадынынъ апаньелери онынъ бутюн эсерлеринде сечилип тура. О фольклор саасында да чокъ ишлер япты. «Татар халкъ масаллары», «Татар халкъ йырлары» адлы китапларнынъ авторларында биридир.

Языджынынъ иджадында буюк колемде эсерлернен бир сырада янъы-янъы икяелер, бедний очерклер пейда олдылар. Онынъ уста къалеминен яратылгъан икяелер ве очерклерде омюрдеки адиселер теренден акс эттириле, бу адиселерге догъру къыймет кесиле, омюримиздеки янъылыкъларнынъ, прогрессив башлангычларнынъ сыпфий манети ачылып косътериле.

Сатирик ве юмористик икяелер де Юсуф Болатнынъ иджадында айрыджа ер туталар.

Бу икяелеринде автор омюримиздеки янъылыкъларны селямлай, эски реакцион, чиркин адетлерни къамчылай, окъуйыджыларда зарарлы адетлерге, адиселерге къаршы нефрет догъура, оларны курешке джелъп эте.

Коммунист языджы Юсуф Болат партиянынъ огде кеткен дженкя-вер аскеридир. Озюнинъ гъаевий ве бедний джеэттен мукеммель эсерлеринен алиджанап совет адамларынынъ айдын образларыны яратаракъ, партиямыз тарафындан совет эдиблирининъ огюне къойылгъан муим вазифелерининъ эдасына дегерли иссе къошмакъта. Онынъ эсерлери аятый колоритинен, тилининъ саделигинен, енгиль окъулышынен айрылып туралар.

Юсуф Болат терен бильгили, назик дуйгъулы языджыдыр. О бунъа къавий темельни яшлыкъ чагъында къойды. Девлет нешриятында сиясий эдебият боюнджа редактор олып чалышты. 1936 сенеси, Юсуф Болат, ВКП(б) Меркезий Комитети янындаки марксизм-ленинизм классиклерининъ эсерлери ичюн терджимеджилер азырлагъан меркезий курсларгъа ёлланыла. Сонъра языджылар Союзынынъ месуль секретары, 1939-1941 сенелери «Совет эдебияты» журналынынъ редакторы олып чалыша.

Улу Ватан дженки башлагъанда ВКП(б) Меркезий Комитети Юсуф Болатны СССР тышкъы Ишлер Халкъ Комиссарлыгъына Якъын Шаркъ меселелери боюнджа референт оларакъ ёллай. 1942 сенеси Краснодарда вакътынджа душман къолунда къалгъан Кърым эалиси ичюн чыкъарылгъан «Къызыл Кърым» газетасынынъ редактор муавини ола, бундан сонъ оккупирленген территориялар ичюн берильген эшиттирювлерининъ месуль редакторы оларакъ Бутюнсоюз радиокомитетине ёлланыла.

1944-1961 сенелери Юсуф Болат Озбекстанда Булунгъур районы партия комитетинде пропаганда болюгининъ мудири, Ташкентте бедний эдебият нешриятынынъ редакторы, Озбекстан языджылар Союзынынъ консультанты олып, 1961 сенесинден берли иссе, республика «Ленин байрагъы» газетасында чалышмакъта.

Языджы Юсуф Болат севилип окъулгъан авторларымыздан биридир. Онынъ иссир ве драма эсерлеринде къалемге алынгъан образлар психологик ве бедний джеэттен терен ишленип, окъуйыджыны къандыралар, макъсад оларакъ къойылгъан гъаеге онынъ дикъкъатыны джелъп этелер. Бунунъ бойле олмасына языджы тилининъ саделиги ве тасвирлилиги де ярдым эте. Эдебияттаки чокъ йыллыкъ хызмети ичюн языджы Юсуф Болат «Эмек Къызыл Байракъ» орденинен мукафатланды.

Юсуф Болат 70 яшына кельсе де, даа тендюрист ве сагълам, ишнинъ ве иджадий фаалнетини бутюн кучъ ве гъайретинен девам этмекте. Биз онъа сагълыкъ-селяметлик ве яратыджылыгъында даа буюк мувафакъиятлерге иришмесини арз этемиз.

А Л И М

«Алим» романының биринджи китабы 1940—1941 сенелери «Совет эдебияты» журналында басылган эди. Романда Алим Азамат огьлуның балалык чаглары, кьарарнен 1832—1833 сенелери олып кечкен вакьналар тасвирленип, Алимни халкь кьараманы оларакь мейдангъа чыкьмасына себепчи муит косьтерильди.

Языджи Юсуф Болат шимди «Алим» романының экинджи китабыны язмакта.

Ал-азырки окьуйджыларымыз о йыллары журналда басылган эсернен таныш олмагъанларындан, биз сизинь дикькьатынъызгъа ондан алынган айры болюклерни теклиф этемиз.

IX

Узакътан бакъкъанда эвлери кьой сюрюси киби джайылып турган Копорли кой корюнди. Алим сыкъ чегерликлер арасындан, сарп байырлар утсунден ве сувсыз дерелер ичинден кестирип, койге догъру ашыкьты.

О ёрулган-талган эди. Онынъ тюз манълайындан, самайларындан тер чыбырмакта эди. Аркъасындаки токьума кольмеги сыртына япышып, тенини тырнамакта эди.

Чий териден тикильген юнлю чарыкълары да эки-учь кунь ичинде дельме-делик олды. Таш ёлдан чегерликке кирген сонъ исе, тынышта бир табанларына тегенек кирип, онынъ ёлуны больмекте эди.

Ниае, кой юкьтарысындаки Сувлу дереге келип етти. Урбасыны ве чарыкъларыны чыкьарып, тозуны кьакьты, юзюни ве аркъасыны салкьын сувда ювды. Бедени серинлешкен, енгиллешкен киби олды.

Онынъ ёлджулыгъы башлагъан куньден берли ана-бабасы ич бир вакьыт акъылындан чыкьмасалар да, бойле бир арекетке оларнынъ насыл бакъаджакълары акъкьында асла да тюшюнмеген эди. Шимди исе, энди койге киреяткъанда, ёл теэссуратларынынъ догъургъан бутюн ойларына бу кедер де кьошулды. Шубесиз, Алимге не анасы ве не де бабасы кьол котермезлер, лякин оларнынъ агъызындан опыке эшитмек онынъ ичюн башкьасындан кореджек энъ амансыз джезадан агъыр бир шей эди.

Алим кьоранталарына айтмадан ёлгъа чыкьмасынынъ себеби ана-бабасынынъ бунъа разылыкь бермейджеклери эди. Лякин азбарларына келип киргенинен, онынъ бутюн кедерленювлери бошына олып чыкьты: сеvimли анасы асретини чеккен эвлядыны корьгенинен, оны багъырына басып, ич бир сёз айтмадан, козьлеринден, янакъларындан опип башлады. Сонъ оны софадаки кийиз миндер устюне отуртып, аселет эвляды ичюн акъшамдан кьалдырган чибереклерни кьыздырды, огьлунынъ огюне оларны бир тепси чий къаймакьнен кьойды. Озю де онынъ янында отурып, Алимнинъ юзюне бакъып-бакъып тоямады. Огьлу ашап тойган сонъ Кериме татай:

— Алим, сен къайда эдинь?— деп сорады.

— Февзилерни муаджирликке озгъардым анай, Кефеге бардым. Сорап кетер эдим амма, йибермесинъиз деп кьоркьтым. Сонъгьулыкькъа достум Февзинен сагълыкьлаштым...

— Эвлядым, сырасы тюшип кьалса, сорап кет, бизни кьасеветке кьалдырма,— деди Кериме татай ве текрар огьлунынъ манълайындан опыти.

Алим аштан сонъ ёргъунлыгъыны унутып, озюнде кене теидюрислик сезди. Анасына аптесини сагъынгъаныны айтып, аман азбар кьапудан фырланып чыкьты.

Кериме татай Алимнинъ артындан кычырып алды:

— Сакът ол, огълум, Мемиш агъанынъ козюне илишме!

Алим аптеси Меръемнен пек дост эди. Лякин мына бундан беш ай эвельси аптеси мырзанынъ эвине къара хызметке алынган сонъ, онынънен ялынъыз гизли-яшырын корюшмек мумкюн ола эди. Мемиш агъа тек Алимнинъ дегиль, онынъ анасынынъ да келип-кетмесини бийсинмей эди. Меръемге исе эвлерине ялынъыз джума кунылери барып кельмеге разылыкъ бере эди.

Алимнинъ бабасы бирден-бир кызыны эль къолуна бермек ичюн чокъ чекишти, лякин не чаре, байнынъ сёзю ферман дегенлер. Мемиш агъа Меръемни зорнен алып кетти. Не ичюн? Койде озь истеклеринен хызметке кетеджеклер ёкъ эдими? Бунынъ себебини бабасы да, онынъ озю де анълап оламадылар. Ялынъыз анасы гизлиден ахлар чекип, Меръемнинъ ады анъылдымы, козлеринден яш чыбыра эди...

Алим азбар къапугъа кельген сонъ къора артында пусып, чардакъта аптесининъ пейда олмасына бекледи. Лякин арасы баягъы вакыт кечсе де, Меръем корюльмеді. Алим къора артындан чыккып, ахыр бетке юрди ве азбарда кимсе олмагъанына эминлик асыл эткен сонъ, азбар кенарындаки ашханеге догърулды.

Меръем анда оджакъ башында башыны эгип, бир озю отурмакъта эди. Алим дуйдурмадан ичери сокъулып, аптеси артына тиз чёкти. Онынъ абайсызлыгындан айдаланып, къолларынен апансыздан онынъ козлерини орытти ве Мемиш агъаны такълид этерек, къарыкъ бир даушнен:

— Не мугъайдынъ, Меръем шерфе!— дегенинен, къолларыны кери чекип алмагъа меджбур олды... Меръем йылдырым тезлигинен еринден туруп, кимлернидир ярдымгъа чагъырыр киби, анълашылмаз тедитли даушларнен фиған къопарды.

Алим аптесини шай къоркъузгъанына джошып, куледжек олды, лякин онынъ бенъзини корьгенинен, тебессюми дудакъларында къатып къалды. Онынъ козлери огюнде бундан беш-алты кунъ эвельси корьген аптеси дегиль эди. Козъ тюплери сияргъан, сют киби акъ юзюндеки ченгелери чыккып къалган, манълайы чыгъырыкъланган, козю яшлы бу кызда, аптесининъ ялынъыз къан сыджакълыгъы бар эди.

Озь козлерине ишанмаган Алим:

— Меръем, аптечигим,— деп, къолларыны онынъ омузларына ташлады.

— Мен сени керчектен де Мемиш агъа белледим,— деди даа озюне келип оламаган Меръем козяшлы даушынен ве бирден ерге чёкип, башыны тизлери арасына алды, сыкъ-сыкъ ич чекип, унькюр-унькюр агълап башлады.

— Айт, аптечигим, санъа не олды?

Алимнинъ бея сезген юреги май киби примекте эди. Эгер бир къач сани даа бойле девам этсе, юрегинде къозгъалган аджынтыларгъа чыдамайып, бельки озю де яш тёкип агълар эди.

— Айт, аптечигим, санъа ким токъунды?

Меръем башыны котерип, ялварыджи козлерини Алимге тикти. Сонъ, недендир утанган киби, онынъ аякъларына тюшип, ялварып агълады:

— Къардашчыгъым, джанынъа къурбан олайым, бабама айт, бугунъден кечи ёкъ, мени мындан алсын. Артыкъ чыдап оламайым, къоркъам... Тюневин гедже Мемиш агъа...

Алим таш кесилип, багъырып алды:

— Не-е?!

Меръем артыкъ ич бир шей айталмады. Бутюн вуджудынен къалтырап, инъильдеп, турган еринде къатып къалды.

Кимлердир ичери келип кирдилер, насылдыр бир даушлар коте-

рильди. Алим ич бир шейге кѳулакъ асмадан, огюндеки джанлы джесетке бакъып кѳалды. Сонъ, кимлернидир кѳакъыштырып, окъ олып кѳапудан фырланды. Кой ичинден, дереден кечти, тогъайлыкъкъа барып чыкъты. Ич бир якъкъа кѳарамадан, ич бир шей тюшонмеден эп чапты...

Онынъ кѳулакъларында шимди ялынъыз агълав инъильтилеринъ янъгырамакъта эди.

Иште, авлакътан кенъ-кѳулан тюземлик ичинде тамгълалар корюнди. Чаптыкъча бу тамгълалар ирилешип, айры башларына сечилип башладылар. Алим багъыраджакъ олды, лякин кѳурып кѳалгъан богъазындан дауш чыкъмады.

Азамат акъай гурь бир чалыгъа ясланып, чапып кельмекте олгъан огълуна кѳуванмакъта эди. Лякин онынъ бойле чапмасына тааджипленмедн, чюнки Алим яваш юрмеге бильмей эди.

Алим бабасына якъынлашкъанынен недир, бир шейлер айтаджакъ олды, лякин дудакълары ойнаса да, агъызындан ич бир сес чыкъмады.

Азамат акъай, онынъ чекишювинде беля дуйгъусыны сезди. Чалы салкъынында тургъан кѳуманны алып, онынъ сюмегини Алимнинъ агъызына кетирди. Алим тыйыла берип бир кѳач ютум сув ичти.

— Сѳйле, огълум, не ишнен кельдинъ?— деди сабырсызлангъан кѳарт.

Алимнинъ кокюсю толкъунлар киби кѳабарып энмекте, юзюнден сув киби тер чыбырмакъта эди. О богъазындан окюрикдай чыкъкъан кѳарыкъ бир даушнен:

— Мемиш агъа Меръем аптеме саташкъан,— деди де, бабасынынъ кокюсинен янтайып, кѳалтырамагъа башлады: Алим, истесе биле, ич бир вакъыт агълап оламай эди.

Азамат акъайнынъ башындан ашагъы кѳопкъанен кѳайнакъ сув тѳкюльгендай олды: демек, онынъ бу чѳль чечеклери киби темиз-пак кѳызыны пис аякълар таптады!..

О чалылар арасындаки гурь отлар ичине ташлагъан чокъмарыны алып, ири адымларнен койге догъру юрюди. Алим бабасында кѳозгълангъан ачувгъа кѳуванып, аман онынъ пешинден етти ве кѳолуна япышты.

— Бабай, мырза озъ эвинде ѳкъ эди...

Догъру, Азамат акъай сабанынъ саарь вакъытында сыгъырларны койден юрюшке айдагъанда мырзанен дере башында расткелишкен эдилер. Мемиш эр вакъыттаки джекирювинен оны токътатып, бугунъ акъшам юрюшке келеджегини, йылан чакъкъан сыгъыры ерине онынъ акъбаш сыгъырыны озъ аранына алып кѳайтаджагъыны айткъан эди.

Бу кѳаза энди баягъы вакъыт эвельси олып кечсе де, бойле арекетте булунмасына кѳаршы Мемиш агъанынъ устюне бутюн кой джемааты тюшсе де, о дегенинден вазгечмеген эди.

Азамат акъай бугунъ акъшам онынънен эсаплашмакъ кѳарарына кельди. Алимни биринджи кере корер киби, огълуна тикилип бакъты. Онынъ юзь чизгилери де тыпкъы аптесиндеки киби ири ве ачыкъ эдилер: сия кѳайтан кѳаш, ири кѳара козь, тегиз бурун... Олардан эр экиннинъ сол янакъларында чичек хасталыгъынынъ нишаны — берджек-берджек тамгълалар бар эди. Лякин Алимнинъ манълайы бираз даа кениш ве ачыкъ, сачлары да аптесиндеки киби кѳонъур дегиль де, кѳатрандай сия ве кѳувурчукъ эдилер.

Азамат акъай берчли элнен Алимнинъ башыны сыйпады.

— Яхшы, огълум, онынъ акъкъындан биз мында келирмиз,— деди.— Акъшамлары бу ѳлдан кѳайтатургъан...— Бойле деди де, башыны тѳбен алып, бир шейлер араштырып киби, ири адымларынен тюземлик ичинде доланып юрди.

Кунеш энди кѳаршы джапкъа янтайып, куньдюзки кучюни гъайып этмекте эди. Сыгъырларнынъ кольгелери эп узанып, козьнен сезилир

дереджеде буюмекте ве кепишлемекте эдилер. Къаршыдаки джаппынъ этеклери морарып, къаранлыкъ яваш-яваш ашагъыларгъа энмекте эди.

Сыгъырларны койге тараф айдамакъ вакъыты келеятыр эди. Лякин Азамат акъай эп доланды ве бекледди.

Алим эр итималгъа къаршы, бир къач дане при таш козетип, оларны бир ерге обалады. Лякин бабасы онъа къыйыш-къыйыш бакъып, «керскмей» деген сонъ, таш обасы янындан чекилип, о да тарсыкъып-беклеп къалды. Чокъкъа бармадан эниш юкътарысындан ат башы корюльгенинен, онынъ кольгеси Алимнини тап аякъларына келип етти. Джийрен ат устюндеки Мемиш агъа, онынъ янындаки азбар хызметчиси Къарали тюземликке чыкъып, джемаат маллары сюрюсине догърул-дылар.

Азамат акъай артыкъ беклемеди, о да оларгъа къаршы кетти. Араларында беш-он адымлыкъ месафе къалгъанда Мемиш агъа ат устюнден джекирди:

— Эй, къарабаджакъ, сыгъырынъны косътер, Къарали оны меним эвине айдап бараджакъ.

Азамат акъай индемеди, афакъанлы козылерини шорбаджыгъа тикип, атнынъ югенине япышты. Къолундаки сопаны азыр тутып:

— Пезевенк, меним къызыма не эйлединъ?— деп, сопаны Мемиш агъанынъ омузына салмакълап тюшюрди. Оны экинджи кере котерип, мырзанынъ башына яндырайым дегенде, бирден таягъы авада асылып къалды — онынъ къолларына дев бойлу Къарали япышты. Тамам шу арада Мемиш агъанынъ къуршун башлы тобулгъысы авада сызгъырып, къартнынъ юзюни къан ёлагъынен бояды. Тобулгъы даа бир къач кере Азамат акъайнынъ юзюне ве башына тюшти. Къартнынъ козылерине гедже къаранлыгъы чёкти.

— Козюм... козылерим...— деп, Азамат акъай бетине япышты ве белъ устюне ерге авдарылды.

Алим баладай агълагъан бабасына ве ат устюнде арнауздай къа-барып отургъан, хошнутлыкънен чырай сыткъан Мемиш агъагъа бакъ-ты. Бир ан ичинде олып кечкен бу чарпышув оны телаш ичинде къалдырды. О недендир сакъынгъан киби, бир къач адым керп чекильдди ве шу ан окъ тезлигинен огге окъталып, топ киби ерден секирип, мырзанынъ аты устюнде пейда олды. Тишлерини бар къуветинен Мемиш агъанынъ къалын энъсесине батырып, тырнакъларынен шу дакъкъасы онынъ юзюни ал-реван къан этти. Мырза джан аляметинен о якъ-бу якъ бурулып, энъ куфюр сёзлернен сёгюнип тырышса да, сулюкдай энъсесине япышкъан баладан къуртуламады. Шаматадан урккен ат еринден вызнен кочип, чёлъ ичине джортып кетти. Чокъ вакъытларгъа-дже къутургъандай чапкъалап юрди. Инает, мырза Алимни кучънен бир тарафкъа йыкъып, оны аттан ташлайджакъ олды. Лякин эндектен атлайджакъ ат секиргенинен, экиси де ерге юварланып тюштилер. Алим фурсаттан файдаланып, тишлерини Мемиш агъанынъ омузына батырды ве шорбаджынынъ эллерин зайыфлашкъанынен, леш киби серилип яткъан мырзадан къуртулып, бабасына ярдымгъа чапты.

Къарали ат пешинден чапкъаламакъта эди.

Къаранлыкъ эп къоюрды. Азамат акъайнынъ отуз йыллыкъ чобанлыкъ омюринде шу акъшамы сыгъырлар биринджи кере койге озъ башларында къайткъан эдилер...

XIV

Азбары тал сырыкъларынен къоралангъан дам эвчинини мейдан чёллерге ачылгъан пенджересинден эр кунъ акъшам, сиярып тургъан орманлардан къаранлыкъ джайылып башлагъан бир вакъытта, юрск-

лерни сызлатыджы монълу йыр давушы эшитиле эди. Бу давушлар тель-тель олып созула, авада къалтырап тура, сонъ, узюльген йипдай, сакинликнеп тынып, сёнип къала эди. Кимерде давуш джошкъунлыкънен янъгырап, бельгисиз йырджынынъ юрегинде котериле башлагъан къуванч далгъаларыны акс эттирир киби, пенджереден учып чыкъа, узакъларда далгъалана ве къаяларгъа урунаракъ, акис седасынен акъшам тынчлыгъыны эйбетлей эди.

Таягъыны тизлери арасына алып, пенджере огюнде динъленип тургъан яры сокъур Азамат акъай йырдан джоша, джылмая, эзгиге уйдурып, башыны саллап-саллап ала эди.

Лякин йырджы джошып, мына шимди озъ давушларынен къанатланыр, авагъа учып котерилир дегенде, йыр бирден кесиле ве ич чекип, окюрип агълагъан адамнынъ козь яшлы давушларына чевириле эди.

Заваллы къарт бундан сонъ бираз даа отура, чаресизликнен бурула ве ниает, ийип акъкъан козь яшларыны тамырлы эллеринен силип, аякъкъа тура ве азбар ичинде о якъ-бу якъ юрип башлай эди.

О чаресизликиннъ ниаетинде эди. Екяне къызынынъ эв ичинде къапалып кунъ-кунъден ирип кетмеси оны да кунъ сайын такъаттан тюшюре, юрегини чекильмез азапларнен хырпай эди. Геджелери къарысынен сырдашып, Меръемнинъ кейфсизлигининъ себебини аныламакъ истесе де, Кериме татай бу акъта ич бир шей айтмады.

Кет-кете къызынынъ талийи онда дешет тюшюнджелер догъурып, юрегине мых олып сапландылар. О бир къач кунъ бу шубелеринен озъ башында чекишип юрди. Бу акъта тюшюндикче, оны дешет къоркъулар сарып алды ве, оль-къал, бугунъ акъшам шубелерини къарысынен пайлашмакъ истеди.

Къарт яныкълы башынен эвге кирип, оджакъ огюнде отурды. Кериме татай джезбесини къор устюне къойып, тюшюнджели бир алда миндерде отурмакъта эди. Олар къавелерини индемей ичтилер.

— Афнетлер олсун, акъай.

— Сагъ ол, Кериме шерфе. Сонъ, насыл, Меръем акъшамлыкъ ашыны ашадымы?

— Агъызына ич бир шей алмады. Қызычгъым яш башынен ифля олмаз дертлерге огърады,— деп, оглюгнини юзюне кетирди, козьлерини сюртти.— Джынджы Сайде айта, къоркъудандыр, дей, азизлерге алып кетинъ, дей.

— Меръемге башкъа бир шей олмагъайды... Сен не дейсинъ, бельки...

Азамат акъай тилине къадалгъан къоркъунч сёзини айталмады.

Кериме татай меселенинъ асылына энди чокътап ирсе де, акъайына бу акъта сёз ачмакътап сакъына эди. Қызынынъ келеджегине языкъсынып ве бир кунъ ола бу акъта къоджасынынъ ве бутюп кой джемаатынынъ хабери оладжагъындан къоркъып, тосат-тосат отурып-туруп агълай эди. Шимди меселеи акъайы озю къозгъагъанда, артыкъ тёземеди.

— Эбет, къызычгъым юклю экен,— деп, козь яшларына богъула-богъула агълады.

— Не?!

Азамат акъай аякъкъа атылып турды, босагъа огюндеки чокъмар таягъына узанды.

— Не?! — деп текрарлады о. — Манъа пич бала догъураджакъмы? Йыландан йылан яратаджакъмы? Мен шимди оны да, баласыны да...

Анасынынъ агълавыны Меръем янаша оданынъ къапусы артындап динълемекте эди. О къонъур сачларыны юзюне джайдыргъан бир алда шу арада ичери кирип, джезасына бойсунгъан джинаетчи киби башыны эгип, бабасынынъ огюнде токъталды.

— Бабачыгъым, козюме бакъма, ур, ольдюр, мен къабаатлым,—

деп, башыны бабасынынъ кокюсине таяды.— Ольдюр, ольдюр мени, бабачыгъым, мен масхара олдым...

Азамат акъай озюнинъ хаберин олмадан кызынынъ башыны сыйпады Лякин шу ан, дерсинъ кюлу атешке токунды, элини керин чекип алды.

— Кет, кет эвимден, деф ол, арам эвлядымсынъ!— деп, оны омузларындан итеп йиберди.

Азбаргъа догърулгъан Мерьем къапугъа урунаракъ, ерге йыктылды. Кериме татай шу арада ичери келип кирген Алимнен Мерьемни къолтукъларындан тутуп, оны одасына кирсеттилер.

Кериме татай шу геджеси кызынынъ янында къалды. Сабагъа къадар эвде ич бир кимсе агъыз ачмады, козьлерине юкю кирмеди.

Азамат акъай саба-сабагъадже тюшонип-ташынып чыкты ве эртеси куню танъда, Алим джемаат туварларыны отлаккъа айдамакъ ичюн кой ичине чыктып кеткен сонъ, кызынынъ янына барды. Мерьем эр кунькинден зияде агъаргъан, кокюс къабартып сыкъ-сыкъ нефес алмакъта эди.

Азамат акъай бираз къадалып тургъан сонъ, Мерьемнинъ тешегин башында отуруп, текрар онынъ сачларыны сыйпады. Шу арада абдырап уянгъан дживан кыз багъыраджакъ олды, лякин бабасыны эслеп, козьлерини тѳбен алды.

— Къоркъма, кызым, меним... Манъа джанынъ агъырмасын, не япайым, чыдап оламадым... Айды, ынджынма, таллийимиз дер де, бунъа да къатланырмыз. Къабатлы сен дегильсинъ, шимди девир ойле. Къарленме, кызычыгъым, танъры язгъаныны козь корер. Иншалла ачтан ольемиз, таала азретлери эр кесни нефакъасынен ярата. Сабийни де бакъар-осътюирмиз...

— Бабачыгъым, сен пек мераметлисинъ,— деп, Мерьем бабасынынъ къолларыны араретли дудакъларына кетирди.— Багъышла мени, бабачыгъым...

— Олды, олды, кызычыгъым,— деди Азамат акъай ве яшлы козьлерини Мерьемден яшырып, башыны чевирди.— Тур энди тешегинден, азбаргъа чыкъ, ананъа ярдым эт...

Къарт бу сѳзлерин айтаракъ, азбаргъа башта озю чыкты. Мерьем сырлы козьлерини керип, къапугъа къарады: эбет, онынъ къулагында янъгырагъан бу мулайим сѳзлер хаял дегиль де, акъикъат эдилер...

Мерьем еринден котерилип, къопкъаны алды ве азбардаки асма къуюгъа догърулды. Сув чеккен сонъ джез мешребени салкъын сувгъа толдуруп, бабасына узатты.

— Ич бабайчыгъым, меним элим пек шифалыдыр.

Бундан сонъ о эв ичнин ве софаны сары балчыкънен сылады, учъ ай ичинде биринджи кере къоранталарынен бирликте софра башына кечти.

Кериме татай кызынынъ джанлылыгъыны эслеп, Азамат акъайнынъ къулагына фысылдады. О да башыны саллап, джылмайып кульди.

Къушлукъ мааллеринде Мерьем чѳльге — къардашына кетмек истеди. Явлыккъа бир коше отъмек, бир баш сарымсакъ ве бир парча да къакъач сарып, ѳлгъа чыкты. Джаптан юкъары чыккъан сонъ, энди чокътан асретлигини чеккен сербестликке къавушты. Қок къуббесининъ къумаш бошлукълары, анда парылдап янгъан шеффаф кунеш, уджсыз-буджакъсыз чѳллерининъ аван еллери, уфукънынъ ниагъсизлиги, бинъ бир тюрюк чечеклер, йырлашып ойнашкъан къушлар — буларнынъ эписи санарынъ оны селямлай эдилер. Тынышта бир токъталып, дюньясына бакъа-бакъа тоялмады. Анда-мында расткельген мор, кюю сары, отдай ешилъ кузь чечеклерине асретликнен алып чапты ве оларны къуджакъ толдуруп топлады.

Онынъ кунъ ярыгъы корьмеден кечирген куньлеринде олюм ве аят бир ерге къошулып, яшавы олюмини беклевге багълангъан эди. Онынъ уфачыкъ одасы ольмезден эвельки къабирине чевирилип, яшайыш иришилъмез бир хаял олгъан эди. Ондаки омюр къуветлери олюмге къаршы тирельмек ичюн меджалсыз эдилер. Лякин омюр де къыйылмаз бир шей экен. О дакъкъада-бир къурсагъына япыша, динъленип бакъа, даа дюньягъа кельмеген уфачыкъ бу инсанны озюнинъ хаялынен охшай эди. Лякин бу инсанны озъ козьлеринен корьмек арзусынен яшаса да, озю ичюн аят къапулары эбеднен къапалгъан ве о кендисини зиндан учурым уджууда ис эте эди. Эр шей, эвлери де, диварлар да, атта устюндеки урбалары да оны эзнетлеп, шу дешет учурымгъа итеклей эдилер. Лякин мына, дешетнен нетиджеленеджек купюни теляшнен беклеген бир вакъытта, кузю кетип, энди къышы келейткъанда, апансыздан кунеш парылдап кульди. Эм не де кульди я!..

Мерьем дюньясына ашыкъ олгъан бир адам киби козьлерини этрафтаки варлыкътан алмадан, доланып юре ве ардыны узьмеден тек-рарлай эди: демек, яшамакъ да мумкюн, къуванмакъ да, йырламакъ да...

Эм йырлады да! Дерсинъ, бутюн чименлик сусып, оны динълемекте эди.

Алим аптесининъ давушыны авлакътан эшитип, хайли вакъытлар тааджипленип къалды, сонъ бирден еринден кочип, онгъа догъру чапып кельди.

— Мерьем, аптечигим!

Олар узун йыллар асретлигинден сонъ къавушкъан къардашлардай бири-бирине сарылдылар. Мерьем къызгъынлыкънен:

— Алим, къардашым, оны да бакъармыз, о да...— деп, сёзюни кести ве шу арада янакъларында аллыкъ пейда олды.

Алим бу сёзлернинъ манасыны анъламаса да, аптесининъ утангъапыны коретура, суаль бермеге чекинди. Мерьем шенъ эди, демек, эр шей ёлунда олса керек, деп тюшюнди.

— Айды, юр, аптечигим, Къаябашкъа чыкъайыкъ. Ондан бутюн дюнья корюне.

Олар сыгъырлар арасындан кечип кеткенде къашкъа баш сыгъыр бойнуны оларгъа бурып, бир къач кере мунъреп алды.

— Бизимки,— деди Мерьем.— Унутмагъан, таныды.

— Бизим эди, энди Мемиш агъанынъки олды.

Эбет, о эр кестен ала. Бутюн койни де аладжакъ, дейлер. Мерьемнинъ омюрини де аладжакъ олды. Лякин мына о, кене сербестликке чыкты, къуртулды. Къуртулдымы я?..

— Алим, Мемиш агъалар башкъа койлерде де барлармы?

— Бар экенлер

— Олар эписи бойлелерми?

— Бильмейим... Екъ, бойле олмасалар керек.

Олар ешилъ къырнынъ устюнден кокке аралашып котерильген ве ашагъыдаки дереге бакъып тургъан тонукъ къаянынъ устюне тырмашып чыктылар. Дерен толкъун-толкъун котерильген ель акъынтысы озюнинъ корюльмез сувукъ эллеринен оларнынъ юзьлерини ювды, сачларыны чыбалтты. Мерьем Алимнинъ къолтугъына япышып:

— Вай, не къадар гузель!— деп тааджипленди.— Мындан акъыкъа-тен бутюн дюнья корюне.

О козьлерини алмадан, та уфукъларгъа синъген ува боюндаки чокъ-тан-чокъ койлерге, чечеклердай ренкли топракъ кесеклерине, уваны экиге болип, ювашкъашланып акъкъан кумюшдай ялтыравукъ озенге бакъты.

— Алим, анавы козь етмеген ерлерге барсанъ, сонъ даа да кетсенъ, дюньянынъ сонъуна етерсинъми?

— Ёкъ, еталмазсынъ.

— Я даа да, даа да кетсенъ

— Кене еталмазсынъ, ахыр сонъу мында къайтып келирсинъ.

— Мында?!

— Ресуль эфенди айткъан эди, дюнья топдайын тѣз-тѣгерек бир шей экен, чокъ юрсенъ кене чыкъкъан еринъе къайтып келе экенсинъ.

— Худжур шей! Алим, я дюньяны бойнузлары устюне туткъан огюз къаерде тура?

Алим чыпълатып кульдн.

— Вай, аптечигим, балабап дюньяны бир огюз котерип олурмы?

— Айса?

— Дюнья бутюн вакъыт бош авада юварланып тура, экен.

Меръем юксек къая устюнден учурымгъа бакътыкъча, башы айланып, онъа акъыкъатен бутюн дюнья сплькиннп тургъандай корюльдн.

— Алим, насыл ола да бу дюньянен берабер инсанлар да авагъа учып кетмейлер?

Алим тюшюнджеге далды: эм, акъыкъатен, насыл ола да кяинат деннльген шу бошлукъкъа инсанлар да синъип кетмейлер!

— Ресуль эфендиден сорарым, о биледир.

Оларнынъ башлары устюнде пейда олгъан къартааллар бекленнль-меген бу мусафирлерни корьгенлеринен, деръал кери бурулып, узакъ-лашмагъа ашыкътылар. Лякин меракълары къозгъалса керек ки, сюрюнен текрар-текрар шу орталыкъта пейда олып, ашагъыларгъа эне ве давушларыны кескинлештире эдилер.

— Алим, бу къушлар бизге токъунмазлармы?

— Бельки токъуныр эдилер амма,— деп, кулюмсиреди Алим ве элиндеки сопагъа къарады.— Қъаянынъ деликлеринде оларнынъ ювалары олса керек, зытларына басмайыкъ. Кетейик, кельсин, раатлансынлар.

Уйле мааллеринде авлакъта бир атлы пейда олды. Меръем Алимнинъ элине япышып:

— Қъачайыкъ, бу ерден къачып гизленейик, къардашчыгъым,— деди бир джан олып.— Гъалиба Мемниш агъа келе.

— Қъоркъма, аптечигим, бу сопанен мен онынъ башыны чиль-парча этерим.

Атлы эсалет сыгъырлар ортасына сокъулып, тобулгъысыны онълу-соллу саллады. Сыгъырлар дѣрт бир тараф олып къачып кеттилер.

Мемниш агъа бойле бир мерафеттен сонъ атыны Алимнинъ янында токътатты.

— Бабанънынъ ерине сен къалдынъмы, айдамакъ?

Алим индемеди.

— Менден даа чекеджегинъиз бар,— деди о ве атынынъ башыны кой бетке къайырып, айдаштырып кетти.

Меръем зорнен нефес алып бермекте эди.

— Не исе кетти, мельун...

Алим атешленген козьлеринен атлыны озгъарып, озъ башына лакъырды этер киби, тишлерини къайрап сѣйленди:

— Менден де сенинъ чекеджегинъ бар, Мемниш мырза.

Меръем артыкъ кульмеди. Алим аптесининъ кейфини кетирмек ичюн худжур икяелер айтып андан-мындан лаф ачып тырышса да, Меръем юмгъан агъызыны акъшамгъадже ачмады, солгъунлыкъта ве арекетсизликте къалды. Чѣльдеки эр бир шытырды оны абдыраткъандай олды. Кунеш къыр артына янтайып, дагълардан энип кельмекте олгъан акъшам къаранлыгъы къоюрдыкъча, ондаки къоркъу эзнетли теляшкъа чевирильди.

Алим тюземлик ичине джайылгъан сыгъырларны топлап, оларны койге таба айдады. Мерьем кой юкъарыларына якълашаяткъанда бир аз юрекленип, элине индже бир чубукъ алды, багъыра-чагъыра туварлары тез юрмеге зорлады.

— Мерьем энди къоркъмайсынъмы?

— Ёкъ, къоркъмайым...

Кой балалары зий-чув олып, озъ сыгъырларыны сюрюден айырып башладылар. Шу арада олардан бири:

— Балалар, коресизми, Мемиш агъанынъ келини де туварчы олгъан!— деп багъырды.

Мерьем тургъан еринде къатып къалды, шашкъынлыкънен этрафына бакъты, сонъ апансыздан сырт устюне авдарылып, ерге йыкълды.

— Ярдым, ярдым этинъиз...— деп багъырды о топракъ устюнде юварланып.

Алим аптесини къолтукъларындан тутып, оны зорнен аякъкъа турсатты.

— Аптечигим, шу бошбогъазнынъ лафына къулакъ асма, онынъ акъкъындан да келирим...

Мерьем делеялетли козьлерини керип, шашкъынлыкънен текрар этрафына бакъты, недендир сескенген киби олды. Озюнькине ошамагъан къарыкъ бир дауушнен багъырды:

— Къуртарынъыз, къуртарынъыз!— ве къачып кетти.

Азамат акъай ве къадыны азбарда сабырсызлыкънен къызларыны бсклей эдилер. Апансыздан къора къапуда чыбалыкъ сачлы, йыртыкъ антерли Мерьем пейда олды.

— Вай, къызчыгъым!— деп, Кериме татай къызына догъру чапкъан арада, Мерьем яшын тезлигинен одасына сокъулды.

Къартларнынъ аз бучукъ ятышкъан юреклерини кене яныкъ сарып алды. Олар эссиз тюшкен къызларынынъ башы уджуна кечип, терен къайгъыларгъа далдылар. Бираздан ичери келип кирген Алим де агъызыны ачмагъа джесарет этип оламады. Азамат акъай, къарысынынъ юрегини алмакъ ниетинен:

— Кечер, бир шейлерден къоркъса керек,— деди.— Къой софраны, Алим ачыкъкъандыр.

Софра къойылса да, олардан ич бири къашыкъкъа къол узатмады. Шу арада къапу ачылып, эвге Къарали сюрип кирди:

— Селям алейкум,— деди о Азамат акъайгъа бакъып.— Мемиш агъанынъ санъа махсус сёзю бар: эгер мына шимди къызынъны онъа хызметке, арсыз баланъны джесасыны алмагъа йибермесенъ, ярын сеин койден къуваджакъ. Борджынъ ерине бу эвни суд онъа берген. Къана, айтчы, бу эмирге бойсунасынъмы?

Кериме татай огълуны къучакълап:

— Бермем, оны ич кимсеге бермем!— деп агъламсырады.

Азамат акъайнынъ манълайындаки ве джакъларындаки чыгъырыкълар даа зияде тереңлешип, о кийик бир дауушнен къычырды:

— Не, къызымны дейсинъми? Ит огълу ит, эвимден деф ол!— деди де, аякъкъа атылып турды.

Меселе зоргъа чатаджагъыны дуйгъан Къарали:

— Э, о ягъыны озюнь билирсинъ, мен эмир къулум, мырзанынъ дегенини санъа билъдирдим,— деп алель-аджеле чыкълп кетти.

... Гедженинъ дер вакъытларында дам эвчининъ пенджереси ачылып, джабувлы къафтаи кийген, алтын фесли, йипиш къушакълы къыз гизли-яшырын азбаргъа чыкълты. Онынъ кокреги сачдай джайрагъан ильванпулнынъ сачакъларынен орътюли эди.

О асма къуюгъа якъынлашып, башыны ашагъы эгди. Кок юзюнде къоюрмакъта олгъан къара булутлар арасындан, озюне къуртулыш

арар киби, акъчилъ ай чыкъты — къызынынъ ильванпуллары кумюшдай парылдап, ышыкълары юзюне урды.

Дам эвчик терен юкъуда эди. Авлакълардан, къаранлыкъ гедженинъ теналыгъыны сюслендирип, копекнинъ арды узюльмез давушы кельмекте эди.

Къызынынъ эти-тени чымырдады: олюмми? Энди учурымгъа барып еттимми? Я къуртулыш къайда къалды? Даа бугунъ зевкъыны сюръген къуртулышы къайда? Биттимми?..

Эльбет, дюнья юзюни корьмектен о энди аджиз къалды, ёлгъа чыкътымы эриштирлер, пич бала догъурды, дерлер. Къоранталарына мусаллат олур...

О къурсагъына япышты, фикрен кимнидир охшады. Я баласы не оладжакъ? О даа дюнья юзю корьмеди де! Демек, оны пич деп хорлайджакълар...

Олюм, тек олюм, башкъа къуртулыш ёкъ, деп пышылдады о къуюгъа эгиллип. Къуюонынъ ичи де, алемдеки омюр киби, зиндан къаранлыкъ эди.

Коктеки булутлар арасындан ай текрар кулюмсиреп бакъты. Къую теренлигиндеки сув джанавар козюдай балкъылдап, ичинде айнынъ акъчилъ череси пейда олды.

Мерьем титсиреп, бирден керн чекильди, айгъа котерилип къарады, ай исе чырай сытып, деръал булутлар ичинде богъулды. Кок юзюнде топар-топар юварлангъан бу титис булутлар озъ аралары къайнашмакъта — джан чекишмекте эдилер. Демек, анда да къуртулыш ёкъ.

О сабырнен фесини чыкъарып, къую ташы устюне къойды. Якъасынынъ ильмеклерини чезди. Баштан-аякъ къалтырап, текрар къуюгъа эгильди. Кимдир, къуюдан сес берген, оны анда чагъыргъан киби олды. О джан аляметинен фигъан къопарды:

— Имдат, имдат, богъалар...

Танъ атмоса да, гедженинъ къаранлыгъы чезильмекте эди. Азамат акъай юкъу бейутлиги ичинден таныш бир сес эшитип, сюрюне-абына азбаргъа ашыкъып чыкъты.

— Мында ким багъырды?

Джеваплангъан олмады. Козьлери исе бакъып корьмектен аджиз эдилер.

Онынъ пешинден абдырап уянгъан Кериме татай юрек теляшынен азбаргъа чыкъты.

Азамат акъай, кимнидир араштырып киби, къолларыны онгъа-солгъа бургъалап, шашкъынлыкъынен:

— Къызым, Мерьем, багъыргъан сен эдиньми?— сёзлеринен азбар ичинде долашмакъта эди.

Кериме татай якъын келип:

— Не олды? Мерьем къайда?— дегсинен, козьлерине къую ташлары устюндеки фес ве Мерьемнинъ ильванпулы илишти...

ХАМИД ГЪУЛАМ

Бу йыл апрельнинг 25-де корюмли озыбек совет языджысы ве джемаат эрбабы Хамид Гъуламнын догъгъанына 60 йыл ве иджадий фаалнетине 45 йыл толды.

Хамид Гъулам 1919 сенеси апрельнинг 25-де Ташкентте, оджа Убайдулла Гъуламович Гъуламовнын къорантасында дюньягъа кельди. Бабасы 1921 сенеси вефат этти, эки яшында къалгъан Хамидни, «Красная заря» Ташкент тикиджилик фабрикасында моторджи олып чалышкъан анасы тербиелеп осьтюрди.

Хамид Гъуламнын эмек аяты пек эрте башлады. Он учь яшында эксенде Фараби адына мектепте ве сонъра индустрия рабфакъында (шимдики политехника институты) окъуркен о акъшамлары мектепте ликбез (джаилликни ёкъ этюв) оджасы олды. 1935—1941 сенелери политехника институты ве сонъра педагогика институтында тасиль аларкен, республика газета ве журнал редакцияларында чалышты. Улу Ватан дженкиннин башындан сонъунадже озыбек радиосынын баш дикторы ве баш редакторы олып чалышты. 1944 сенесинден 1954 сенесине къадар «Совет Узбекистаны» газетасынын болюк мудирин ве эдебий кятйби вазифесинде чалышты. 1954—1956 сенелери СССР языджылар Союзынын алий эдебий курсларында окъуды. 1956—1958 сенелери «Литературная газета»нын, Озбекистан боюнджа махсус корреспонденти, 1958—1965 сенелери исе, Озбекстан языджылар Союзы идаресинин Секретары олды. 1965—1971 сенелери «Шаркъ йылдызы» журналынын баш редакторы, 1971 сенесинден бу кунге къадар республика Госкомиздат Коллегиясынын азасы оларакъ Гъафур Гъулам адына Эдебият ве санъат нешриятынын директоры вазифесинде ишлемекте. Бойлеликле, Хамид Гъуламнын эмек фаалнети 48 йыл ичинде бир кунь узюльмеден кечти.

Юбилярымыз яратыджылыкъ фаалнетиини шаир оларакъ башлады. Яш чагъында шиирлер язаракъ, оларны 1934 сенеси бастырып башлады ве шу куньден берли эдебиятта махсулдар хызмет этип кельмекте. 1941 сенеси апрельде йигирми эки яшына айлангъанда яш истидатнын шиирлери ве А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов поэмаларынын терджи-мелери ичюн оны СССР языджылар Союзына аза къабул этилер.

Онынъ яратыджылыгы чокъ саалы, чокъ плаплы ве чешит жанрларда инкишаф этип кельмекте. Бир чокъ шиірлері, балладалары, поэмалары, хусусан «Қытатар юкъламай» адлы балладалар китабы, «Аракет», «Ляле голю», «Амазонкагъа йыр» адлы поэма китаплары кениш окъуйыджылар кутълесине беллидир.

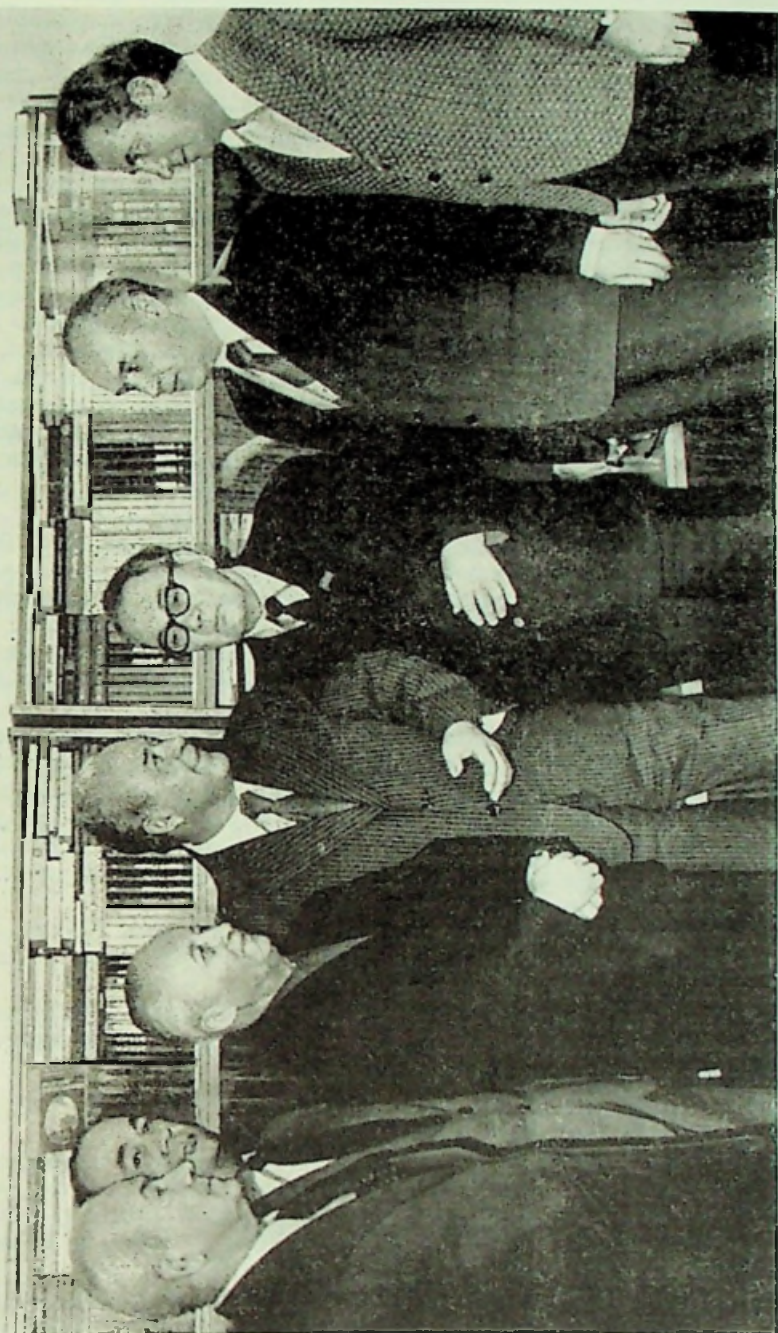
Сонъки отуз йыл ичинде Хамид Гъулам чокътан-чокъ меракълы икяелер, повестлер ве романлар язды. Онынъ «Светоч» адлы диалогы Улу Октябрь кунълерини ве Озбекстанда Совет акъиметининъ ильк йылларына багъышлана. Бу китап пек чокъ тиллерде терджиме олып чыкъты, бир къач кере рус тилинде басылды ве «Дружба народов» журналынынъ «Совет романынынъ 50 йыллыгы» сериясында нешир этильди. «Феруза» ве «Чёлъ мелевшелери» романлары «Голодная степь» адынен басылып чыкъарылды. Языджи мында ач чёллерни менимсевде ишлеген эмекилерининъ буюк ве къыйын ишлерини кениш ве догъру акъ эттире. Совет халкъларынынъ ленинде достлугъы ве къардашлыгынынъ аятый кучюни, къуветини косътере. Хамза адына республика Девлет мукафаты такъдим этильген «Ташкентлилер» романында Совет Ордусы аскерлерининъ дженкте къараманджа курешлері, заводларда ишчилерининъ, тарлаларда койлю эмекчилерининъ джебэ аркъасындаки буюк ишлері акъкъында сёз юрсетиле. Юбилей кунюне багъышланып нешир этильген янъы «Эбедийлик» романы Туркестанда ленинде медений революция къараманларына багъышлана. Мында бир чокъ биринджи озбек-революционерлерининъ, яш партия хадимлерининъ образлары ачылып бериле.

Хамид Гъулам бедий публицистик жанрда да пек семерели чалыша. О «Правда», «Литературная газета», «Советская культура» газеталарында, Бутюнсоюз ве Озбекстан телевидение ве радиосында энъ земаневий мевзуларда даимий чыкъышларда булуна. Ач ерлерни менимсейиджилер ве памукъчылар акъкъында, эмек ветеранлары ве яш къараманлар акъкъында, халкълар къардашлыгы ве бутюн дюньэ эмекдарларынынъ интернациональ бирдемлиги акъкъында чыкъышларда булуна. Языджи данма вакъиаларнынъ ичинде булуна, куреш ве эмекнинъ ог сафында тура. Республика партия, совет ве джемаат ишлерине актив къошула. Ташкент шеэр партия комитети ве Ташкент область партия комитетине къач керелер аза сайланды ве шимди де Ташсоветнинъ депутатыдыр.

Хамид Гъуламнынъ иджадында халкъ-ара мевзусы айрыджа ер тута. СССР языджылар Союзы Идаресининъ, Озбекстан языджылар Союзы Идареси секретариатынынъ, Асия ве Африка мемлекетлеринен алякъа Совет Комитетининъ, «Ватан» джемнети Президиумынынъ азасы оларакъ ве бир сыра дигер джемаат тешкиятлары адындан Асия, Африка, Авропа ве Латин Америкасында отуздан зияде мемлекетте булунды. Бу сеферлер саесинде онынъ «Куба акъкъында икяелер», «Япония акъкъында икяелер», «Авропаны бойлап», «Джезаир узеринде тапъ», «Капитан Арбусионынъ балалары» киби шиір ве очерклер китаплары, «Қытатар юкъламай» адлы балладалар джыйынтыгы, «Амазонкагъа йыр» адлы Чили фаджиясына ве Пабло Нерудагъа багъышлангъан поэмасы дюньэ юзю корьди.

Хамид Гъулам драматургия саасында да семерели чылышкъан языджидыр. Бу саада энъ севген жанры музыкалы комедиядыр. Озбекстанда нам къазангъан композиторлардан Тохтасын Джалилов, Юнус Раджаби, Манас Левиев ве Сулсейман Юдаковларнен бирликте язгъан «Огълум эвлене», «Севда Ташбалта», «Аджаип аллар» киби бир сыра музыкалы спектакллері Озбекстан, Туркменстан, Қызахстан, Қырғъызстан, Таджикистан, Қыракъалпакъ автоном республикасы саналарында чокъ йиллардан берли ойналып кельмектелер.

Озбек совет драматургиясы ве театр джемнестининъ инкишафында

Языджи Хамид Гьулам (ортада) кырым татар кылемдешлери арасында.
Солдан: Джемдет Аметов, Риза Фазыл, Юсуф Болат, Абселям Ислямов,
Черкез-Али ве Рустем Алиев.

косътерген хызметлери ичюн Хамид Гъуламгъа «Озбекстанда нам къазангъан санъат эрбабы» деген урьметли унван берильди.

Языджынынъ иджадында терджиманлыкъ иши де корюмли ер тутта. Онынъ къалеминен озбек тилине Лермонтовнынъ «Мцыри» поэмасы, шиирлери ве «Вадим» адлы битмеген романы терджиме этильди. Пушкиннынъ «Багъчасарай чешмеси», «Таш мусафир» лирикасы, Шекспирининъ «Он экинжи геджеси», Лопе де Веганынъ «Къоюнлар чокърагъы», Горькийнинъ публицистик эсерлери, Шевченконинъ шиирлери, Маяковский, Джамбул, Тихонов, Симонов, Ираклий Абашидзе, Карло Каладзенинъ шиирлерини ве Фирдаусининъ «Шахнамесинден» бир къач поэма терджиме этти.

Хамид Гъуламнынъ поэзиясы, прозасы ве публицистикасы ялынъыз бизим мемлекетимизде дегиль, чет мемлекетлерде де кениш беллидир. Онынъ эсерлерини рус тилине Константин Симонов, Михаил Луконин, Римма Казакова, Наум Гребнев, Дмитрий Холендро, Владимир Карпов, Евгений Елесеев, Александр Наумов ве башкъалары терджиме этилер. Къардаш халкъларнынъ энъ яхшы шаир ве языджыларынынъ терджимесинде онынъ эсерлери украин, къазах, белорус, азербайджан, грузин, таджик, къыргъыз, туркмен, къаракъалпакъ ве башкъа халкъларнынъ тиллеринде нешир этильди. Хамид Гъуламнынъ эсерлеринен араб окъуйджысы Абдурахман ал-Хамисининъ терджимеси саесинде таныш олды, Индстанда онынъ шиирлерини урду тилинде Камара Раисанынъ терджимесинде окъуйлар. Языджынынъ эсерлери бир чокъ социалистик мемлекетлерде де басылып чыкъты.

Совет эдебиятынынъ инкишаф этмесинде косътерген чокъ йыллыкъ хызметлери ичюн Хамид Гъулам «Эмек Къызыл Байрагъы», «Урьмет-белгиси» орденлеринен, бир чокъ медаллернен, шу джумледен биринджи дегреде «Шахтёрджи шаны» медалинен, ве он дёрт кере Озбекстан, Украина, Белорусие, Къазахстан, Азербайджан, Эстония ве дигер республикалар алий Советлерининъ «Фахрий ярлыкъларынен» мукафатланды.

Хамид Гъуламнынъ юбилейи мунасебетинен Ташкентте озбек тилинде 4 томлыкъ джыйма эсерлери, Москвада «Художественная литература» нешриятында «Сайлама эсерлери», «Советский писатель» нешриятында «Эбедийлик» романы, Алма-Атада «Ташкентлилер» романы, Нукъуста «Чёлъ мелевшелери» романы, Тбилисиде «Лирика» китабы, Ашхабадда «Къыталар юкъламай» ве дигер эсерлери къардаш халкълар тиллеринде дердж олундылар.

Эдебияттаки чокъ йыллыкъ хызмет ичюн языджи Хамид Гъуламгъа экинжи кере «Эмек Къызыл Байракъ» ордени ве «Узбекстан халкъ языджысы» унваны берильди.

Биз озбек халкъынынъ садыкъ эвляды, корюмли языджысы, озбек совет эдебиятынынъ гъуруры Хамид Гъуламгъа узун омиюр ве даа буюк иджадий мувафакъиятлер истеймиз.

ЧОКЪ ЯШАНЪЫЗ, ХАМИД УБАЙДУЛЛАЕВИЧ!

Бу сене апрель 25-де Хамид Гъулам алтмыш яшыны толдурды. Буюк совет эдиби алтмыш йыллыкъ омюрининъ къыркъ беш сиесининъ исфис эдебиятка — демекки, халкъкъа ве коммунист партиясына намуслы хызмет ичюн берди. Бойле шуретли, нурлу ёл кечип-келип, шим-

ди озюнъни алтмыш яшында корьмек — гъает ферахлы ал. Хамид Гуламнынъ — даима генч, даима шенъ ве хошнут черэли бу адамнынъ къалеминден чыкъкъан сатырлар къальбеке дагъларнынъ ве чёллернинъ летафетли нагъмелери олып кирмектелер.

Кучьлю сималар эдебиятка истидатлы шаир сыфатында келер — аджаип эдип олып, эбедиен анда къалалар. Хамид Гъулам озьбек эдебиятына он беш яшында лирик шаир оларакъ кельди, поэзиянынъ ипкишафы огърунда себатлы чалышты. Онынъ назм эсерлери, хусусан «Къыталар уйкъу недир бильмейлер» балладасы, «Шиндетли арзу», «Лялелер голю» ве дигер поэмалары халкъ тарафындан буюк севги иле къабул этильди.

Хамид Гъулам, аини вакъытта озьбек несир эдебиятынынъ юкселювинде эсапсыз фаалнет косътерди. Онынъ «Мешъаль», «Феруза», «Чёлъ мелешелери», «Мырзачёлъ», «Ташкентлилер» ве «Ольмезлик» романлары, чокътан-чокъ икяелери ве повестлери языджыны республикамызда энъ муътебер эдебият усталары севнесине котерди, «Фергъана икяеси», «Севда Ташбалта», «Огъул эвленмекте», ве «Тааджибли Сергюзештлер» киби пьесалары исе Хамид Гъуламнынъ аджаип драматург экенлигини тасдыкъ эттилер.

Эдипнинъ эсерлерининъ муим къысымы Советлер Бирлигиндеки ве социалистик мемлекетлердеки Мухтелиф халкъларнынъ тиллеринде нешир этильди ки, бу — муэллиф ичюн буюк шериф демектир.

Хамид Убайдуллаевич аятта ве хызметте гъайретли, ичтимай ишлерде гъает фаалнетли адам. О илери, коммунист языджи олмакъле, Ташкент шеэри ве область партия комитетлерининъ азасы, Ташкент шеэр иджра комитети советининъ депутаты.

Партия ве укумет онынъ хызметлерине акълы къыймет кести, чокъ йыллар ичинде якъан ишлери ичюн Хамид Гъуламы орденлер ве медаллер иле мукафатлады, онъа «Озьбекстан ССРде хызмет косътерген санъат эрбабы» ве «Озьбекстан халкъ эдиби» деген фахрий унванлар бердилер.

Биз, кърым татар совет эдебияты векиллери, 60 яшынъыз мунасебетиле сизни, Хамид Убайдуллаевич, джан-гонъюльден хайырлай, сизге сагълыкъ-селяметлик ве ишлеринизде мувафакъиет истеймиз. Чокъ... чокъ йыллар даа яшагъыз!

ШАМИЛЬ АЛЯДИН

САГЪ ОЛУНЪЫЗ, ХАМИД АГЪА!

Адетиндже бирде-бир языджынынъ эсерини окъугъанда юрегининъ индже теллерини чимирдетиджи назик ислер сездигинъле, илле о языджыны якъындан корьмеге, онынъле хош муамеледе булунмагъа арз этесинъ. Меним аятымда бойле языджылардан бири Хамид Гъулам олды.

Мен онынъле биринджи кере, бундан он беш йыл эвельси языджылар Союзынынъ клубында корюшкен эдим. О вакъыт бизим тувгъан эдебиятымызынъ келеджеги ве онынъ бугуныки вазифелери акъкъында къызгъын мунакъаша олып кечти. Залда адам чокъ эди. Языджыларымызнен берабер бу топлашувда медениет ве санъат хадимлеримиз де иштирак эттилер.

Хамид Агъа о вакъыт бизим эдебиятымыз акъкъында пек акъыллы, пек сыджакъ, узакъ корюджи фикирлер айтты ве огюмиздеки кыйып-лыкъларны енъмек ичюн бизни бирдемлик, достлукъ ве къардашлыкълларындан кетмеге давет этти.

Бу этрафлыджа кениш билъгилли, ширин тилли, уста, теджрибелли, джанлы тешкилятчы ве кемалатлы буюк Инсаннен манъа секиз йылдан берли бирликте чалышмакъ насип олды.

О вакъыт нешриятымызнынъ вазнети агъыр эди. Ишнимизнинъ кейфieti осал, адамларымыз бирликсиз, планларымыз толмай ве девлетке борджлу къала эдик.

Хамид Убайдуллаевич кельген сонъ, бутюн ишлер тюрленди. Эльбетте яхшы тарафкъа. Шимди нешриятымыз бутуюнсоюз колеминде озюни коръсетти. Китапларымыз дюльбер ве терен мундериджелли чыккып башлады. Хадимлеримиз бир анленинъ балалары киби муаббет чалыша ве яшайлар.

Хамид Агъа бизим эдебиятымызнынъ буюк досту ве ильхамджысыдыр. Онынъ шахсен иштираги, амелий ярдымы ве къошкъан иссеси нетиджесинде бизим окъуйджылар сонъ йылларда «22 йыл кокте», «Къаранфиль япракълары», «Къараманлар», «Манелер ве чынълар», «Ахмет Ахай», «Сеадет ичюн», «Апалар яш экенде», «Сабанынъ саарь вакътында», «Янъгъырай Къайтарма», киби халкъымызнынъ ве мединетимизнинъ тарихы ичюн буюк кыйметли олгъан китапларымыз дюнья юзю коръдилер.

Хамид Убайдуллаевич Гъуламов буюк яызджы, буюк сима, буюк эрбаб. Озбек халкъы бойле эвлядынен гъурурланмагъа акълыдыр. Биз де Сизин, азиз Хамид Убайдуллаевич, озь тувгъан яызджымыз саямыз. Сизинъ киби саф юрекли коммунист, буюк совет яызджысынен джан-гонъюльден гъурурланамыз. Сизге узун омюрлер истеймиз! Сагъ олунгыз, Хамид Агъа!

ЧЕРКЕЗ-АЛИ

ХАЙЫРЛЫ ЯШЛАРНЕН, ХАМИД УБАЙДУЛЛАЕВИЧ!

Эгер менден, Озбекстаннынъ энъ яхшы яызджыларындан учь адам косьтерингиз, деп сорасалар, олардан бири — Хамид Гъулам, дер эдим. Бундан отърю, меним бу яызджынынъ истидатына беслеген урьметим озь-озлюгинден анълашылса керек.

Мен бир окъуйджы сыфатында Хамид Гъуламынынъ эсерлерини буюк авесликнен окъуйым. Хусусан, «Аракет», «Ляле голю», «Амазонкагъа йыр» киби поэма китапларыны, «Феруза», «Чёль мелевшслери», «Ташкентлилер» киби романларыны эм озбекче, эм де рус тилинде окъудым. Онынъ эсерлерини мен сабырсызлыкънен беклейим, олар манъа намуслы, самимий, акъикъатсвер, юрек яраларыны девалайыджы эким, кескин ве фельсефелли, республика ве бутюн мемлекетнинъ гражданы, буюк дюньянынъ шорбаджысы киби олып корюнелер.

Хамид Гъулам бойле шанны не ичюн къазанды? Менимдже о эдиб оларакъ озь заманыны яхшы коре ве анълай, ичтимаий осюшлернинъ седасыны эшите, яызджы ве инсан оларакъ озь месулиетини сезе, озю-

ни муим ве джиддий ишнинъ дюмени башында отургъаныны биле. Мына нечюн онынъ къараманлары узакъ сокъакъларда шашмалап юрмейлер, олар бизим социалистик акъыкъатынынъ меркезий таш ёлу бою кетелер.

Хамид Гъуламнынъ эсерлери китап тюкянларынынъ рафларында Михаил Шолоховнынъ, Александр Фадеевининъ, Константин Симоновнынъ, Чингиз Айтматовнынъ, Расул Гамзатовнынъ китапларынен бир сырада сатылмакъта. Олар сагълам къанатлы къушлар киби республикадан тыш диярларгъа учып бардылар ве чешит тиллерде окъулмакъталар. Бу языджы акъкъында, бугунъ, юбилей куно энъ догъру, энъ тесирли сёзню онынъ китаплары айтмакъталар.

Алимлер исбат этелер ки, дюньяда ишсаннынъ омюри 100—200 йыл олмакъ керек.

Биз, Сизнинъ окъуйыджыларынынъ, Хамид Убайдуллаевич, Сизге шу алимлернинъ косьтерген муддети къадар, къартаймай яшаманъызны арз этемиз!

АДЖЫ-АБЛА ЭМИРОВ

Медицина хызметининъ истифадаки полковниги

ДЕНЪИЗ

АНЬЛЕР

Тарлам бенъзей сафдилъ адамгъа,
Кедерленмей ягъса да къар.
Чюнки биле,

малюм дюнъягъа:
Къар тубюнде ешерир баарь.

Мен ошайым джумерт тарлама:
Вакътсыз кърдан агъарды башым.
Окюнмейим,

малюм дюньягъа:
Къышны кѳувар кене кунешим.

Баарь келир,
кулюп тарлагъа.

Къуванырсынъ,
къавий ишанчым.

Сенинъ ичюн ал пиялагъа
Шарабыны толдурыр къальбим.

Табиатнынъ уйкъусы, санки
Къуш уйкъусы киби, аз дерлер.
Арекетнинъ ёкътыр ич сонъу,
Демек, анылер девам этерлер.

Шаркыта кызыл чабакъ алланып,
Котерильсе,

ирип кетер къар,
Юрек дерттен арынган киби,
Джилъвеленир тазе ильк баарь.

Къарлар ирип,
отлар ичинде
Корюнгендай назик мелевше,
Сенсинъ юрегимнинъ тѣрюнде
Джилъвеленип,
даим ерлешкен.

Екъ, хатире дегиль,
кечмиштен
Къалгъан бош бир излер дегиль я!
Баарьдир бу,
севги, бахт пешинден
Умют толып яшаргъан дюнья!

Бу — эр бири бутюн йылгъа тенъ,
Муабеттен догъгъан хош аньлер.
Эр бирининъ манасындан кенъ —
Ачылыр эп янъы мензиллер.

Д Е Н Ъ И З

Истер эдим:
инсаннынъ къальби
Денъиз олса,
олса кенъ дюнья
Улу олса шу денъиз киби,
Онъа сыгъса кяинат, дерья.

Шу денъиздай,
Ана ерни къальб
Эркеленип къучакълап алса.
Эр танъ Кунни мешъальдай тутып,
Озь багърында алевлеп якъса.

Тунълер исе, эм келинчек — Ай
Ве йылдызлар джилъве къойсалар.
Севдалар да бир-биринен шай
Корюшселер, севип тойсалар.

Саиллерни бутюн инсанлыкъ
Яраштырып ялдая бильсе,
Эбедиен олса эм шадлыкъ,
Эм эбедий нургъа комюльсе.

Не аджайип денъиз далгъасы —
Раатлыкътыр, зевкътыр, сефадыр.
Шифалыдыр онынъ авасы,
Гонъюллерге мельэм, девадыр.

Юреклер де денъиздай олсун,
Джумертликте дюньяда тенъсиз;
Эр кес онынъ шифасын корьсин,
Къальблер десин: — Эвалла, денъиз!

Арекетте денъиз даима,
Гедже-куньдюз гурьлей домнадай.
Гуя бир анъ токътаса, дюнья
Арекеттен марум къалгъандай.

Инсанларнынъ къальби де манъа
Отлы домна киби дуюлыр.

Кунь батып, тунь перде чеккен
вакъытта,
 Македониядан мектюп ёлладым.

Бу дженюп диярда,
 Скопле шеэринден
 Эки юз чакъырым авлакъта
 Дрим озени бар — ондан сув ичкен
 Охрид голю джайылып ятмакъта.

Шу гольнинъ четинде къурулгъан бир дане
Геми шекилинде еди къат бина —
«Дрим» деп адлангъан мусафирхане,
Дюльберлигине гонъюль къувана.

Каюта-ханеме сыгъмадым ятып,
 Раатлыкъ бермеди сенинъ асретинъ.
 Хаял къушларымны сачты, дагъытты,
 Севинчим учкъундай учты да кетти.

Голь боюна чыкътым.
Орталыкъ чым-чырт.
Йылдызлар къор кибѣ липильдеп тура.
Терен нефес ала мавы сукюнет,
Онынъ йырыны динълеп отурам.

О дей ки:
Эй, ташкын шаир юреги,
Эй, сиз, арфлерден ёрулган козьлер!
Эй, джошкун инсаннын
талгын кокреги.

Динъленъиз,
сизге,
факъат
сизге
бу сёзлер!
Дрим озенине бенъзей бу аят,
Буллур чокъракълардан башланып
дагыда,
Сынъырсыз вадийге яйдыра къанат
Ве ахыры бите о сакин отлакътан...

О битип кетсе де,
мытлакъа ондан
Охрид голю киби голлер къалалар.
Дунай бойларында мавы толкъундан
Эркин нефес алып гуллер къалалар...

Севгилим!
Гонъялумни бир алев якты ки,
Бу бельки козь кыымган йылдызлар
оты.

Бельки къара Дрим сёйлеген тюркю
Дуйгъумны сынаидыр
джанымдан отип.

Голь устюне бакъып
къалдым индемей.
Онынъ буллюр коксю
санки бир кузгю.
Корюнгендай олды бир меляике,
Тикилип къарасам:
тыпкъы сен озюнь!

Ачыкъ корьдим: сенинь ай юзюнь эди.
Бу менчюн насыл бахт олгъанын
бильсень!
Демек, мен ич янъгъыз дегилим, дедим,
Эгер голь багърындан джылмайып
кульсень!

Демек,
месафе ёкъ,
айрылыкъ тамам!
Демек,
севги енъер,
корюшюв пешин.
Мытлакъа, ёлдаш экен
инсангъа ильхам,
Геджеден сонъ, уютлёр
танъы етишир.

ШИИРИЕТ ГЕМИСИНДЕ...

Анте Поповски —
уста капитан,
Гемиде матрослар —
Иль шаирлери.
Мен де ер алдым
оларнынъ сафындан,
Достлукъ мензилине
кеттик илери.

Рафаэль Альберти —
шиириет шахы,
Башында Алтын тадж —
ильхам джюльдеси.
Биз исе, эльчилер —
онынь сафдашы,
Сурьятнен кетмекте «Дрим» гемиси.

Биз тюплеген къаде
Охрид голюдир,
Ичкен сайын толар —
къальблер джошкъун.
Дрим къалкъып акъар —
достлукъ ёлудыр,

Токътавсыз бир йыр о
дерьядай ташкъын.

Македонияны йырлаймыз.

Бу ерде
Шиир севдаларына урьмет бар,
сайгъы бар.

Биз онъа тилеймиз
Аманлыкъ,
Бахт,
Сеадет,
Акъ чыракълары ич
сёнмей янсынлар!

Шаир къардашлыкъны
шерефлер мытлакъ.
Бундан даа мукъаддес
не бар дюньяда!
Муаббет шиирини
тюзетменъ, юлкъманъ,
О йылдыз кибидир
тыныкъ семада.

Йылдызлар парылдар
Инсан багърында,
Гемимиз кете эп
къалдырып излер.
Иджат къуванчындан
шиирлер багърында
Бир-бирине тоймай
тикилир козьлер.

Терджиме эткен РИЗА ФАЗЫЛ

БУ АКЪШАМ

Бу акъшам экимиз
улу мейдандан
Къар боран алтында кечип барамыз.
Мензиль якъын.

Кене бир къач дакъкъадан —
Сонъ берабер олмай,
янгъыыз къаламыз.
Сен кечип кетесинъ огге.

Артта
Мен къалам бир озюм кольгедай гуя,
Эвель-эзеллерден аятта бойле:
Корюшювнен айрылмакътан ибарет
дюнья.

Онъа нур эсастыр.
Йылдызлар сёнсе
Къаранлыкъкъа сарыла кок иле земин.
Сен, меним йылдызым, авлакъ кетесинъ,
Мени тек айрылыкънен этерек темин.
Къар бораны алтында турам янгъыыз

Излеринъни ель сипире, бу да бир ал.
Мешъаль нурларында сынъырсыз
кокке —

Бакъам мен.

Теселли бере бир хаял:
Къартал козеткендай юксек къаядан
Озь баласын ильк кере къанат керювин.
Талотун мейданда

сессиз кольгеден
Мен де козь этем сенинъ кетювинъ .

Терджиме эткен ЗАКИР КЪУРТНЕЗИР

БАЛ ГУЛЮНДЕН ДЕ...

Сени бу табнат —

бу инат алем
Озюне ошатып яраткъан.
Догъгъанда о санъа
бал гулюнден де,
Аджджы отындан да ялаткъан.

Санъа

атешининъ гурь алевинден
Мавы бир шавлени туткъан да,
Арарет бермейип озь нефесинден
Алевни бир озю юткъан о.

Санъа къалгъан буздай тыныкълыкъ,
Джамдай буллюр, саф темизлигинъ.
Не севгинъде бар бир джыллылыкъ,
Не джан агъыртмагъа истегинъ.

Лякин

хавфлыдыр сакин сёнюклик,
Арекетсизликте ёкътыр бахт, аят.
Биз, айтынъ, не вакъыт сукютке
конюктик?

Сукютте ёкъ олур бу алем, эй-ат!

Мермерден олсанъ да,

аяткъа уян,
Козю ачыкъ, озю юкъсырагъан къыз!
Севги алевинде пишкинлеше джан,
Севгисиз сёнюп кетер дюньямыз!

СЕНСИЗ

Ах, менде къалмады ираде сенсиз,
Къыйналам эр шейден зияде сенсиз,
Багъчада кезинем пияде сенсиз,
Козьлеримде яшым къуруды сенсиз,
Шаирге бу дюнья тар олды сенсиз!
Асрет аскерининъ уджюми яман,
Инсан чыдамлыгъына кетирир виран,
Бир анъде чалары атта генч огълан,

О джангъа бир вакъыт бермей ич аман,
Тап сонъу янъгъыз къалдым, ёкъ олдым
сенсиз!

Не ашта лезет бар, не чайда бир дам,
Достлар да энди ич олмазлар бирдем,
Чыракъдай — янса да бинъ лампа бирден,
Йылдызсыз къаранлыкъ геджедир алем,
Бир шейчик корюнмей козюме сенсиз!

Сааръде кезем мен бойлап озъ багъым,
Арта эп эксильмей юректе гъамым,
Тынчылыкъта бир давуш эшите къулагъым,
Козъ алдымдан кетер шу хошнут чагъым,
Ах, кене токътамай ёкъалыр, сенсиз!

Аят — омюр ёлу бою ашыкъмакътыр,
Йыл — сыра дагълар орькечин ашмакътыр,
Джыйын — арзу озенидай талып ташмакътыр,
Севги — къошакълыкътыр, къош
туташмакътыр,

Мен — япрагъы тёкюльген чинарым сенсиз!

Шырныкълы табияткъа юректен эвалла;
Миллиард йылдызлар липильдер семада,
Акъ пуфтай йымшакътан толгъуныр дюнья да
Мен де бир гонъюльсиз темаша япмакътам,
Къарарып корюнир атта къар сенсиз!

Янъы йылны къаршылав къадимий адет,
Келеджекке эш олсун аманлыкъ, эльбет,
Эбедий юзь алсын тенълик, сеадет,
Меним бахтым да юрьсин, эй, адалет,
Ёлгъа ынтылмайым зар олып сенсиз!

КУНЪЛЕРНИ САЙДЫМ

Севгиде садыкълыкълны адеттир сандым,
Ярнынъ джефасыны керектир сандым.

Къалем ишлетмекни эр сааръ сагъынып,
Вазифе деп бильдим, адет деп сандым.

Хаялымда базыда джанланса джилъвенъ,
Мен шу анъ бахтым юрди деп сандым.

Ве лякин, къашларынъ тююльген анны
Севгимнинъ гулюне афат деп сандым.

Сеферде ян-яна субетдеш олсанъ,
Мен буны энъ гузель вакъыт деп сандым.

Вакъытсыз эскен асретлик рузгярын
Ильк бааръ багъыма зарар деп сандым.

Ят ильде Ватаным гулюне зар олып,
Эм сени сагъынып,
кунълерни сайдым.

Терджиме эткен Риза Фазыл

Январь, 1979, Ташкент

ИЫЛЛАР, ЁЛЛАР, УСТАЗЛАР!

1925 сенеси. Ташкент. Биринджи Арпаоя мааллеси. Бу адны ташыгъан учъ маалле олгъан. Биринджиси (эгер бугуньки Ташкентнинъ географик тизилиши козьде тутулса) Озьбекстан сокъагъынынъ Алмазар сокъагъынен бирлешкен еринде ерлешкен. Комсомол голю мейданында шимди ян-янаша акъаяткъан Анхор о вакъытта Мукъымний адына театр янындан Алмазар сокъагъы бою Буюк джами тарафкъа акъкъан ве Ислямабад адына арыкъкъа къошулгъан. Комсомол адына голь мейданы, яни Бешагъач мааллесинден Ислямабад арыгъынадже толып-ташып акъып тургъан анхорнынъ ады Арпаоя арыгъы олгъан. Бу анхор бою къурулгъан эки сув копчеги ве бир дегирмен даима ишлеп тургъан. Биринджи Арпаоянынъ тар сокъакъларында арабаджылар да кечинир-яшар эдилер. Олар эсасен комюр ташувнен мешгъуль олгъанлар. Бою эки бучукъ аршин кельген бу мазаллы пельванларнынъ Арпаоя арыгъында атларыны ювундыргъанларыны биз беш-алты яшында балалар ялыда тизилип сейир этер эдик. Олар кимерде бизни атларгъа миндирип, сув бою къойып йнберир де, озьлери маалледеки кенъ даллы учъ дане къарагъач тюбюндеки тахта тапчанда чай ичип кейф сюрер эдилер.

Лякин Биринджи Арпаоя тек арабаджыларынен дегиль, озьюнинъ Фарабий адына раатлыкъ багъчасынен кениш багъ арасындаки Фарабий адында янъы мектебинен мешур эди.

Бизим эвимиз мектептен эки юз метр къадар месафеде олгъаны ве мектеп бинасында раатлыкъ багъчасынадже тез-тез барып чыкългъаны ичюн, хусусан биз, балаларгъа бу ерде яшамакъ пек уйгъун келир эди.

Къартбабам озь девирининъ окъумыш ве сайгъылы кишини, шеэрде Молла Гъулам адынен белли олгъан ве халкъ адетлерини яхшы бильген бир адам экен. 1925 сенеси 21 сентябрьде мени, яни алты яш дёрт айлыкъ торуныны эвимизининъ янындаки Фарабий адына мектепке етеклеп кетирди ве мектеп азбарындаки бирден-бир балабан шифалы дут тереги тюбюнде тизилген парталар янында бир сюрю баланынъ ортасында тургъан юксек бойлу, арыкъ черелли муаллимнинъ къолуна бериркен:

— Эфендим, мына сизге талебе, эти сизинъ, сюеги бизим, тырышып окъутынъ!— деп тебнеледи.

Чанъ къакълды, балалар парталарны тасырдатып отурдылар,

оджамыз дут терегине мыхланган язув тахтасы янына барып, кюлуна бор ве чул алды. Окъув башланды.

Мектеп янындан та Ислямабад арыгынадже узанган терекли, байыр-тёпели раатлык багъчасы багъ этегинден Зевак арыгына барып туташыр эди.

Сыра-сыра тапчанларда, четлерге кюйылган скамейкаларда, арык боюнда тешельген миндерлерге акъшам устю унерли, теджрибелли къартлар топланыр, чайханелер толып къалыр, тёпеликтеки мейданда куреш, йип устюнде юрюв ве чешит оюнлар башланыр эди. Юкъары тарафта язлык сана кзурулган ерде концертлер, атта спектакллер корсетилип турар эди. Энди мен, хаялымнын уфугында сингип узаклашкан шу 1925 сенесинден хатиримде квалган леваларны жанландырмагъа тырышып бакъайым.

Бир акъшам шу язлык санада корсетилген темаша эсимде. Санада бир бай огълу озь эвинде сандык парлап хырсызлык эте. Кзумаргъа, ичкиджиликке, бозгунлыккъа берилген резиль йигитнин эткен осаллыкларынын устю ачыла. Шу геджеси Бехбудийнин «Къаргъышлы адам» пьесасы ойналганыны мен сонъундан тюшюнип таптым.

Раатлык багъчасы ортасындаки тахта тапчанларда отурып саз чалган, мунглы йырлар айткан санъаткярларны да сонъундан тандым ве оларнын базиларынен чокъ йыллар дост-эш олып, аркъадашлык яптым. Мешур флейтаджи Абдукъадыр Исмаилов, буюк санъаткярымыз Юнус Раджабий, классик йырджымыз Молла Тойчи Ташмухамедов, мешур танбурджи Рихси Раджабий, Ахмаджан йырджи шу джумледендир.

Мектеп аркъадашларыма кельсек, онларнен алимлери мисаль кетирмек мумкюн. Лякин, ялынъыз эки кишинин адыны ангъип кечмекнен кифаеленмек истейим. Олардан бири академик Вахид Захидов олып, эм мектепни, эм аллий окъув юртуны озь вакътында мувафакъиятли битирди, йигирми яшында Мырза Фаталли Ахундов фельсефий назарисе мевзусында фельсефе илимлеринден кандидатлык диссертациясыны кюрчалады. Алишер Навоий фельсефий дюньябакъышындан исе докторлык диссертациясы кюрчалады. Даа отуз яшына кельмеген йигит эди о вакъит Вахид Юлдашевич!

Урьмет иле хатырлап кечмек истеген экинджи адамым матбуаджы иши Сабит Тахировдыр ки, о аддий ариф терювджиликтен полиграфиямызнын белли тешкилятчыларындан бири дереджесине котерилди, чокъ йыллар девамында Ташкент офсет басмаханесинде реберлик этти.

Фарабий адына мектепте кечкен 1925-1932-джи йыллар бутюн бир несиль яшларынын маневий шекилленюв йыллары олды. Биз тасиль алувнен бирге янъы социалистик медениет оджагында, санъат кучагында тербиелендик.

1934 сенеси. Бу йылны башкъа йыллардан айырып, онъа айрыджа мапа бермек макъсадым бар. Якъында яшлыгымдаки бир дефтер тапылды. Бу аддий мектеп дефтери олып, ширлер язылып толдурылган. Ширлерден биринин серлевасы «Кенишле, лагерь», язылган йылы — 1934.

Шу йылы башкъа ширлер де язылган. Лякин бу шир басылып чыккан. Басылганда да итибарлы журналымыз «Озбекстан эдебияты ве санъаты»нда (шимдики «Шаркъ йылдузы») басылган. Мына шу ширнин кюлязмасыны корьгенде ихтиярсыз шу йылны, шу вакъыттаки эдебий мунгны хатырлайым.

1934 сенеси Орта Асия индустриаль институтынын (шимдики политехника институты) ишчилер факультетинде окъур эдим. Хабиб Тулагановнен бир партада отурдык. Бу достум шимди мешур геолог

олды. Ленин мукафатынынъ лауреаты, Озбекстан ССР геология министри.

Шу йлы — он беш яшымда ойле-бойле ширлер кьаралагъаным эсимде. «Ленин учкьуны», «Яш ленинджи» газеталары редакциялары янындаки эдебий тегеректе мешгуллетлер кьызгъын кечип турар эди, о ерде Сатти Хусейн, Хамид Алимджан, Гьафур Гьулам, Амин Умарий, Хасан Пулатовнен таныш олдым.

Шимди сёз бу акъта дегиль, сёз биринджи ширим акъкъында кете. Рабфакта бизге эдебияттан Субутай Далимов дерс берир эди. О ильк ширлеримизни дивар газетасында чыкъарып турар эди. Шимди Озбекстан ССР-де хызмет корьсеткен фен эрбабы, университетимизнинъ ширин сёзлю алимн Субутай Далимов о вакъыт йнгит чагъында олып, озю де кьайнап ташар, бизлерни де токътамай юреклендирир эди. Меним биринджи ширлеримни де редакцияларгъа алып бару-вымда гонъюль берип тургъан мына шу темиз кьальбининъ саибидир.

Журнал редакциясы, о вакъытта, шимдики Хатиджа Сулейманова сокъагъындаки бир кьатлы эвде ерлешкен эди, мен онынъ биринджи одасында Айдын апа ве Хасан Пулатнен корюшкен эдим. Бир десте кьолязмамны окъуп чыкъты ве бир кьач данесини сайлап алды. Журналнынъ небеттеки номеринде «Кенишле, лагерь» серлевалы ширим ве дигер номерлеринде исе, «Такъдир ве интикъам» адлы дестанымдан парча ве кене бир кьач ширлерим басылып чыкъты.

О вакъытта мангъа корьсетилген итибарны мен эдебияткъа зий-чув олып келеяткъан бутюн бир девир яш иджаткярларына корьсетилген итибар, деп билем. Бельки мен бир-эки йыл эвельдже башлагъандырым. Ширлеримни бираз вакъыт кечиктирип беян эткендирим. Шу йылларда эдебияткъа адым аткъан бутюн бир иджадий несиль тез козьге корюнди, эр бири озь ёлуны тапты. Шимди оларнынъ чокъусы эдебиятымызынынъ бутюн жанрларында бир чокъ салмакълы эсерлернинъ авторлары оларакъ мемлекетке танылдылар.

1936 сенеси. Ташкент.

Мен бу йылны ширнетимизининъ джесаретле кьанатлангъан ве авеленген йыл деп саям. Шу йлы Озбекстан шаирлерининъ коллектив ширий эмеги А. С. Пушкиннинъ вефат эткеннинъ 100 йылгъы шаиры алтында кетти. Бу буюк тарихий ишни Хамид Алимджан алып барды. Йнгирми еди яшында атешини шаир ве мешур тешкилятчы Хамид Алимджан не ерде олмасын, деръал этрафында шаирлер топланыр, кьызгъын лафлар башланыр, янъы теклифлер ортагъа кьоюлып, кьальблерде сёнемез алев туташып кетер эди. О кимсенен текъештирилъмез нуткъчы эди!

Пушкин эсерлерини терджиме этмеге алгъан шаирлерни Хамид Алимджан озюнен берабер Чингъангъа, язынъ салкъын дагъ этегинде кечирмеге алып кетти. Айбек «Евгений Онегин» терджимесинен огъраша. Хамид Алимджан озю «Кавказ эсири»ни терджиме этти. Кьокъандан кельген шаир Усман Насыр Ташкент дживарындаки Инджикъабад багъчасында «Багъчасарай чешмеси»ни чевирди.

Хамид Алимджан биз, яшларны да ишке джелъп этти. «Пушкинни терджиме этмек, эпимиз ичюн мектептир», деди ве мангъа да ишанч косьтерди.

Бу вакъыт яызджылар Союзымыз Округ офицерлер эви меденнет ве раатлыкъ багъчасы кьаршысында, буюк кьора ичинде балаханели бир бинада эди. Биринджи кьатындаки узунджа оданы клуб якъан эдик. Бу ерде Хамид Алимджан реислигинде мушанре тешкиль этильди, мушаиренинъ мевзусы — Пушкинджилек... Эр бир шаир озь терджимесинден окъуды. Гьафур Гьулам, Айбек, Усман Насыр, Темур Фаттах, Амин Умарий, оларнен башкъа шаирлер окъудылар. Хамид Алимджан озю де янъгыравукъ сеснен эзберден окъуды. Сонъра о ме-

ни минберге теклиф этти. Мен Пушкиннинг «Гуль» ва «Гурджистан кырларында гедже кыранлыгъы» серлевалы шиърлерини озы терджимеде окъудым. Сонъундан бу ва башкы терджимелерни китапкы кирди.

Бойле шиърлий мусабакылар откерию адет олып калды. Олардан базылары хатиримден аслы чыкмайлар. М. Ю. Лермонтов шиърнети акъшамында Усман Насыр «Демон»дан бир баб окъугъаны аля даа кыулагъымда чынъламакыта. Гыафур Гыулам «Хаджи Абрек»ден парча окъуды. Мен «Мцыри»нинг биринджи бабыны эзберден окъудым.

Мына, шимди, арадан о кыадар вакыт кечти, отузынджы йыллардаки эдебий мунтны тюшонип бакъсам, биз, озыбек языджылары ва шаирлери, унутылмаз достумыз ва ёлбашчымыз Хамид Алимджан реберлигинде пек буюк иджадий мектеплерден кечтик. Бу мектеплерден эсасен учъ данесини ашагыда коръсетип кечмек истейим. Биринджиси — халкы иджадынынъ битмез-тюксемез зенгин хазинесидир. Хамид Алимджан фольклоркы пек буюк итибар берди. Хады Зариф бир группа озыбек алимлерини озыбек халкы агъыз яратыджылыгы эсерлерини топламакыта, халкы кедайларындан язып алувкыта давет этти. Эргаш Джуманбульбуль огълы, Фазыл Юлдаш огълы, Ислям шаир Назар огълы, Пулкан шаир ва башкылары Ташкентке чагырылдылар. Олардан бинълернен мисра дестанлар язылып алынды. Шу йыллары биз халкы кедайларынен субетдаш олдыкы, халкы шиърнетининъ саф чокъракыларындан кыана-кыана ичтик. Экинджи мектеп-классик эдебиятымызнынъ мектебидир ки, Алишер Навоийнингъ догъгъан кунюнинъ 500 йыллыгына азырлыкы корюв мунасебетинен Хамид Алимджан классик эдебиятымыз пропагандасыны кениш ёлкы кыойды. Биз бу улу ишнинъ нетиджелерини шимди де корип турамыз, Хамид Алимджаннынъ беджериклигине кыайта-кыайта аферинлер демектемиз. Учюнджи мектеп — рус классик ва совет эдебияты мектебидир. Мен юкъарыда ялынъыз А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтов юбилейлерини откерию мунасебетинен шиърлий терджиме санъаты сырларыны менимсеп башлагъанымызны хатырлап кечтим. Олардан башкы, Хамид Алимджан озыбек языджыларыны Лев Толстой, Шота Руставели, А. П. Чехов, Тарас Шевченко, Максим Горький, В. Маяковский эсерлерини терджиме этию ишлерине рагъбетлендирди. Бу кыардаш халкылар классик эдебиятыны огренювнинъ энъ семерели усулы терджиме этию саесинде огренювдир. Хусусан, истидат саиплери, кыалем адамлары ичюн бу усулнынъ иджадий устюнлиги он кере зиядедир.

Хамид Алимджан озы иджадий теджрибеси девамында мына шу акъикъатны теренден тюшонип тапкыан ва бу гыает месулиетли вазифени мувафакыетнен беджере бильген санъаткяр эди.

Отузынджы йыллар эдебий мунтны Фергъана вадийсинден кельген учъ шаирсиз толусынен тасавур этмек мумкюн дегилдир. Булар — Султан Джура, Амин Умарий ва Усман Насырдыр. Султан Джура андижанлы олып, сыкъ-сыкъ Ташкентке келип турар, келялмакыта исе кыолязмаларыны почтанен ёллар эди. Онынъ «Джордано Бруно» поэмасы журнал редакциясына почтанен кельди ва биз окъуп танышыркен шаирнинъ озю де етишип кельди. Языджылар Союзында топландыкы. Султан Джура поэмасыны озю окъуды. Кыызгын музакере олды. Атеште янгъан алимнинъ такъдирини тюшонип гыает тесирлендик. Журнал поэманы кыабул этти ва тез вакытта басып чыкъарды. Арадан бир кыач йыл кечкен сонъ, Султан Джура озю фашизмге кыаршы дженкте, от-алев ичинде эляк олды. О озы шиърнетинде йырагъан азиз Ватаны ичюн, инсап сербестлиги ичюн джаныны феда этти. Амин Умарий пек яш олгъанына бакъмадан, там манада нур киби яшып тургъан шаир эди. Онынъ козылери парлакы, кызыл юзюнден нур тамлап турар эди. Амин Умарийнинъ сеси де, тыпкы Султан Джуранынъ сеси

киби атеште пишкинлешкен челик киби янъгырай эди. Онынъ Ленинград дженкчилерине багышлагъан ширини озъ агъызындан эшиттим: янъычыкъ шиир язылып биткен кягъыт «сувумаздан» буюк арарет ве эеджап иле окъугъан эди манъа... Арадан бир къач ай кечти. Бекабадкъа Фархад ГЭС къуруджылыгына баргъан эдик. Терлеме хасталыгына огърап, кене бир даа къатты сувукъланып, йигит чагында дюньядан кетти. Лякин о да, озю йырлагъан Хамза киби, бизим ог сафымызда озю шерефлеген Ленинград дженкчилери киби къатты адым атып кетмекте.

Усман Насырнен бир корюшовимизни меракънен хатырлайым. Шимдики Комсомол мейданында, яни Хадрада тесадофен расткельдик. Бундан эвель языджылар Союзында, Инджикъабад багъчасында, мушанрелерде бир къач кере корюшкен, бир-биримизнен якъынлашып къалгъан олсакъ да, бу мунасебетлер даа шахсий достлукъ дереджесине етмеген эдилер.

Усман менимле сыджакъ селямлашты.

— Хадра сёзюнинъ манасыны бильмейсизми?— деп сорады.

— Афсус, бильмейим,— утангъанымдан манълайыма сувукъ тер чыкъты. — Неге керек олды я?

— Чадра сёзюне къафие кыдырып юрем. — Манълайыны бурюштирип джевап берди Усман.—«Демон»да шойле ибаре бар: «Тамаранынъ чадрасы». Хадра сёзюнинъ манасы келишсе, къафиеге тюшер эди даа. Учъ, дёрт кишиден сорадым, кимсе бильмей.

— Юринъ, Гъафур акадан сорайыкъ,— дедим мен Усмангъа.— Гъафур аканынъ бильмеген шейи ёкъ.

— Догъру айтасыз, Гъафур ака этрафлыджа буюк алим! Усман фикиримни тасдыкълады.— Лякин шимди башкъа иш бар, юринъ, ярдым этерсиз.

Биз Усманнен Хадрадан Бешагъачкъадже субетлешип кельдик ве андан 9 январь сокъагына чыкъып, Анхор боюндаки беш къатлы эв янында токътадыкъ.

— Мен шу ерде вакътынджа яшайым, бираз вакъыттан сонъ кочип кетеджегим,— деди Усман ве биз опынънен бешинджи къаттаки ханелерден бирине кирип, озъ табнатынынъ талабына хас кичкене ве саде юкюни — бир чемоданчыкънен, ёргъан ве тёшегини алып чыкътыкъ.

Усманнынъ эмджеси Чакъар мааллесинден къутучыкъ киби бир эв ве азбар сатып алгъан экен. Биз Бешагъачтан кечип, Гулистан мааллеси артындан Чакъаргъа кельдик. Азбарда бизни Усманнынъ анасынен кызы кярдашлары кутип алдылар. Азбар сув сепилип сипирильген. Арыкъ боюна палас яйылгъан, миндерчиклер тёшельген. Акъшам эзаны вакъты олса керек. Хантахта этрафында кяршы-кяршыгъа отурып, иштианен лагъман егеннимиз эсимде.

Усман «Демон»нынъ терджимесинден эзберден бир парча окъуды. Шиирнинъ аэнкине джошып:

— Ана шиир, ана ильхам!— деп хытап этти.

Мен Усманнынъ «Нахшан» дестанындан «Багъышлав» кысмыны зевкъ иле окъудым.

Багъларгъа акъшамнынъ салкъыны тюстю,
Гуллер дым япракъны къайырды сакин...

— Бунинъ Лермонтов шириинден ич эксик ери ёкъ!— дедим.

— Макътавгъа пек устасыз!— деди ве юректен алдырып кульдн Усман. — Лермонтов къайда да, онынъ аддий севимли окъуйыджысы къайда!

Мына, шу субетимизден бу якъкъа кыркъ эки йыл кечти. Биз энди сачымыз агъарып, алтмыш яшлыкъ къарт олдыкъ. Лякин онынъ ширии

юрегимизде. Сеси кўулагъымызда аля янъгъырап тура. Эдебиятымыз кемалына етти. Шириетимиз коктеки йылдызлар киби чокълашты. Лякин бинълернен нурлу йылдызлар арасында, тер-темиз, джилъвели кок кўойнунда асырымызынъ азиз адамлары башында Усман Насырнынъ къальби онынъ генч поэзиясы танъ йылдызы киби парылдап турмакъта.

Биз шимди онынъджи бешйыллыкънынъ дёртюджи йылыны екюн-лемектемиз. Мен ве меним акъранларымнынъ иджат этип башлагъан вакъты би биринджи бешйыллыкънынъ учюнджи йылына анттир. Аман-аман ярым асыр козь ачып юмгъандже кечип кетти. Энди биз окъуйыджыларымыз алдында, эдебият алдында эсап бермек керекмиз. Бу куню корип етиштирмегенлер де бар. Макъсуд Шейхзаде элли докъуз яшында вефат этти. Алтмыш яшыны къайд этмек онъа насип оламады. Эбет, бу шайлы инсан ве устаз фельсефий шаир де алтмыш яшыны къайд этмеге, буюк иджадына екюн чекмекни истер эди!

Устазлар акъкында сёз кеткенде, мен биринджи Гъафур Гъуламны хатырлайым, онынъ мазаллы кевдеси, ири къоллары, чымырылгъан къашлары, кескин бакъышлары дефаларджа козюм алдына келе.

Эдебий аят къайнагъан отузынджи сенелернинъ орталарында, «Ёш ленинджи» газетасы редакциясындаки эдебий тегеректе Гъафур Гъулам биринджи сима олмаса да, биринджи шаир ве инктылябий шириетимизнинъ Хамзадан сонъки байракъдары олып мейдангъа чыкъты. Онынъ «Туркисб ёлларында» адлы янъгъыравукъ мензумеси озъбек совет эдебиятында ялынъыз бир вакъна олып къалмаздан янъы публицистик ёнелишининъ къарылгъачы олып учып кетти.

Кунълерден бир кунъ Эски Джувада Джангаб (Пушкин адына багъча) тёпелигиндеки чайханеде Гъафур Гъулам дост-эшлеринен субетлешип отургъанда мен сокъакътан кечип кетейтыр эдим.

— Эй, бу якъкъа кель!— деп чагъырды о мени ве якъынджа барып селям бергенимнен, дост-эшлери — басмахане ишчилеринен таныштырды:— Шатыр-гудюр шиир язып юрген Хамид Гъулам мына шу ола. Мен Гъафур Гъуламым. Демек, экимиз бир ана къарнындан талашып тюшкенмиз. Мына сизлер шаад олунъыз, биз шу кунъден берли агъа-къардашмыз. Акъыкъатен, биз агъа-къардаш олдыкъ. Сонъундан Ташкенттеми, Москвадамы таныш-билишлер бу акъта сорасалар, Гъафур ака менден эвель:

— Эбет, биз агъа-къардашмыз,— деп джевап берир эди.

Отуз дёрт йыл, яни Гъафур аканынъ сонъки саатларына къадар девам эткен бу якъынлыкъны мен эвеля устазнынъ шегиртине ишанчы деп тюшюнип кельдим ве бу февкъуляде самимий ишанчы акъламагъа тырыштым. Эр бир иджадынъ йылдыз киби парылдагъан вакъытлары ола. Мен Гъафур Гъулам иджадында ойле анларны чокъ кере козь эткендирим. Гъафур ака «Отелло»ны терджиме эткен кунълер... Эбет, «Отелло»ны ве Пушкин, Лермонтов эсерлерини терджиме эткен кунълер, «Шох бала», ве «Ёдгар» язылгъан кунълер акъкында, шириетининъ шах эсерлери: «Багъ», «Сен етим дегильсинъ», «Сагъынув», «Йигитлерге», «Къадын» ве башкъа онларнен шиирлеринден эр бирининъ тарихы акъкында сёйлесем де ери бар.

Гъафур аканынъ Шаркъ тарихы ве эдебиятыны билювде акъраны ёкъ эди десек янъылмамыз. Онынъ Мухтар Авезов ве Назим Хикметнен, Берди Кербабаете ве Мырза Турсунзадене, Николай Тихонов ве Пабло Нерудане, Сабит Мукъанов ве Абулкъасым Лахутийнен, академик С. Толстой ве Самед Вургъуннен субетлеринде иштирак эттим. Шаркънынъ къайсы симасы, шаркъ шириети ве санъатына даир насыл мевзу акъкында сёз башланса Гъафур Гъуламнынъ билъгиси ве истидаты дереджесинде онынънен бирге-бир давалаша биледжек зиялыны расткетирмедим.

Не акъкында сёз кетсе, Мырза Бедил фельсефесими, Шайх Саъи-

ди сергузештлерими, къадимий Къытай шириетими, яки Лу Синь инджадымы, Хафиз лирикасымы, Машраб дюньябакъышымы, инаст, улу бабамыз Алишер Навоий эдебий тилининъ ольмез инджеликлерини — эписинде озь деврининъ алими олгъан буюк окъумыш адамлар да, Гъафур Гъуламдан мукеммель джевап алабилгенлер ве шу себептен онынъ акъылы, истидатына баш эггенлер.

Гъафур аканынъ танъ вакътында къапуны такъырдатып келип кирген адетине алышып къалгъаным ичюн, бу танъ да онынъ эртедже мени раатсызлагъанына ич тааджипленмедим. 1950 сенеси май айынынъ къокъулы кунълери, танъ атар вакъыт. Эски Алмазар сокъагъы. Гъафур аканынъ «Победа» машинасынынъ моторы ишлеп тура. Гарем агъасы киби пысып, агъызына сув алгъандай отургъан шофёр Мустафа кабинадан кулюп бакъты.

— Ятабересинъми, софулар таретини чокътан алдылар!— деди манъа шакъанен къычырып Гъафур ака.— Юр, Самаркъандкъа кеттик, дамла Айнийни корип келирмиз.

Бешагъач базарына кирип, беш-он дане лиму алдыкъ Гъафур ака эки шише коньяк да алып къойды.

— Ишинъ олмасын,— деди о манъа мыйыкъ астындан кулип.— Дамла кейфсиз эмнш, деваламагъа керек олур.

Мен Гъафур аканынъ бойле шакъаларына алышып къалгъаным ичюн онынъ кульгенине де къулакъ асмай, шейлерни машинагъа ерлештирдим.

Ёлгъа чыккыткъ, Мырзачёльде бир пияла чай ичип, Джизакъта ашап, Самаркъандкъа акъшамгъа якъын келип еттик.

— Дамла ишлеп ёрулгъандыр,— деди манъа Гъафур ака.— Бугунъ мусафирханеде токъталып сабалайын эвине барырмыз.

Эртеси куню «Регистан» мусафирханесинден танъ ярыгъынен чыккып, Садрыддин Айнийнинъ эвине кельдик. Дамла энди чокътан тургъан экен, къапуны озю ачты ве Гъафур аканы корип, къуванчыны ичине сыгъдырамай:

— Оля-я, не якътан бойле кунъ догъды?!— деп бираз шашып къалды. Эски достлар къучакълашып корюштилер, дамла меним де омузларымны таптап къаршылады. Онъгъа бурулдыкъ ве биринджи къапудан дамланынъ ишханесине келип кирдик. Бу хане бары-ёкъу он бир таван агъачлыкъ ода олып, диварнынъ ичинде оюлып ясалгъан рафларда китаплар тизильген, язув столы устюнде къолязмалар, мерекеп шишеси ве аддий къалем тура эди.

Биз стол этрафындаки курсилерге отургъанымизнен, Айний такъиесинен къапатылгъан къайнакъ чайниктен бирер пияла чай къойып узатты ве софра тедариги корюльмеси ичюн ишханенинъ тёрюндеки кучюк къапудан ичери одагъа кирип кетти.

Гъафур ака шу дакъикъада туруп, эки шише коньякны китап рафларындан бириининъ арасына сакълады ве манъа козь къымып «Деве корьдинъми? Ёкъ!» деп кулюмсиреп ташлады.

Дамла Самаркъанд адетиндже дастурхан котерип кельди. Сини устюндеки гуллю тепсилерде сояки къурусы, къара кишмиш ве къандолат, джеviz, фындыкъ, новвот, чинний пиялада шифалы дут татлысы, тандырдан янъы алынган Самаркъанд питеси...

— «Бухара»нынъ учюнджи китабыны битиреятм, — деди дамла бизни дастурхангъа теклиф этерек.— Тавым ёкъ, кучюм зайыфлашты.

— Азджа ичмек керек!— деди Гъафур ака мыйыкъ астында кулип.

— Бакъса, бу не демек?— Дамла тевбе этер киби айтты.— О зеэрли къатильни агъызыма къачап алгъаным эсимде биле ёкъ.

— Яланынъны исбат этсем?— Гъафур ака джиддий бир череде серт-серт бакъты.

— Исбат эт!— деди дамла яш балаларгъа хас саделикнен озъ кыяфетини денгъиштирмеден.

Гъафур ака еринден туруп, китап рафынынъ янына барды ве китаплар артындан эки шише коньякны чыкъарып, дамлагъа корьсетти:

— Яхшы, я бу не?

Мен Садриддин Айнийнинъ ятып-юварланып кульгенини шу дакъ-къада биринджи ве сонъки кере корьген эдим. Къолларыны тизлерини урып-урып, хахылдап, козьлерини яшланып, къатып-къатып кульген эди.

Бу шакъадан кейфи кельген Гъафур ака досту ве устазы Айнийге кене шакъаланаракъ экинджи бир сёз даа ортагъа чыкъарды:

— Дамла, «Бухара»нынъ учюнджи китабына бир шейни язмагъа унутманъ, билесизми, мен Мырза Абдулкъадыр Бедилнинъ докъузын-джы торуны олам!

Бу янъылыкъ дамла Айнийни анджакъ тюшюнджеге далдырды. Дамла диваннынъ аркъасына омузларыны ясландырып козьлерини юмды ве ап-акъ сакъаланы сыйпалап, бир ан ойгъа далды. Сонъ бирден козьлерини ачып, кене авучларынен тизлерини шапылдатып хахылдап кулип башлады...

Мен эки алим кишининъ шакъа-муамелесини козьэтип тураркен, бу шанлы академиклер, эдебиятымызнынъ ольмейджек классиклери, заман акъыл-идраклерининъ самимий достлугъындан, яманлыкъсыз шакъаларындан ве, ниает, илим саасында кыйметли олмагъан эмеги ве кешфиятындан фахрландым. Бу эки алим арасындаки тарих меселелерине даир джиддий фикирлер бу макъаленинъ мевзу даиресине эльбетте сыгъмай, буларны къайд этмек ичюн бельки сонърадан башкъа бир имкяниет чыкып къалыр... Мен бу ерде, факъат, шуны къайд этип кечем ки, иджадымнынъ илеридеки араштырув ёлларында Гъафур Гъулам киби устаз мени раатсызлагъанындан бахтиярым, озюмни онынъ пурлу симасы къаршысында омюр билля борджлу эсаб этем.

Энди мен Хамид Алимджан акъкъындаки хатырлавларымны кене бираз текмиллемек истейим. О яшлыгъындан озъ акърандашларындан феркълы оларакъ текрарланмаз бир улулыкъ ве гъурурлыкъ санби олды. Мен онынъ бу фазилетини озъ алдына бутюн бир макъсад къоймагъа билювинде ве шу макъсадкъа пришкем ичюн зарур ишлерини вакътында тешкиль этмеге билювиндедир деп тюшюнем.

1936-1937 сенелеринде баягъы яшлар языджылар Союзы этрафына джелъп этильдилер. Бу ерге эсли-башлы языджылар да келип-кетер эдилер. Отуз единджи йылларнынъ орталарында Хамид Алимджан эдебий арекетчиликнинъ тешкилятчысы оларакъ мейдангъа чыккыты.

Кунылерден бир куны о менден сорады:

— Усман Насырининъ поэзиясына насыл бакъасыз?

— Бахтлы аят, атешин поэзия,— деп джевап бердим.

— Пек яхшы!— Хамид Алимджан омузымны таптады.— Ярын президиум меджлисинде Усман Насыр поэзиясы музакере олунаджакъ. Сиз рус тилинде дурустсыз. Усманнынъ шиирлерини рус тилинде таарифлеп беринъ.

Сабасы президиумнынъ меджлисине иштирак эттим. Невбетим кельгенде, мен де сёзге чыккытым. Хамид Алимджаннынъ о вакъыт айткъан атешин нуткъы аля даа къулакъларымда чынъламакъта. О менден он беш яш буюк, шу йылы йигирми секизге кирген улу шаир ве эрбаб эди. О Усман Насырининъ иджадыны ерсиз уджюмлер къаршысында джесюрдже туруп къорчалады. Лякин фаджиа якъын къалгъан экен, эртеси куню Усман Насыр сафымызда олмады.

Арадан бир йыл кечкен сонъ, 1938 сенеси «Озбекстан эдебияты ве санъаты» журналында Хамид Алимджаннынъ эдебиятымызнынъ яш эвляды акъкъында «Севиени котерейик» адлы макъалеси басылды. Бу макъалеледе Союзымызнынъ ребери яшларны рус тилини огренмеге давет

эткен ве рус эдебияты эсерлерини терджиме этип башлагъан яшлардан эки кишини — Маъруф Хакимнен мени мисаль кетирген эди.

Хамид Алимджаннынъ бу ишанчы, тыпкъы Гъафур Гъуламнынъ ишанчы киби меним арзуларыма къанат такъты, иджад ёлунда къатты адым атмагъа юрек берди.

Хамид Алимджаннынъ яшларгъа, шахсен мангъа олгъан умют ве ишанчыны тасдыкълайыджы мисаллер чокъ кетирмек мумкюн.

1940 сенеси, мен Озъбекстан Девлет бедний нешриятында поэзия редакциясында уйкен редактор олып ишлеген вакътымда, куньлерден бир кунь мени телефонгъа чагъырдылар.

— Заводнынъ не экешини билесизми?— Хамид Алимджаннынъ муляйим сеси эшпительди.

— Чокъ языкъ ки, яхшы бильмейим,— деп незакетле джевап бердим.

— Ярын саба саат онда Ильич заводынынъ къапусы алдында ко-рюшемиз,— деп трубкины къойды Хамид Алимджан.

Эртеси куню саба заводнынъ къапусы янына кельгенде йнгирми яш языджыны корьдим. Хамид Алимджан бизни завод азбарына алып кирди. Директорнен берабер цех-цехтен алып юрди. Мен оны четтен козетеркен, иш вакътында дикъкъатнен назар ташлап онынъ ишчилернен чешит субетлеринден, оларгъа шиир окъугъанда юреклеринде къайнап тургъан эеджанны корип, озъ ишим ве иджадым ичюн озюме не-тидже чыкъардым.

1941-джи сенеси баарини ичте унутып оламайым. Апрельнинъ башларында языджылар Союзында президиум топлашувына мени де чагъырдылар. Топлашувгъа кельген сонъ анъладым ки, о ерде бир месе-ле — яш шаирни, яни мени союзгъа аза къабул этмек меселеси къоюл-гъан экен. Топлашувда реис Хамид Алимджан эди. Гъафур Гъулам меним иджадым акъкъында «доклад» этти. СССР языджылар Сою-зындан кельген мусафир Петр Скосиров да шу меджлисте иштирак этти. Муакемеде он бешке якъын адам сёзге чыкъты. Оларнынъ ара-сында — Иззет Султон, Юнус Латиф, Амин Умарий, Султон Джора, Хасан Пулат, Темур Фаттах ве даа бир къач шаирлер ве языджылар булунгъаныны да хатырлайым. Олар меним огюме джиддий талаплар къойдылар. Бойле мунасебет мангъа, энди йнгирмиге кирген бир яш иджааткар ичюн корьсетильген къайгъырув эди. Мен буны ичте акъы-лымдан чыкъармайым. Хусусан Гъафур Гъуламнен Хамид Алимджан-нынъ унутулмаз синаларыны эсимде тутам.

Языкълар олсун, мен Хамид Алимджан вефатынынъ шаады олдым. 1944 сенесининъ 3 июль куню меним аятымда да, иджадий биографиям-да да энъ агъыр куньлерден бири олып къалды.

Хамид Алимджаннынъ дефин мерасиминде мен онынъ табути ба-шында булундым. Озъбекстан радиосынынъ баш дикторы сифатында элиме микрофон тутып, мушкюль фаджианы — умумхалкъ ве умумэде-бият математик халкъыма тавсиятлы сюретте айтып турдым. Онынъ къабирни башында Зульфия ханымнынъ къайгъысыны да миллион-миллион адамларгъа эшиттирдим. Халкъ атешин шаиринден, Зульфия сеvimли ярындай айрылды, мен исе озъ сеvimли устазымдан айрылгъа-ныма янып, шу заман озюмни туталмай агъладым...

Айбекнен бизим якъынлыгъымыз, достлугъымыз пек кеч башлан-ды. Мен оны баягъы вакъыттан берли билип юрсем де, онынъ учъ ши-рий дестаныны ве базы бир дигер эсерлерини эзберден бильсем де, эм янълышмасам, 1938 сенесининъ язында, о къадыны Зарифа ханымнен Чиназ тарафкъа кеткенде, оларны Ташкент вокзалындан дачный поезд-ге чыккып озгъарсам да, кене де биз якъынлашып оламадыкъ. Айбек та яшлыгъындан башлап ири эсерлер — дестанлар язды, сонъундан исе несрий эсерлер ярата башлады. Бельки де шу себептен о, биз киби, тек

шиир язувнен къанаатленген яш шаирлерге чокъ къулакъ асмайдыр. Биз яшлар нсе онынънен якъынлашмагъа джесарет этип оламай эдик. Амма ири эсерлер устуне чалышкъан яшларгъа о итибар бере эди. Мирмухсиннинъ «Уста Гыйёс» ве Аскъад Мухтарнынъ «Челик притиджи» дестанлары актыкында Айбек яхшы фикирлер айткъаны да эсимден чыкъмай. Бир кунъ о мени яzydжылар союзы янында токътатып:

— Дестан язынъ, роман башланъ,— деди, ондан сонъ мен чокъ вакъытлар ойлянып юрдим.

Мен «Машъал» романымны яраткъан сонъ, Айбекнинъ манъа олгъан мунасебети де тюрленди. Энди о манъа якъындан бакъып башлады, якъын адамы киби субетлешкен, атта фикир танышкъан адамы олып къалдым. Эм кеткен сайын бизим достлугъымыз да пекинди, ахыры шу дереджеге барды ки, нетиджеде аилевий достлукъ догъды.

Бир вакъыт Файз Ахмад Ташкентке ёлу тюшип меним эвимде мусафир олгъанда, Айбек къадынынен бизим эвимизге кельди де эпимизни эртеси куню озъ эвине мусафирликке чагъырды. Бойле мисаллерни пек чокъ кетирмек мумкюн, лякин яzydжыларнынъ достлугъы аилевий достлукътан ибарет экен деген фикир догъмамасы ичюн, мен Айбекнен экимизнинъ арамызда олып кечкен эки мисальни хатырламакъ истейим. Биринджи мисаль онынъ «Улу ёл» романынынъ неширине ант. Шу романы язылып битсе де, Айбек оны бастырмагъа джесарет эталмады. Мен романнынъ эльязмасынен танышып, онынъ бедний джеэттен мукеммель бир эсер олгъаныны анъладым да эдиптен эсерни бастырмакъ разылыгъыны сорадым. О мемнионетнен разы олды. Нетиджеде роман башта «Шаркъ юлдузи» журналында басылды, сонъ айры китап оларакъ нешир этильди.

Экинджи мисаль, Айбекнинъ табний зайыфлыгъынен багълы. Белли олгъаны киби, мушкюль хасталыкъ нетиджесинде, устаз тутулып-тутулып лаф эте башлагъан эди. О мушаирелерге келе, шиир окъумакъны арз эте, лякин окъуп оламай, чокъусы вакъыт озъ шиирлерини манъа окъута эди. Онынъ 60 йыллыкъ юбилейи вакътында, Ташкент ве Москвада откерильген тантаналы меджлислерде озю айтаджакъ нетиджелев сёзюни де мен окъуп берген эдим...

Бойлеликнен бизим кеч башлагъан, амма тез инкишаф эткен иждадий достлугъымыз, языкълар олсун, Айбекнинъ вакъытсыз вефатынен узюльди...

Кечкен сене, серин апрель кунълеринде, Душанбе шеэринде Садриддин Айнийнинъ юз йыллыгына багъышлангъан тантаналар олып кечти. О тантаналаргъа севимли шаиремиз Зульфия ве академигимиз Абид Садикъовларнен берабер мен де иштирак эттим, пек чокъ джандан азиз дотсларымнен корюшип субетлештим. Сотим Улугъзада, Джалал Икрамий, Рахим Джалил, Фатех Ниязийлернен яшлыгъымызны, отузунджы йылларны хатырладыкъ. «Совет Тоджикистони» газетасы редакциясында редактор, белли драматург Ходжи Садыкъ, кыркъ йыл огъуне шу редакцияда хаберджилер болюгинде мудар ве терджиман олып ишлеген адам, меним шеревиме къабул мерасими откерди.

Шунъа тааджип этем, айт-уйт эткендже, арадан кыркъ йыл вакъыт кечип кетти! Мен 1938 сенеси январындан, октябрге къадар, ондан сонъ 1939—1940 сенелерининъ яз айларында Душанбеде «Къызыл Тоджикистан» (шимдики «Совет Тоджикистони») редакциясында чалыштым. Анда, редакция да, яzydжылар союзы да «Матбуат эви» деп адландырылгъан эки къатлы аля бугунъ сакъланып къалгъан бинада олгъаны ичюн, мен таджик яzydжыларынен сыкъ-сыкъ корюшип субетлеше тургъаным. Мирзо Турсунзаданен де шу вакъытта таныш олгъан эдим. Мына энди арадан кыркъ йыл кечти. Дагъ этегинде ерлешкен социалистик шеэр — Душанбе, озюнинъ текрарланмаз дюльберлигинен о диярны яраштыра. Шу откен девир ичинде энди янъы несиль догъуп,

акъыл балигъ олдулар. Биз шу Душанбеде чалышып юрген куньлерде догъгъан Момин Къаноат, энди мешур шаир ве Таджикистан языджылар Союзынынъ биринджи секретары!..

Душанбеде отъкерильген эдебият байрамы куньлеринде, о ерге кельген мусафирлер юксек байыр тёпесине чыккып, Мирзо Турсунзаде-нинъ къабырини зиярет эттилер. Бир къач юз языджы, яваш-яваш, айлянчыкълы ёллардан тик байыргъа котерилип, даа тюневин бизим сафымызда юрген, эпимизге азиз ве якъын шаирнинъ мезарына бардыкъ...

Турсунзаде Ташкентни севе эди. О бизим шеэримизде таджик оджалары азырлагъан институтта тасиль алды. Ондан сонъ, омюрининъ сонъуна къадар Ташкентни унутмады, келип турды. Мирзо Асия ве Африка языджыларынынъ Ташкентте отъкерильген конференциясына, Гъафур Гъулам юбилейине ве даа онларнен отъкерильген топлашувларымызгъа келип иштирак этти. О вакъытларда танълар аткъангъа къадар берабер отъкезген субетлеримиз де акъылымдан чыкмайт.

Куньлерден бир кунъ, гедже вакъыты телефон давушлады, мен деръаль трубканы алдым.

— Янъычыкъ Индонезиядан учып кельдим,— Мирзонинъ муляйим сесини мен шу ан таныдым,— Москвагъа учмакъ керек эди, лякин алым ярамай, Душанбеге кетем, амма самолёт ярын саба оладжакъ экен.

— Беклеп турынъ, мына етип барам!— дедим де рефикъам Манзураханны уятып, шалгъамлы мастава пиширмесини буюрдым, озюм исе гараждан машинамы чыкъарып, аэропорткъа буюк суръатнен айдап кеттим. Мирзо аэропортнынъ депутатлар ханесинде креслода ясланып отура эди. Онынъ сыджагъы олса керек, козьлерни, юзю къызаргъан, пек ёрулгъаны корюлип тура эди.

Мен оны эвге алып кельдим. Шалгъамлы мастава, кескин кок чайдан сонъ о бираз озюне кельди де:

— Азбаргъа чыккып, бираз ава алайыкъ,— деп теклиф этти. Яз геджеси. Айнынъ он дёртю. Къайдадыр бир терек пытагъында бульбуль оте, якъын ерден акъар сувнынъ шырылтысы эшитиле. Мирзо козьлерини къаранлыккъа тикип, динъленип турды да:

— Озен не ерде?

— Шу ерге якъын.

— Тур кетемиз!

Биз ай ярыгъында юкъары таба адымлап кеттик ве демир-бетондан ясалгъан къалдырымдан ашагъы Анхор озенине, шувулдап акъкъан сув япына барып токъталдыкъ. Мирзо эллерини керип, кокиос толусы нефес алды да, сонъ зевкъланып:— Бисёр зебо!— деди. Ватан не къадар яхшы!.. Мен де Индонезияда олгъан эдим, о еркеи фаджияны корьгеним ичюн Мирзонинъ сефери де агъыр олгъаныны анъладым...

Энди Мирзо Турсунович арамызда ёкъ...

Мен онынъ къабыри япында сусып тургъанда, Душанбеде кечирген яшлыкъ куньлеримизни хатырладым ве 1938 сенесининъ язында язгъан бир шиirim хатириме кельди:

ВАРЗОБ КЪАЙНАМАКЪТА

Душанбенинъ энъ тёпесинде,
Ешилъ дагълар кольгесинде,
Варзоб къайнамакъта.
Ташны-ташкъа урып, къутурып,
Толкъунлары ап-акъ колюрип,

Варзоб къайнамакъта.
 Яшлыгъыма бенъзей бу озен,
 Тайчыкъ киби кишней бу озен,
 Акъа о эбедий.
 Тенине сыгъмадан джаны,
 Шувулдап, бильмезден руюны
 Меним шох къардашым,
 Акъа о эбедий.
 Кунеш онъа чомып-далгъандай,
 Лева киби сачрап балкъылдай,
 Атеш юта бу сув.
 Багъры толу атеш-алевге,
 О парылдай бутюн алемге,
 Нурлу сай, хош сенде булунув,
 Атеш юта бу сув.
 Меним де раатсыз омрюме,
 Аят бойле синъди синъриме,
 Шувултылы, аевли.
 Тыпкъы парлакъ кунеш нурудай,
 Тыпкъы Варзоб киби шувулдай,
 Шавлеси саф, бахтлы,
 Шувултылы, аевли.

1938 с.

Дженк башлагъан кунинъ сабасына, мени Озбекстан радиокомитетине чагъырдылар. Шу куню, насылдыр бир редакцияда отуруп, Ватанперверлик мевзусында бир радионнсценировка язгъан эдим. Шу эдебий-музыкалы эшиттирюв Хамза театри артистлерининъ иджрасында экинджи куню радиодан берилгени аля бугунъ хатырымда... О ерде мени баш диктор таинледилер ве мен Улу Ватан дженкининъ башын-дан сонъуна къадар шу месулистли вазифеде чалыштым.

Дженк йылларында Ташкентте эдебий омюр къызгъын девам этти. Бу ерге кельген Белоруссие халкъ шаири Якуб Қоласнынъ 60 йыллыгъыны къайд этмек ичюн, онынъ шиирлерини озбек тилине терджиме этип, китап чыкъардыкъ. Языджылар союзынынъ берген вазифесини эда этерек, мен «Джанаджан Ленинград» адлы джыйынтыкъ тертип эттим, эм шу китап эки тильде нешир этильди. О йыллары Алексей Толстой «Правда» газетасы ичюн фашизмге къаршы атешин публицистик макъалелерини бири-бири артындан язып турды. Оларны озбек тилине терджиме этмекни манъа авале этилер. Бир ай вакъыт биз Алексей Николаевичнен радиодан берабер чыкъышлар яптыкъ: о сёйледн, мен исе синхрон тарзда терджиме япып турдым. Мен радионинъ дикторы ве редакторы, аини заманда терджимаи сыфатында Петр Павленко, Владимир Луговской, Николай Ушаков, Якуб Қолас, Эди Огнецвет, Миколо Терещенко, Иосиф Уткин ве даа пек чокъ мешур эдип ве шаирлерининъ радиодан чыкъышларыны тешкиль эттим.

Дженк нетиджесинде Ташкентте вакътынджа булунгъан рус, украин, белорус, ехудий, молдаван, эстон, латыш, литвалы ве башкъа языджылар мында Хамид Алимджан этрафына топландылар, бойлеликле Ташкентте чокъ миллетли совет языджыларынынъ интернациональ къардашлыкъ анлеси мейдангъа кельди. Иджадий ишлер бир дакъкъа биле токътатылмады. Газета, радио, китап, эдебий акъшамлар, митинглер фашизмге къаршы курешининъ дженкявер минберине чевирильдилер. Биз азин мусафирлеримизнен шу агъыр йылларда достлаштыкъ, эм шу достлугъымыз аля бугунъ девам этмекте.

Мен «Совет Узбекистони» газетасы редакциясында ишлеп юрген вакытларымда Украинанын Русиеге гоньюлли оларакъ къошулгъанынынъ учъ юз йыллыгына багъышлангъан тантаналар алдындан — 1954 сенесининъ къыш кунълери, яш эдип Хаджи Ахмарнен бирликте иджадий сеферге чыкътым. Биз Украина, Белорусие, Балтыкъ бою республикаларында, ишчилер, колхозджылар, зиялыларнен корюштик. Шу сефернинъ нетиджесинде «Буюк анле» адлы икяе, шиирлер топламы дюнья юзю корьди.

Шу къыш кунълери япкъан сеферимизде бир расткелишни мен аля бугунъ хатрымда тутам. Минск шеэринде Якуб Колас бизни озъ эвине теклиф этти. Белорусие ССР Фенлер академиясы дагъ ичинде академик Якуб Коласкъа (Константин Михайлович Мицкевичке) эки къатлы айры бир эв япып берген экен, о бизни шу эвине, секретары Максим Лужанин (сонъундан мешур шаир) ве огълу Данил (шимди Якуб Колас эви — музейининъ директоры)нен берабер кутюп алды.

О бизни къозу эти ве къызартылгъан къартопнен сыйлагъан сонъ, достчасына субетимиз башланды. Якуб Колас дженк йылларыны, Ташкентни хатырлады. Озьбек достларыны бирлей-бирлей сорады, эдебий омюрнен меракъланды. Сонъ о бизге бир шише къара шингенлик корьсетти де:

— Нефть!— деди.— Полесье нефти! Геологларымыз таптылар!

Шиир ве нефть... Дженк ве къуруджулыкъ... Партизанлар ве эдебият... Субетимиз пек чешит мевзуларда отьмекте, эм памукъ, эм Брест къалесиндеки музей, эм Гъафур Гъулам шири, эм терджиме меселелери...

Якуб Колас бизим сеферимизден пек мемнюн олып:

— Истидадымыз, къальбимиз темиз, бутюн омрюмиз партиямызгъа багъышлангъан!— деди.

Мен Якуб Коласны шу йылы кузьде кене де бир дефа, языкъ ки, сонъки кере корьдим. Сентябрьнинъ башларында Минск шеэринде Белорусие языджыларынынъ съезди олды. Мен Озьбекстандан о ерге делегат олып бардым ве сёзге чыкътым. Мен буны хатырлагъаным себеби, сёзюмде эки халкъ, эки эдебият достлугъына даир кетирилген мисаллер хусусан Якуб Коласнынъ дженк йылларында Ташкенттеки иджадыннан кетирген мисаллерим съезд иштиракчилеринде яхшы тесир къалдырды. Съезд кунълеринде Я. Колас юзге якъын языджыны озъ эвине давет этти. Шу корюшювимиз буюк белорус шаири ве алиминен сонъки расткелишимиз олды.

Меним Константин Симоновнен достлугъым шу вакыт, Минскте, съезд девам эткен кунълерде башланды. Константин Михайлович меним нуткъымны динълеп, халкълар ве эдебиятлар арасындаки достлукъны къавилештирмек макъсадынен даима унер корьсететкъан Озьбекстан партия тешкилятына, озьбек языджыларына озъ тешекюрини бильдирди.

1954—1956 сенелери, мен Москвада алий эдебият курсларында тасиль алгъан вакытларымда биз К. М. Симонов, А. А. Сурков, Н. Н. Тихонов, Б. Н. Полевой ве Лев Ошаниннен сикъ-сыкъ корюшип, субетлешсе эдик. Бир кунъ мен М. А. Шолоховнен девамлы субет откездим. Шу кунълерде мен язмакъта олгъан «Машгъал» романимдаки характерлерге даир буюк эдипнен акъыл таныштым. Бу акъта М. Сойфернинъ «Шолохов мехораты» адлы китабында этрафлыджа тариф этиле.

1957 сенесининъ бааринде, ягъмурлы геджелернинъ биринде телефоним къакъылды. Москвадан К. М. Симонов экен. О белли шаир Павел Антокольскийнен берабер Озьбекстанны зиярет этмеге кельмек истегини бильдирди. Экинджи куню сабадан мен шу эки азиз мусафирни Ташкент, аэропортында кутюб алдым ве «Литературная газета»дан манъа берилген мухбирлик машинада оларны эвине алып кельдим.

Биринджи Арпаоя махаллесинде оларны сабалыкъ эмекнен сыйлагъан сонъ, ёлгъа чыктыкъ. Бир къач куньлер девамында мен мусафирлерни Фергъана ве Зарафшан вадийлериндеки шеэрлернен, районларнен таныш эттим, колхоз, совхоз тарлаларында олдыкъ, устаханелерде, эски базарларда олдыкъ. Языджылар китапханелернен, халкъ усталарынен корюшти, субетлештилер.

Арадан тамам бир йыл кечкен сонъ, яни 1958 сенеси К. М. Симонов Озбекстангъа «Правда» газетасынынъ махсус мухбири олып кельди. Мен онынънен берабер Мырзачёльге бардым, даа янъы ады анъыла башлагъан Янъьерде оны А. А. Саркисовнен таныш эттим. К. Симонов «Главголодностепстрой» мусафирханесинде бир къач айлар яшады. Бунынъ нетиджесинде «Правда»да онынъ Мырзачёль акъкъында бир сыра очерклери басылып чыкты. Сонъундан олар «Характерли адамлар» адлы джыйынтыкъ олып нешир олунды.

1958 сенесининъ яз айларында Асия ве Африка языджыларынынъ Ташкент конференциясына тедарик ишлери башланды. Ш. Р. Рашидов реислигинде халкъара азырлыкъ комитети ве Совет азырлыкъ комитетлери бирликте ишлеп турдылар. Чокъ миллетли эдебиятымызнынъ акъсакъллары Ташкентке келип, конференциягъа азырланув ишлеринен багъландылар. Сентябрьнинъ башларында мен халкъара азырлыкъ комитетининъ векили сифатында Къаирге кеттим ве анда бир ай девамында Араб ве Африка языджыларынен музакерелер отъкердим. Бунынъ нетиджесинде еди мемлекет языджылары СССРге келип, конференциягъа актив иштирак эттилер.

Авропа ве Африка мемлекетлерине япкъан сеферимни мен ширрий иджадымда ифаделедим: «Къыталар юкъламай» адлы балладалар джыйынтыгъы мейдангъа кельди.

Биз К. Симоновнен берабер Озбекстандаки сеферлеримизни девам эттирдик, о къадыны ве балаларынен Ташкентке кочюп кельген ве У. Юсупов сокъагъында отура эди. Шу вакъытларда Симонов озюнинъ «Тирилер ве олюлер» адлы романынынъ биринджи китабыны язды ве аини вакъытта «Правда» газетасына янъы-янъы очерклерини бастырып тура эди.

1959 сенесининъ язында бир кунъ К. М. Симонов маъъа телефон этти.

— Саат еди бучукъта телевизорны бакъынъ, Манзура да бакъсын, ондан сонъ, мен Лариса Алексеевнанен берабер сизинъ эвинъизге бараджагъым,— деди.

Акъшам телевизорны къойдыкъ, анда Симонов корюльди. О озбек поэзиясы акъкъында, меним «Къыталар юкъламай» китабым акъкъында сёйледиде де учъ балладам: «Сонъки копюр», «Къаранфиль», «Эски эв баджасындан тютюни озюнинъ терджимесинде окъуды. Мен урьметли достумнынъ маъа япкъан шу бекленильмеген эйилигинден чокъ мемнун олдым.

Шу балладалар сонъундан рус тилинде пек чокъ топламларда, «Огонёк» китапханесинде «Достлар сеси» адлы топламгъа да кирсетильди. Хусусан К. М. Симоновнынъ чокъ томлу эсерлерининъ биринджи томунда, совет поэзиясынынъ энъ яхшы нумюнелери сырасында кирсеткени нчюн мен буюк рус шаири огюнде озюмни омюр-билля борджлым деп саям.

Эдебиятлар арасындаки алякъалар айры языджылар арасындаки иджадий мунасебетлер саесинде башлана дейлер, эм бу лаф догъру. Гъафур Гъуламнен Сабит Мукъанов, Айбекнен Мухтар Авезов, К. Яшиннен А. Сафронов, Шараф Рашидовнен, Вадим Кожевниковларнынъ достлукълари киби мисаллерни мен чокъ кетире билем.

Иджадий ишлер мунасебетинен мен къардаш эдебиятлар векиллеринен чокъ расткелиштим, оларнен достлаштым. Петрус Бровка, я да

Иван Шамякин, Габит Мусрепов, я да Берди Кербабоев, Борис Тюрников, Мехти Гусейн, я да Наби Хазрий, Ираклий Абашидзе, я да Микола Бажаннен расткелешлерим, субетлерим, мектюплешкенлерим акъкъын-да бельки бир вакъыты кельгенде айтып беририм, шимди исе Николай Семенович Тихоновгъа озь урьметимни бильдюрювнен сынътырланам.

Тихонов сексен яшына кирди...

Бунгъа меним асла да инанаджагъым кельмей, ойле вакъытта ойлянып турасынъ да сонъ, я сен озюнъ къачкъа кирдинъ, деп сорайсынъ. Мен шу сексен йыллыкъ узун омюрининъ эдебияткъа бахшыш этильген 60 йылынынъ шаады олдым. Бунгъа бакъмадан Тихонов акъкъында айткъанда лафны озь шахсий теэссуратларымдан башламакъ истейим. Догърусыны айткъанда, онынъ шиирлерини мен не вакъытта берли бильгенимни хатырлап оламайым. Эй-эй, шу танышувимыз не вакъыт эди, лякин о кеткен сайын пекинди. «Шундай инсанлардан мых ясалгъанан, мыхдан кучлюсини бильмезди джан», деген къыйметли бейитни биринджи кере не вакъыт эшиткеним де акълымда ёкъ. Эдебиятчы сыфатында онынъ шиирлеринен мен дженкнинъ биринджи йылында танышкъан эдим. О «Киров бизне» адлы поэма эди. Мен шу вакъытларда чыкъаргъан «Джанаджан Ленинград» адлы топламнынъ «мышы»да Тихоновнынъ поэмасы олды. Николай Семёновичнинъ озюнен 1946 сенеси, Москвада, язджылар Союзында таныштым, лякин бизим иджадий якъынлыгъымыз бираз кечче, «Шаркъ юлдузи» журналында ишлеген вакъытларымда башлады. Арадан кечкен йылларда Тихонов Ташкентке бир къач керелер келип кетти. Мен онынъ якъын достлары, эдебиятымызнынъ акъсакъллары Гъафур Гъулам ве Айбекнен самимий субетлешкен вакъытларда корьдим. 1965 сенеси Гъафур Гъуламынъ 60 йыллыкъ юбилейи арфесинде, Николай Семёновичке къагъыт язып, шу вакътанен багълы бир шейлер язып ёлламасыны мураджаат эттим... Мен онынъ вакъыты тар олгъаныны биле ве мектюбиме джевапны чокъ вакъыт кутмек керектир деп белледим, тез вакъытта Николай Семёновичтен сонъ дередже самимий джевап алгъаныма чокъ сендиним.

«Гъафур меним джан достым олгъанындан башкъа, о Шаркъ шиирнетининъ аджайип усталарындан биридир» деп язгъан эди о мангъа... Н. С. Тихоновнынъ шу къагъыткъа къошып йиберген макълеси бутюн Озбекстан матбуатыны айлянып чыкъты. Арадан чокъ вакъыт кечмедни мен онгъа кене де шойле риджанеп Айбекнинъ 60 йыллыкъ юбилейи ве Зульфиянынъ 50 йыллыгъы мунасебетинен бир шейлер язып ёлламасыны риджа эттим. Николай Семёнович бу сеферинде де чокъ беклетмедни, эм башта язгъаны киби де язмады. Эльбетте, Тихонов озбек тилини яхшы биле деп оламайым, амма о озбек шаирлери акъкъында шойле сёзлер айтты ки, миллий эдебиятны бутюн инджеликлеринен бильген, эм де шу тильде темиз лакъырды эткен адам киби терен мапалы макълесни мени буюк айретте къалдырды эм де эеджанландыргъаны аля бугунъ акълымдан чыкъмай.

Лякин сонъундан башкъа бир вакъна: Айбекнинъ гузель, терси мапалы бир шиирини рус тилине Тихонов терджиме эткен акълыма кельди, шу терджиме оригиналына сонъ дередже якъын олгъанынданмы, оригиналынъ озю киби янъгъырады; сонъ гурджи шаирлерининъ Тихонов терджимесиндеки шиирлери ялкъ этип хаялыма кельди. Самед Вургъун ве Георгий Леонидзе акъкъында Тихонов нелер дегени текрар акълыма кельди... Бир вакъытларда, Тбилисиге баргъанда Тамара Эриставиен таныш олгъан эдим,— шу шаире Гурджистанда озь шиирлеринен ве Бёрнстен терджимелеринен нам къазангъан. Недендир лаф арасы о мангъа, Тихоновнынъ онгъа берген ярдымы акъта лаф ачты. Тихонов гурджи тилини биле эдими? Эр алда шу тильде яза биледжек дереджеде бильмесе керек. Николай Тихонов рус эдебиятынынъ нурлы

саифелерини тешкиль эткен эсерлер яратувинен бир сырада, республикалар ве мемлекетлерге, Орта Асиягъа, Кавказгъа якъан сеятлары саесинде корьген аят манзараларыны акъикъий ифадесини догъура билъди.

Николай Тихоновнынъ поэзиясы, аяты, ичтиман фаалнети эр данм озъара медений-эдебий мунасебетлер, оларнынъ бири-бирине якъан тесирлерни саесинде келип чыкъкъан аджаип бир уйгъулашувнынъ темсилни олып кельмекте. Отузунджи йылларнынъ башларында Орта Асия — Озбекстан аджаип рус шаирлерининъ ярдымынен ойле ширий ватангъа айланды. Тихонов бу ерге тапылгъан санъаткяр сафында кельди. Онынъ Орта Асия халкълары аятындан язгъан шиірлерни ве икяелери бойледже дюнья юзю корьдилер. Шунунъ ичюн биз озбек эдиплери, Тихоновнынъ шегиртлери онынъ Озбекстан халкъ шаири деген унваныны ялынъыз унван деп бильмеймиз: О бизим озбек шаиримиз, акъикъий халкъ шаиримиздир. Онынъ яраткъан бутюн эсерлери бизим озбек эдебиятынынъ да мулъкюдир. Чюнки онынъ шиірлери — озбек окъуйджыларынынъ да севимли эсерлеридир. Шу себептен кунь-бугунде Тихоновнынъ сексен яшына кельгенине инанмакъ кыйын келе...

Асия ве Африка язджылары Ташкент конференциясынынъ мувафакъиетли екюнленювинен, Озбекстан язджыларынынъ невбеттеки съезди ишини башлады. Съезде Кямиль Яшин союзымызнынъ биринджи секретары оларакъ сайланды, правление секретары оларакъ мен де сайландым.

Яшиннен бизни бири-биримизге Хамид Алимджан дженктен огюне, Ташкентте, язджылар союзында таныштыргъан эди. Мына энди кыркъ йылдан берли бир тешкилятта ишлеп кельмектемиз. Хусусан, союзда ве «Шаркъ юлдузы»нда ишлеген йылларым мен Кямиль Яшиннен якъынлаштым. Онынъ истидатлы драматург ве публицистик эсерлери авторы оларакъ дегиль де, айни заманда о беджерикли тешкилятчиси ве озъ ишини тамырындан бильген ребер экенининъ шаады олдым.

Дженкнинъ экинджи йылы «Баба разы» адлы ширий драма яздым ве къолязмамны Кямиль Нугмановичке окъудым. Шу йылы Ахунбабаев адына театрде о санагъа къоюлды ве шу эсернинъ композициясыны ишлевде, вакъналарнынъ ички зиддиетлерини кучлештирювде, типик характерлер яратувда устаз драматургларнынъ берген тевсиелери манъа ярдым эттилер.

Арадан отуз беш йыл кечкенден сонъ, 1977 сенесининъ кузюнде, акъшам кеч вакъыт мени телефонгъа чагъырдылар.

— Даа юкъламадынъызмы? — трубкада Яшиннинъ муляйим сеси эшитильди. — Станционардан телефон этем. «Эбедийлик» романынъызны якъычыкъ окъуп битирдим, къуванчым ичме сыгъмай, кеч олса да телефон этем...

Кямиль Нугманович романдаки вакъналарны, ондаки мусбет ве менфий къараманларны, эсернинъ тилини, санъаткярларгъа хас назикликнен, акъикъий тенкъыдчылыкъ талабынен тахлил этип берди.

Яшиннен кыркъ йыллыкъ достлугъыма, агъа-къардаш киби мунасебетимизге, шу адамдан корьген яхшылыкъларыма чин юректен севинем ве айни заманда да манъа япылгъан яхшылыкъларгъа къаршы пек аз къаршылыкъ корьсете бильгенимден раатсызланам, окюнем...

Меним «Эв дефтерим» адлы там манада аддий дефтерим бар. Бу дефтерни 1959 сенеси Анхор боюндаки янъы эвге кочкенде, Константин Симонов ачып берген эди. «Падша олгъан Насредин оджа ильмекке асылып къоюлгъан чарыгъына сыкъ-сыкъ бакъкъаны» киби, мен де шу дефтерни сыкъ-сыкъ къарыштырып турам, кечкен йигирми йыл ичинде эвимде мусафир олгъанларнынъ язып къалдыргъанларыны козьден кечирем. Константин Симонов ве Сергей Герасимов, Евгений Долматовский ве Марк Бернес, Файз Ахмад Файз ве Айбек, Пабло Неруда ве

Михаил Луконин, Сергей Бородин ве Зульфия, Алан Маршалл ве Жозеф Норт, Сажжад Захир ве Мехди Гусейн, Мирзо Турсунзоде ве Берди Кербабаев... Америкалылар, чехлер, грузинлер, болгарлар, индлер, поляклар, таджиклер, тюркменлер, французлар, молдаванлар... Юзлеп итибарлы адлар!..

Манъа оларнынъ эр бири акъта чокъ шейлер айтмакъ, чокъ шейлер язмакъ мумкюн. Меселя, Пабло Неруда акъкъында, «Эв дефтеримде» буюк шаирнинъ озъ элинен язгъан шири ве чызгъан ресими бар.

1965 сенеси, май. Неруда ве онынъ рефикъасы Матильданен Самаркъанд, Бухара сеферинден къайтып кельген кунюмиз. О Чилиде «Бухара» деген музей ачмакъ фикринде. Оладжакъ музейге экспонатлар топлады: Бухара сузанеси, Самаркъанд тарихий биналарынынъ къадимки болюмлери, сийрек тапылгъан китаплар. Шаир озъ арзусыны озъбек достларына айтып берди. О Чили мустакъиллиги, озъ халкъынынъ азатлыгъы, языджыларнынъ интернациональ достлукълары акъкъында чокъ вакъыт сёйлеп турды.

Арадан бир къач йыллар кечкен сонъ, мен СССР — Чили достлугъы джемнети правленисининъ азасы сыфатында Чилиге бармагъа теклиф алдым ве шу сефериме азырлана башладым. Хусусан мен Чилидеки «Бухара» музейини коръмеге пек арз эттим ве шу музей ичюн янъы экспонатлар азырладым. Лякин шу вакъытта Чилиде мушкюль фаджиа юзь берди: фашизм баш котерип, халкъ акимиятининъ йыкты. Шу дэшетли кунълерде Пабло Неруда да эляк олды. Онынъ эвине откъойып якътылар, китаплары, «Бухара» музейи де янып куль олды...

Чилиге ёл къапалгъан сонъ, мен онынъ къомшусы — Перугъа бармагъа къарар бердим, достларым Олег Шестинский ве Римма Казакованен бирликте сеферге чыктым. Бу сефер, Чили сынъырында кечкен гедже, айрылыкъ элемлери, келеджекке умют дуйгъулары «Амазонкагъа йыр»адлы поэмамда ифаде этильгендир...

Мына, омюрюмнинъ алтмышынды баари де келип етти. Баарь, не ичюн кузю, я да къышы дегиль? Э, баари! Отип кечкен ёлум не къадар узун, аркъада къалгъан йыллар не къадар эмек ве мешакъкъатлы олмасын, азат джемнетте отъкен буюк бахт деп адландырылгъан юксекликтир. Озь халкъынъ, озъ девлетинъ, озъ партиягъа якъкан хызметинъден де шеревли бордж ёктыр.

Юртунънынъ эр бир къапусы сен ичюн ачыкъ, эр бир эвде, аиледе азиз мусафирсинъ. Мектеплер, ишчи клублары, тарла шийпанлары, эдебият ичюн бундан да улу имкян ола билirmi?! Мен иджад бахтынынъ ярыкъ йылдызлары олгъан совет языджыларынынъ бирисим. Мен шанлы коммунист партиясынынъ азасы, совет эдебиятынынъ дженкчиси олгъаным ичюн фераланам. Мен не ерлерде олмайым: севимли Ташкенттеми, яки Москвадамы, Фергъана багъларындамы, ёкъса Индонезия адаларындамы. Авропа шеэрлериндеми, яки Африка мемлекетлериндеми — не ерлерде, не ерлерде олмайым тенъдешсиз бир акъикъатны — СССР гражданы ве коммунист языджы экенимни бир дакъкъа биле унутмайым, гъурурым, бахтым да шундадыр.

Мен халкъыма, партиягъа, эдебиятымызгъа кереким — шу юксек дуйгъу меним коксюмни дагълар киби котере. Шу ишанч ве ифтихарнен догъгъан ильхамым къайнап тура, адымымны къатты атам.

Халкъкъа, аяткъа якъынлыкъ, джемнетке, инсанларгъа кереклигинъ — языджы ичюн бир бахттыр.

Терджиме эткен ДЖЕВДЕТ АМЕТОВ

РИЗА ХАЛИД 60 ЯШЫНДА

Риза Халид 1919 сенеси мартнынъ 5-нде, Кърымнынъ дагъ этегинде ерлешкен Багъатыр коюнде дюньягъа кельди. Кой мектебини битирген сонъ, Коккозь коюндеки колхоз яшлары мектебине кире, сонъра оджа олмакъ иетинен Ялта педагогика окъув журтунда, ве Симферополь пединститутунда окъуй. 1941 сенеси бу институтнынъ тиль ве эдебият факъультетини мувафакъиетле битиререк, аспирантурагъа кире, тиль ве эдебият саасында оджа-алим олмакъны хаяллана.

1941 сенеси Улу Ватан дженки башлагъанынен элине сила алып джебэге кете. Горький арбий топчулар мектебини битиргеннен оны лейтенант уиванында Ленинград шеэрини къорчаламагъа ёллайлар. Ленинград языджылары ве шаирлерни киби о да курешининъ ог сафларында ола.

Зенит топчусы Риза Халид бузлу Ладога голю устюнде ильк оларакъ душмангъа къаршы атеш ача. Эр тарафтан сарылып алынган шеэрге «Омюр ёлу» бою ашайт, къуршун, снаряд ташымакъ ичюн, душманнен къатты куреш алып барды. Сонъра, озь батареясыны шеэрнинъ ортасындаки Марс чёлюнде ерлештирди... Ленинградлылар бутюн джебэлерде душманнен куреше эдилер. Нева ялысындаки окопларда исе ленинградлылардан башкъа украин ве белоруслар, къазах ве озьбеклер, татар ве эрменилер... бар эдилер. Ленинградлы фронтчы шаир Глеб Пагиров озюннинъ хатырлавларында шойле язган эди: «Дженк ёлларында аскерлернинъ юреклерни гъает юфкъарды, олар къальб сыджакълыгъыны кокюслеринде сакъладылар, инсаннынъ акъыкый дуйгъуларына достлукъ ве садъкълыкъкъа догъру къыймет кесмеге огрендилер. О къыйи ве агъыр йылларны хатырлав биле шимди бизим юреклерге къувет бере». Шунунъ ичюн олса керек ки, Риза Халиднинъ бутюн шиирлеринде къальб назиклиги, терен инсаний дуйгъулар сезиле.

Бу гъает джиддий девирде генч Ризанынъ юрегине кирип къалган Ленинград шимди де, артыкъ зилифлерине къар курпелери тёкюльген шаирнинъ омюринде буюк излер къалдырмакъта. Риза Халид бу шеэр-

де яшай, ве озь яратыджылыкъ ишини девам эттире. Онынъ шиирлери Ленинград ве Москва нешриятларында, газета ве журналларда рус тилине терджиме этилип басылмакталар.

Онынъ биринджи шири 1935 сенеси басылган эди. Дженк йыллары этрафлыджа пишкинлешкен шаир, дженктен сонъ иджадий фаа-лиетини даа зияде кенишлетти. О пек чокъ эсерлер язды. Энъ махсул-дар шаирлеримизден биридир. Шаирнинъ ана тилимизде «Севем сени, омюр» (1964), «Багъчада бульбуллер» (1969), «Эйилик» (1972), «Чокъ йыллар кечкен сонъ» (1974), «Огъурлы ёллар» (1977. Очерклер), «Баарь муждеси» (1979) адлы китаплары басылып чыкты. Бундан башкъа Ленинград ве Москва нешриятларында рус тилинде «Горная река» (1965), «Забыть не могу», (1967), «Навстречу любви» (1969), «Гроздь винограда» (1978), «Лейтенантские годы» (1979) адлы китапла-ры чыкты. Бир чокъ шиирлери исе, башкъа халкъларнынъ тиллеринде терджиме этилип басылды. Онынъ атешин рухлы, темиз къальбли, на-зик дуйгъулы, сагълам фикирли, инсанларга даима эйилик истеп яз-ган эсерлерини окъуйджылар бегене ве севип окъуйлар. Риза Халид шиирнет техникасыны яхшы бильген шаирлеримизден биридир. Онынъ эсерлерини козьден кечиргенде ильк эвеля окъунакълыгы, анълайыш-лы ве музыкаль аэнкте язылганы дикъкъатымызны джелъп эте, тас-вирлилик ве мундеридже джеэтинден де пек меракълыдыр.

Улу Ватан дженкиннинъ иштиракчиси, коммунист шаир Риза Халид-нинъ анълы омюрининъ ярысындан зиядеси арбий хызметте кечти. Ле-нинград мудафаасынынъ зорлукъларыны башындан сонъуна къадар корип кечирди. Шунынъ ичюн олса керек, онынъ арбий мевзугъа ба-гъышлап язган шиирлери окъуйджыларнынъ дикъкъатыны айрыджа джелъп этелер, чюнки олар шаирнинъ корип кечирген мушкюль кунъле-рини, джанына-къанына синъип къалган къарсамбалы вакъиаларны арадан чокъ йыллар кечсе де, юрегинден чыкъарып язганы сезиле.

Онынъ «Бульбуллер йырласын» адлы шииринден бир мисаль кети-рейнк:

«Достларны анъдыра, эр адым, эр бир ер,
Меним де виджданым, юрегим шойле дей:
— Мында танъ аткъанда, йырласын бульбуллер,
Ачыкъ кок тюбюнде бу ер де бир музей».

Шаир бу шииринде Нева озени ялысындаки «Невский пятачок» де-ген уфакъ плацдармны буюк урушлардан сонъ, фашистлерден къайта-рылып алынгананы лирик суретте акс эттире. Бир чокъ йыллар кеч-кен сонъ о ерлерни текрар сейир эте, шимди ешиллик ве чечеклернен безенген бу ерлерде бульбуллернинъ сербест пагъмелерини эшите де, бу бир къарыш ер ичюн насыл курушилгенини, къан тёкюльгенини ве озюнинъ дженкявер достларыны хатырлай ве бу ерни «Ачыкъ кок тю-бюнде» ерлешкен музейге бенъзете.

Шаирнинъ ана акъкъында язган шиирлери де гъает тесирли ве меракълыдыр.

Риза Халид эмексевер, махсулдар шаир олмакънен, Ленинград языджылар тешкилятында бир чокъ месуль ишлерде чалышып кель-мекте.

Истифадаки полковник, шаир Риза Халид бу йыл 60 яшыны тол-дурды. Лякин онынъ гонъюли яш, бедени сагълам. Онынъ иджады даи-ма къайнап, ташып турмакта. Онынъ халкъымызга даа чокъ, даа салмакълы, даа тесирчен ве тереи мундериджели эсерлер багъышлай-джагына ишанамыз.

ЭРЫЛГЪАН ФИДАНЫ

Поэмадан парча

1

Мукъаддес дженк гурълей, токътамай,
Дерьялар ве дагълар инълейлер.
Кунешнинъ нурлары къыздырмай,
Бетлер де сертлешти — кульмейлер.

Москва! Москва! Не къадар
Сыджакъ бар, къудрет бар бу сёзде,
Не кадъар муляйим севги бар,
Незакет, къувет бар бу сёзде!

Москва! Москва! Юреклер
Сенинънен сукъ багълы эр заман.
Къач айдыр, джанавар фашистлер
Диварынъ тюбюнде тёке къан!

Сенинънен — видждан ве гонълюмиз.
Душманнынъ ниети — къап-къара.
Эминмиз, Кремль! Эминмиз:
Бинъ сефер олур о масхара!

Биз де къан тёкемиз чокъ кере,
Эльбетте гъайыпсыз енъиш ёкъ.
«Илери!» — деген сёз рух бере,
«Кериге!» — деген сёз, санки окъ...

Даа дюн дегильми, бу ерден
Параддан дос-догъру уджюмге
Ёнельди аскерлер, ачувнен
Ант этип, душманны енъмеге.

...Лейтенант — кенъ Къызыл мейданда.
Огюнде — Лениннинъ дюрбеси.
Озюне ант бере о мында,—
Ялындан ве бувдан нефеси.

Санарсынъ учаджакъ юреги,
Къалтырай ве талмай сыкъ ура:
— Олюмдир!— Санъа энъ кереги,
Эй фашист, олурсынъ масхара!

Мейданнынъ ташлары йылтырай,
Анда — танк ,топларнынъ излери..
Аскерлер джебеге адымлай,—
Алевли, атешли козьлери.

— Эльвида, пайтахтым, эй дюльбер!—
Дей Азиз.— Къараман шеэрим.
Сенинъчюн, халкъымчюн — бу сёзлер —
Душманны урушта енъерим...

Бу акъшам кене пек узакъ ёл.
Янмакъта къоллары ве бети.
Къулакъкъа:—Эй балам, мукъайт ол!—
Деп келе ананынъ огюти.

Перронда — бинълернен кишилер.
Паровоз сув иче, пысылдай.
— Мектюп яз, Алёша, я эгер!...—
Деп юклю сары баш къыз агълай.

Базылар, ич бир сёз айталмай,
Явлыкънен козьлерин сюртелер.
Азизнинъ юреги шувулдай,
Бетинден, тенинден акъа тер.

Эеджанлы. Этрафкъа къарамай,
Кезе о де анда, де мында...
Чокъ вакъыт козетип, сонъ токътай
Пек шайлы бир къызнынъ янында.

Шай ола, кимерде санарсынъ
Коресинъ я эсте, я тюште,
Эгер лаф къошмасанъ, янасынъ,
Бегенсенъ биринджи корюште.

Не ичюн бильмейим, ильк сефер
Юректен урулды о къадар,
Ве онъа шай кельди: бу дюльбер —
Муляйим эм сыджакъ къаны бар.

Бармагъа, къонмагъа ер тапмай:
Бегенди, бирден-бир бегенди.
Озюни токътатып оламай,—
Ве шунъа тюшюнмей о энди.

Бильмейим, насыл ве не ерден
Джесюрлик кельди я шу дакъкъа,
Деди о: — Багъышла мени сен,
Сёйлесе, ёлунъдыр не якъкъа?

Къыз исе назиктен шай айтты:
— Неванынъ ялысы тарафкъа...

Бу сѣзлер Азизге кучь къатты
Ве умют бердилер шу дакъкъа.

Лякин де паровоз сызгъырды,
Башлангъан лафларны боздурды.

Къолуны саллады гузель къыз:
— Огъурлар! — деди о сонъ бирден,—
Языкъ ки дегилим ялынъыз,
Адымдыр — Рефикъа, истесенъ
Тапарсынъ, тапарсынъ сен!..— деди,
Сонъ бирден илери ёнельди...

Яваштан кочъти бир эшелон,
Рефикъа андадыр эбетте
Чокъ языкъ: тек ондан, ондан сонъ
Азизнинъ поезды — невбетте...

* * *

...Бу акъшам да
Бозулмады белли адет:
Сѣзге кечти
Авескъярлар тегереги.
Савлукълашув дакъкъалары
Кельди эбет:
Чапалана
Эр йигитнинъ яш юреги.

Сана буюк.
Кенъ зал чым-чырт.
Бу дѣрт огълан,
Усталыкънен
Ойнап чобан авасыны,
Мына шойле къаршылайлар
Келеяткъан
Къышнынъ елли
Ве аязлы сабасыны.

Азиз — чебер,
Къушдай ялдай,
Одыр кене
Чобанларнынъ
Чатал юрек одаманы.
Ыргъагъыны фырлата,
Сонъ ерге эне.
Эльчырпмалар джанландыра
Эр сыраны.

Кеткен сайын
Зал сеслене ве гурюльдей,
Мында олгъан эр кимсенинъ
Къальби ачыкъ.
Ог сырада —
Эля козьлю, гъальба, шай дей:
— Ничюн сеннен корюшмедим
Азгъаначыкъ?..

Гедже кечти.
Кунеш яваш котериле,—
Шавлелери
Сыйпап ала юзьлерини.
Билем:
достлар джесюр,
Амма олар биле,
Айрылгъанда,
Тутып олмай озьлерини.
Козьяшлары —
Эр бирининъ янагъында:
— Селямлар айт
Ватанымнынъ пайтахтына!..
Ве вагоннынъ
Пенджереси кенарында
Къалды Азиз,
Боюн эгип озь бахтына...

2

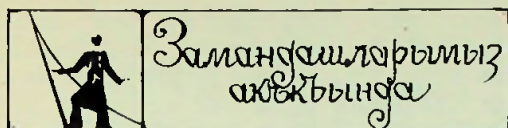
О шимди анълады гонъюльден
Достлардан айрылмакъ не демек.
Оларнен бир ерде олсанъ сен,
Даа бу дюньяда не керек!

Оларнен бир сафта къалсанъ сен,
Яшавгъа ёл кесмез къаранлыкъ.
Джошарсынъ эр вакъыт юректен,
Ишинъде дуярсынъ аманлыкъ...

Сигары де сёне, де яна,
Чешит сой хаяллар — башында.
Де сагъгъа, де солгъа долана,
Орманлар юкъсурай къаршында.
Ойлары коклерге учалар
Ве келип къоналар дагъларгъа.
Оларда мукъаддес ниет бар:
Кетелер чокъ узакъ якъларгъа.

Азизнинъ козьлери къызаргъан:
Керектир юкъугъа далмагъа,
Бошалып чешит сой ойлардан,
Ясланып, бираз ял алмагъа.

Кеч олды. Табиат къануны
Шай деди: — Токътанъыз! Ёрулгъан.
Токътанъыз! Йигитнинъ ёлуны
Къранлыкъ басмасын. Атсын тань!..

УСТА ОЛЫП ДОГЪМАЙЛАР

Очерк

«Демир атеште, адам эмекте сынала», дейлер. Бу сѣзлернинъ догърулыгына итираз ъкъ. Атеш араретинен эмек арарети бир ерге къошулып бу сѣзлерни асыл эткенлер. Мен бу очеркимде бутюн омюрини эмек араретинен багълагъан, шу араретнен нефес алып чалышкъан, яшагъан бинълерден бириси — Муса Абкеримов аккында икяе этмек истейим. Динъленъиз.

...«Чирчиксельмаш» заводынынъ ишчи новаторы, шеэр Советининъ депутаты — Муса Абкеримов бугунъ депутатлар одасында невбетчилик япа. Сайлавджыларны къабул эте. Халкъ эльчиси сыфатында огюне чыкъа къалгъан насыл меселе олмасын, онынъ адалетли, къануний чезильмесининъ ёлларыны къыдыра. Қыдыргъан тапа, дейлер. Эм тапа.

Мусанен, онынъ депутатлыгына аит меселе хусусында субетлешкен арада къапу къакъылды. Одагъа белли букюльген, чалсакъал бир къартчыкъ кирди. Муса бу къартны эвельден яхшы билъсе керек, къартнынъ адыны айтып, онынъ диван устюнде отурмасыны теклиф этти. Қъарт йымшакъ диван устюнде ерлешип отурыр арада мерамыны билъдирди:

— Бугунъ сенинъ мында олгъанынъны биллип, сенден ярдым истеп кельдим, Муса къардашым. Вакътынен Боз джемаатына, хусусан сенинъ бабанъ Абкеримге меним де ярдымым токъунгъан эди. Аккылындыады Муса?— деди къарт.

Муса текаран къызарды, сонъ муляйим кулюмсиреп:

— Аккылымда, лякин сѣз шахсий ярдым хусусында кетсе, сиз янълыш кельгенсиз,— деди.

Мегер бу инвалид къартнынъ квартирасы бешинджи къатта экен. Онъа къартлыгында, инвалид алында бешинджи къаткъа чыкъмакъ тюшмек къыйын ола экен. О депутатнынъ алдына квартирасыны биринджи къаткъа денъиштирмек ниетини билъдирмек ичюн кельген. Муса бу меселени тез кульлерде къартнынъ файдасына чезеджегини билъдирди.

Қабул одасына башкъа бир адам кирди о депутатнен лакъырдыгъа тутунгъан арада, къарт меним яныма келип отурды.

— Мусаны яхшы билесизми?— деп сорады.

Қъартнынъ бу суалинден ойле бир мана анълашылды ки, гуя Мусаны билъмек, танымакъ эр кес ичюн шарт бир шей экен. Берген суалининъ джевабыны беклемеден:

— Муса Боз баласыдыр. Қоюннинъ адына дикъкъат этинъиз — Боз.

Мен айтайым, сиз динъленъиз,— деп кочти къарт.— Боз чѣлю асырларнен бош яткъан тогъайлыкъ экен. Кунълерден биринде бу мейдан чѣльде Къапарий адлы пек нефисхор бир помещик пейда ола. Ешилъ тогъайлыкъ ичинде чѣль къушларынынъ меяны олып къалгъан балабан, экиси бири-биринден узакъ, эки акъ таш коре къала. Къолундаки таягъынен шу ташларны косътерип:

«Бу таштан та о ташкъа къадар эписи меним топрагъым оладжакътыр», дей. Къапарий шу ерге сарай салдыра. Огъланларыны, кызыларыны, сой-акърабасыны озъ янына алдыра. Шай этип шу боз топракъта янъы эки кой мейдангъа келе. Бир койнинъ ады —

Боташ ола, экинджишининъ ады — Оташ.

Боташ помещиги Къапарий боз чѣлюнинъ тюземлигинде терен куюлар къаздыра. О вакъытларда шу араларда сув танкъылыгы бар экен. Помещикнинъ эсапсыз чокъ мал-мулькюни, къойларыны, джылкысыны, деве сюрюсини сувнен теминлемек ичюн, боз меркезинде къазылгъан куюлар этрафына адамлар топлана башлагъанлар. Помещикнинъ чобанлары, ыргъатлары шу куюлар этрафына алларына коре балчыкътан эвлер куюраштыргъанлар. Сой-сой бу ерге топлана бергенлер. Кель заман-кет заман чобанлар несилининъ шу юрты койге чевирильген. Негизи боз топрагъында темеллешкени ичюн койнинъ адыны — Боз къойгъанлар. Боз халкъы вакъытынен чобан несилинден орюп кеткен. Муса исе Абкерим чобаннынъ огълу олгъан. Бозлылар эр не къадар чобан несилинден орюп кетселер де, шимди эписи — къарты-яшы, къадыны-къызы зенаат саиплери олдылар. Муса исе бурче наллар дереджеде уста олды. Депутатымыз. Амма Муса вакъытынен койлерине шеэрден уста кетирген эди.

Муса къабулгъа кельген адамларнен сѣйлеше. Лафлары гурьделли. Бизим лафымызгъа куюлакъ асмай. Бундан файдаланып, мен Мусанынъ шеэрден алып кельген устасы акъкъында башлагъан лакъырдынынъ кенишлендирилъмесини истедим. Къарт динълемектен зияде, динълетмеге севе экен.

— Бу ишнинъ тарихы пек меракълы. Энди эфсанеге чевирелеята,— деди де вакъианынъ тарихыны шойле тасвир этти:— Бу иш йигирми бешинджи, йигирми алтынджи йылларда олгъан. НЭП заманларында «Товарищество», «Комбед» джемиетлери боз чобанларынынъ къол эмегини енгиллештирмек ичюн, оларгъа арман вадесинен кой хозяйствосы кедиклери ве оларнен аралаш, эльде-кунъде корюммеген насылдыр бир машина теклиф этелер. Кичкене ящикке мыхлангъан бу машинаны, насыл ола бильмем, Мусанынъ бабасы Абкерим озъ эвине алып келе. Машина хабери койге дув алекет джайрай. Койнинъ къарты-яшы, балачагъасы Абкерим алып кельген машинаны коръмек ичюн, онынъ эвине топланалар.

- Бу насыл машина?
- О неге керек?
- Насыл коче?
- Машинанынъ ады не?

Абкерим бу суаллерге куюлакъ асмай, вира мыйыкъ бура экен. Эльде-кунъде корюммеген машинаны тапыштырып кетиргенине къопая экен.

— Адыны-мадыны бильмейим, лякин бу машиначыкъ сютнинъ къаймагъыны айыра,— дей экен.

Машинанынъ ады исе ящик устуне латин арифлеринен язылгъан

экен. Я, буны ким окъуп анълатсын? Янаша койден оджа чагъырт-къанлар. Бозлулар сюфте оджанынъ агъызындан чыкъкъан «Се-па-ра-тор» деген эджнебий сёз эшиткенлер.

Абкерим анавы ящик ичинден чырышлы кягъыткъа сарылгъан къырмызы боянен боялангъан бир машина чыкъаргъан. Кене шу ящик ичинден тюби тешик, чилтерли чапачыкълар, бири узун, дигери кыска сумекли савутчыкълар чыкъкъан. Сонъ бу машинаны къурмакъ, кочюрип къарамакъ сырасы кельген. Бу ерде Абкерим озъ бильмирлигини исбат этмек истеген. Бир чарелер этип, машинаны тахта скемлесин устуне отурткъан. Абкерим машинанынъ агъач къулагъындан тутуп айландыра башлагъан. Машина насылдыр бир шаматанен кочкен. Бир-раздан сонъ машина анабаш къойнынъ чанъы киби чанъ къакъкъан. Абкерим вира мыйыкъ бура экен.

— Чобан чанъ къошмай лаф этмез, дегенлери киби, бизим машина да сёзюни чанъдап башлады, сонъу хайыр олгъайды,— деген.

Машинанынъ, къазан киби, чонъгъур савутыны сютпен толдургъанлар. Онынъ мерафетине къарангъыз. Яхшы чалышкъан машинанынъ эки сумегинден де, сют чыкъкъан. Я, мубарек къаймакъ къайда?

— Не ичюн сенинъ машинанъ сютининъ къаймагъыны айырмай?— деген суаль Абкеримнинъ мийини бузлаткъан. Абкерим чареге-чаре тапмагъан. Койнинъ бирден-бир демирджиси Муединни чагъыргъан.

Демирджи машина этрафында о якъ, бу якъ айлангъан, о да бильмегини бильдирмек истемеген. Сонъ:

— Абкерим акъам догърусыны айт, машинагъа насыл шикъетинъ бар?— деп сорагъан.

— Къаймакъ-маймакъ бермей, эки сумегинден де сют чыкъара,— деген Абкерим.

— Машинада ич бир мин ёкъ, лякин сют пек шинген экен,— деген демирджи уста.— Насыл машина олмасын о шинген сюттен къаймакъ чыкъарып оламаз.

Ат налагъан, тюрен таптагъан, шин тарттыргъан, сиши-мини лемлеген, маша, къолкурек якъкъан демирджиден башкъа джевап беклемек мумкюн дегиль эди.

Къыскъасы балабан джемаат, кичкене бир машинаны чалыштырмакънынъ чаресини тапалмадылар.

Энди не япаджакъларыны бильмей, шашып-шашмалап тургъан бир вакъытта эслидже бир къадын, эркеклерге мураджаат этип: «Мен сизни башынъызгъа къалпакъ кийип, къорсайып юргенинъизге коре, тап о къадар бичаресиздирлер деп, бильмей эдим. Фасонънъызгъа языкъ», деп шакъа эткен. Бу шакъа эркеклернинъ эрлигине тийген. Бундан сонъ Абкерим уйкен огълу Мусаны ёлгъа миндирген. Шу куню Муса аселет машинаны къурмакъ ве кочюрип бакъмакъ ичюн шеэрден уста алып кельген. Уста Боз джемаатына машинаны къурмакъны, кочюрмекни огретип кеткен. Ана шу ёл арасында уста ташып юрген Муса олса, шеэрден кетирильген уста исе мен эдим.

Къарт икяесини девам этер арада, Муса тарафкъа чевирилип:

— Догърусыны айттыммы, Муса?— деп сорады.

Муса Боз джемаатынынъ адресине, шахсен онынъ адресине айтылгъан тикенли лафларнынъ манасыны догъру сёзди.

— Догъру айттынъыз,— деди Муса. Эписи акъылымда, яхшылыгъынъыз ичюн Боз чобанлары сизге бир кысыр къой теклиф эткенлер. О да акъылымда. «Къой сюрюсинден дегенинъиз киби кысыр союны сайлап алынъыз»,— дегенлер. Къолунъызгъа ыргъакъ таягъыны туттургъанлар. Нефисинъиз къавий экен. Ыргъакъ таягъыны эпъ ири къойнынъ аягъына илиштиргенсиз. Бу ерде чобанлар шакъылдашып кулюшкенлер. «Шукюрлер олсун, уста бизин бир белядан къуртарды»,— дегенлер. Чюнки сиз ири олса да, агъызында тиши,, аркъасында

кыртышы кялмагъан, юрип оламагъан кюрчангъы, кярт кюйны туткъансыз. Сиз де кюйдан бозлуларнынъ машинадан анылагъаны киби анылай экенсиз... Энъ яхшысы, кечкенлерни кюзгъычлай бермейик.

Муса депутатлар одасында небетчилигини девам эттирсин. Биз исе бу арада Муса Абкеримовнынъ эмек ёлу бою юрип бакъайыкъ.

... Иште Муса «Чирчиксельмаш» заводы кадрлар болюгининъ инспекторы кяршысында тура. Бу ерде Муса дерсинъ дерсини азырлап кельмеген мектеп талекесини аныдыра. Къызара, бозара. Тизлери такъатсызлангъан киби ола.

— Адынъ не?

— Муса.

— Фамилиянъ?

— Абкеримов.

Бу суальден сонъ насылдыр бир енгиллик сезе. Инспекторнынъ козюне догъру бакъып, гуръ даушнен:

— Бозлу Муса Абкеримов — деп текрарлай.

— Къач яшындасынъ?

— Он еди.

— Зенаатынъ бармы?

Бу суаль Мусаны баягъа абдыратты. Зенаатым бар, деп оламады. Ерни тепсе сувуны чыкъаргъандай мазаллы йигитке, зенаатым ёкъ, деп айтмакъ ой не къадар кыйын кельди. Ер ярылса, ерге киргендай олды... Онъа: «Нафиле ерде он еди йыл топракъ таптагъансынъ», деп кимсе айтмады. Амма Муса бу сёзлерни эшиткен киби олды.

Сезгекли секире, дейлер. Мусаны секирткен зенаат ёкълугъы эди, «Йигитке етмиш зенаат аз», дейлер. Лякин энди йигит олдым деп, перчем джиберген Мусада етмиш зенаатнынъ бири де ёкъ эди.

Къуюдан сакъанен сув ташымакъны, бааръде, кузьде сабан, тырнакъ айдамакъны, кышта тузакъ салмакъны, арман маалинде таш айдамакъны зенаат сайсакъ, Мусада зенаат баягъы олып чыкъа. Амма заводкъа келишкен зенаат ёкъ. Эр алда Муса, зенаатым ёкъ деп, кеситрип айтмакъны намусына сыгъдырмады. Муляйимликнен:

— Зенаат огренмеге авеслигим буюк,— деди.

Кадрлар болюгининъ ёлланмасынен, заводнынъ маден иритюв цехине кельди. Шаматалы цехте не япаджагъыны бильмей, кимнен кенъешеджегининъ асылына етмей, шашмалап юрген арада, оны яры омюри маден иритюв цехинде кечкен, кярт маденджи уста Михаил Васильевич Шевченко юрек сыджакълыгъынен кяршылап алды. Кярт уста Мусаны цехнен таныштырды. Цехни бир кере доланып чыкъмакъ онъа чокъ шей бермедди. Устанынъ косътергенлерини, айткъанларыны бир кереден къаврап алмакъ кыйын олды. Эшитмеген, я да сийрек-сандыракъ эшиткен маден иритюв истисалына ант терминлерни эсте тутып оламады. Лякин о шу куню суфте этип алев пускюрген собаларны, маденнинъ насыл иргенини, ирген маденнинъ кялыпларгъа тёкюльгенини корьди. Ишчилернен таныш олды, суфте этип насырлы ишчи эллерни тутты. Маден къокъусынен нефес алды. Биринджи кунъ ичюн бу етерлик эди. Цехни ве цехте япылгъан ишлерни, онынъ адамларыны юректен бегенди. Лякин зенаат сайлав меселесине кельгенде, текаран кыйынсырады.

Бу арада кене онъа Михаил Васильевич ярдымгъа кельди.

— Эгер юрек истегинен талиининъ бизим ишнен багъламагъа ниет эткен олсанъ,— деди кярт уста,— модельджи ол. Алай иш модельден башлай. Модельджилик — зенаат категориясына кирген зенаатларнынъ энъ яхшысындан биридир.

Кярт устанынъ габаджа насиятындан сонъ, Муса озъ талиини модельджилик зенаатынен омюрлик багъламагъа ниет этти. Амма яхшы модельджи олмакъ ичюн, маден иритюв истисалына ант олгъан

зенаатларнынъ бутюннинъ огресмек кереклигини Муса сонъундан билъди.

... Агъыр дженк йыллары эди. Гедже-купъдюз чалышмакъ керек олды. Чюнки къаршы дивардаки ири арифлернен язылгъан шиар Мусадан «Шахсен сен бугунъ фронт ичюн не яптынъ? Енъиш файдасына насыл иссе къоштынъ?» деп сорай эди. Ватанымызнынъ бу суалине, «мен шегиртмен, менден талап аз», деп джевап бермекни Муса намусына сыгъдырмады. О узакъ Чырчыкъта муддетинден эвель толдурылгъан истисал нормасынынъ джебъ ёлагъында душмангъа къаршы атылгъан къуршун олгъаныны биле эди. Я, шай экен, не ичюн къуршунларны чокълаштырмакъ мумкюн олмасын? Бунынъ ёлларыны къыдырды. Бу ёлны о намуслы эмекте коръди.

Намуслы эмек не демек?

Муса кулюмсирей. «Бу суальге мен сёзнен дегиль де, ишнен джевап бере билирим», дей. Бу ниетнен эмек ёлуна атлангъан Муса, керек олгъанда биринджи смена озъ ишинде чалышса, экинджи сменада башкъа ишке авушты. Дженк вакътында бойле де япмакъ керек эди. Оны формовкада, обрубкада, алев пускюрген соба башында коръмек мумкюн эди. Иш сайламады, насыл иш берселер оны япты. Ишке юрегининъ бутюн араретини берип чалышты. Ойле вакъытлар олды ки, сменинынъ не вакъыт башлап, не вакъыт биткенини билъмеди. Къде кунъ саатини биле шашырды. Эв хаберлерини ишке аш кетирген къардашы Месуттен сорап билъди. Азды-тозды.

1945 сенесининъ бааринде, фашизмнинъ ювасы — Берлинге ягъдырылгъан снарядлар, мишалар арасында яш ишчи Муса Абкеримовнынъ къолундан чыккъан сойлары да бар эди. 9 майыс Гъалебе кушо миллионларнынъ нумайышына къошулмагъа утаилады. О бунгъа намуслы эмегинен акъ къазанды.

Дженктен сонъ завод кой хозяйствосы машиналары ве оларгъа керекли запас къысымлар чыкъарув ишине киришти. Мына Муса бу ерде озъ гъайретини дженк зарфында йыкългъан халкъ хозяйствосыны аяккъа турсатмакъ ичюн башлагъан умумхалкъ курешинен багълады.

Онда севген ишини япмакъ, япкъан ишини севмек дуйгъусы артты. Ишинден рухий лезет алып чалыша башлады. Машиналарнынъ эсас къысымларына демир моделлерни ойле усталыкъ ве акъылнен япа башлады ки, ОТК хадимлерине оларны тешкермеге аджет къалмады.

Техниканы менимсев ве оны илерилетюв ёлуида яш ишчи Мусанынъ аткъан илки адымлары, техникий фикирининъ зиреклеги инженерлерни биле айретте къалдырды. Чобан баласына бойле аджайип икътидар къайдаи кельди экен?

Бойле деп тюшонген адамларгъа Муса эр вакъыт:

— Устазым Михаил Васильевич сагъ олсун! Истидат озюмде олса, оны шекиллендириув, арекетке кетирюв апатхари онынъ къолунда экен, — деп джевап бере экен.

Къарт модельджи, яшларнынъ урьметли устазы Михаил Васильевичнен олгъан субетте:

— Муса даа «къанатыны» кереги киби кермеди. Вакъыты келир о озюни танытыр, шахсен мен онынъ истидадына буюк умют беслейим, онынъ парлакъ келеджеги бар, — деген эди.

Къарт устанынъ айткъаны догъру чыккъы. Вакъыты кельди Муса озюни алтын къоллы модельджи оларакъ танытты. Шимди завод директоры агъыз толдурып Мусанынъ яхшы ишини макътай. Парткомда, завкомда илери истисалджылар, яхшы адамлар акъкъында малюмат аладжакъ олсанъ, сангъа энъ эвеля Муса Абкеримовны тевсис этелер. Ишчилер исе, буюклерни оны къардашы, кучюклерни агъсы ерине саялар.

Биз учъ адамгъа — маден иритюв цехининъ устасы С. Эреджесов-

гъа, партком секретарынынъ муавини Л. Гольдбергге, ОТК хадими М. Аблялимовгъа бир суаль бердик:

— Муса Абкеримов адий ишчи оларакъ коллективнинъ бу урьметини насыл къазанды?

С. Эреджепов:— Муса урьметни, итибарны намуслы эмегинен къазанды. О фикри кениш, акъылы зирек киши. Муса модель япувнынъ бутюн инджеликлерини темелли огренювни огюне къойгъан макъсаднен къавий багълады. Бу макъсад исе иш технологиясынынъ процесслерини менимсев ве оны илерилювнен багълы суретте чезильди. Азыр чертёж эсасында модель япмакъны Муса балабан акъайлыкъ саймады. Чюнки о, бунынъ ичюн пара ала. Модельнинъ чертёжыны денъиштирмек мумкюн дегиль. Амма модельни азырлав технологиясына сателештирювге кельгенде къошуладжакъ техникий фикирге ёл кениш. Технология къандесине коре эр бир модель 400-500 кере маден тёкювге чыдая биле. Я, модельнинъ чалышув икътидарыны узатмакъ мумкюн дегильми? Мусаны мына бу меселе раатсызлады. Бу хусуста мутехассысларнен кенъешти. Техникий китапларны, журналларны акътармакъ керек олды. Бу азырлыкътан сонъ, демир моделлерни кремний ве бакъыр къарышыкъ Ал-3 маркалы маденден ясалмасыны теклиф этти. Бу сой маденден япылгъан моделлернинъ чыдамлыгъы эки-учъ къат артты. Машиналар кутълевий чыкъарылгъан истисалда бу янъылыкънынъ семерелиги гъает буюк олды.

Заводда къабул олунгъан технология эсасына бир къалыпта дёрт дане культиватор лапасы япып чыкъармакъ мумкюн эди. Муса бу технологиягъа да янъы иджадий фикир къошты. Плита устюне лампа моделлерни ойле усталыкънен ерлештирди ки, нетиджеде кене шу плата устюне бешинджисини сыгъдырмагъа да ер тапылды. Мусанынъ омюрге кечирилген рационализация теклифлерининъ эр бирини этрафлыджа тасвир этмекнинъ лязими ёкъ. Чюнки онынъ эсабында юзлернен омюрге кечирилген теклиф бар. Шеэр Советине учюнджи кере депутат сайлангъан сенеси (1973 с.) йылда он бинъ рубле икътисад бере биледжек секиз теклифи омюрге кечирилди. Мусанынъ рационализация теклифлери омюрге кечирилген сонъ, цехте 220 тонна маден икътисад этмек мумкюн олды. Бу чокъмы — азым?

— Муса Абкеримов тарафындан икътисад этильген маденден 120 культиватор, 80 куракъ джыйгъан машина япмакъ мумкюн,— дей Эреджепов.

Л. Гольдберг:— Сизинъ бу суалинъизге бир-эки сёзнен джевап бермек къыйын. Чюнки Муса тиллерде дестан дереджесине етеяткъан новатор сыфатында осьмекте. Маден иритюв цехини буюк бир механизм сайсакъ, Муса исе шу цехимизининъ эсас винтидир. Актив джемаатчы. Халкъ эльчиси — депутат оларакъ да япкъан иши гъает чокъ. Онынъ махсулдар эмегине буюк къыймет кесильди, орден ве медаллернен мукафатланды.

Орден, медаль мунасебетни чыкъкъанда автор сыфатында шойле бир вакъианы хатырламакъны зарур таныдым.

... Боз йигити Аджиасан Вефаев дженктеп кокюси толу орден, медаллернен къайтып кельди. Шу куню бутюн бозлулар Рейхстаг диварына: «Мен Бозлуман», деп адыны язгъан гвардияджи капитан Аджиасангъа хош кельдиге топлангъанлар. Козъайдын къавеси ичкенлер арасында Муса да бар экен. Муса эки козюни Аджиасан агъасынынъ орден толу кокюсине тикип къалгъан. Сонъ, Аджиасан агъасынынъ янына келип отургъан, онъа орден хайырлагъан:

— Дариси санъа олсун, Муса,— деген Аджиасан агъасы.

— Насыл этип дариси оладжакъ, энди дженк битти де,— деген Муса.

— Орден тек дженкте къазанылмай, орденни заводда да, колхозда

да қъазанмакъ мумкюн, лякин намуснен, яхшы чалышсанъ,— деген даа арбий урбасыны ташламагъан капитан.

... Арадан он беш сенс отти. Куньлерден биринде «Абкеримнинъ Мусасы орденнен муқяфатлангъан экен»,— деген хабар бозлулар арасында йылдырым чабиклигинен джайрады. Шу куню акъшам Мусаларнынъ эвине, онъа орден хайырламакъ ичюн къомшулар топланды. Олар арасында сабыкъ гвардияджы капитан, энди «Узбекхиммаш» заводында смена устасы олып чалышкъан Аджиасан Вефаев да бар эди. Мусанынъ кокюсинде йылтырагъан «Урьмет Бельгиси» орденине козюни тикип:

— Орден хайырлы олсун, Муса къардашым,— деди.

— Дариси сизге олсун, Аджиасан акъам.

— Насыл этип дариси оладжакъ, энди къартайамыз...

— Қъартаймагъа бильмек керек, Аджиасан акъам. Қъартаймагъа бильген къартларнынъ къойнуида къалач ола,— дейлер. Қъармаласанъ бельки бир комеч даа тапылыр. Сизинъ дегенинъиз киби орденни заводда да қъазанмакъ мумкюн экен. Лякин намуснен, яхшы чалышсанъ...

Муса Абкеримов алтмышындык йыллары «Коммунист эмеги ударниги» нишаны ве «Урьмет Бельгиси» орденинен, 1970 сенеси эмекте косьтерген джесюрлиги ичюн «В. И. Лениннинъ догъгъан кунюнинъ 100 йыллыгъы мунасебетинен юбилей медали»нен муқяфатланды. Эмекте қъазанылгъан урьмет онынъ ичюн энъ абадан муқяфат олды. Шеэр джемаатчылыгъы аддий татар йигити Муса Абкеримовнынъ эмекте косьтерген джесюрлигине юксек къыймет кесип, оны арды сыра учь кере шеэр Советине депутат сайладылар.

М. Абляимов:— Муса агъада тек онъа ант аджайип бир табнат бар. О бильгенинден зияде бильдирмек истей. Солдат олып догъмайлар, дегенлери киби, Муса агъа да уста олып догъмады. Догъма уста олды. Коллектив арасында урьмети буюк. «Урьметим буюк», деп де бурун котермей. Онынъ аркъадашларнен мунасебетинде, иш эснасында берген тевсиесинде насылдыр бир гонъюль котериджи, рухландырыджы сыджакълыкъ ола. Заводнынъ урьметли устазы олмакънен, яшларгъа зенаат огретти. Яшларда эмекке севги ашламакъны, оларны темелли эмек ёлуна къоймакъны эр куньки ишнен, къайгъысынен багълады.

Муса Абкеримов шеэр Советининъ депутаты, завком азасы сыфатында заводда эмек низамыны къавийлештирюв, социалист ярышыны тешкилятландырув, ишчилернинъ, хусусан яшларнынъ техникий окъууларыны джанландырув саасында файдалы ишлер япты. Бу ишлернен огърашмакъны онъа завод партия ве профсоюз комитетлери авале эткен эдилер. Муса бу вазифенинъ эдасына пек джиддий янашты. Мусанынъ элинде теляшлы малюмат бар: заводда себепсиз прогул нетиджесинде ай сайыи 80-90 адам саати гъаип ола эди. Бунынъ огюни алмакъ ичюн Муса ишке профсоюз активни джелъ этти. Профсоюз активнининъ озегини исе талийлерини истисалнен багълагъан, истисал мерагъынен чалышып яшагъан, илери ишчилер, коммунист эмегининъ ударниклери инженер-техник хадимлери тешкиль эте эдилер. Бу къуветининъ ярдымынен цехлерде анълатув ве спаясий-тербневий ишлер сырасына къойылды. «Прогул истисалнынъ душманыдыр», «Эмек низамы ве ишчи видждапы», «Завод санъа не берди, сен заводкъа не бересинъ» мевзуларында лекциялар окъулды, субетлер отъкерильди.

Иштен чыкъувларнынъ, темельсизликлерининъ себеплери неде? Ве оларнынъ огюне чекиледжек сед неден ибарет олмады? Эралда бу не къадар пытракълы иш олса да, Муса бу меселенен огърашмакъны видждан борджу сайды. Иштен чыкъмакъ истегенлерининъ аризалары бакъылгъанда депутат сыфатында иштирак этти. Ачыкътан-ачыкъ, козь-козъге олгъан субетте адамлар иштен не ичюн чыкъмакъ истегенлерини яшырмай айттылар. Себеплер исе тюрюлю-тюрюлю экенлер. Иштен чыкъмакъ истеп, кадрлар болюгине тюшкен аризаларнынъ ярыдан

зиядесини кьолайлыкынен цехлерде чезмек мумкюн экен. Бу мунасебетнен бир мисаль кетирейик: иштен чыкмак ичюн ариза берген бир сваркаджынен субет откериьгенде шойле бир адалетсизликке ёл берилгени анълашылды. Цех башы бу сваркаджыны бир йылдан берли мудавмет экинджи, учюнджи сменада чалыштыра экен. Ишчи исе смена аралаштырып чалышмак истегенини айткан эм буны талап эткен. Бир куниниъ, бир саатиниъ мерагынен иш корюп алышкан цех башы бунъа ачувланып, «чалышмагъа истемесенъ, ариза яз», деген. Ишчи язган. Эгер де Муса арагъа кирмеген олса, завод алтын кьооллы бир сваркаджыны гъайып этеджек эди. Бойле «уфакъ-тюфек» себеплерден иштен чыкмак истеген ишчилер депутатнен олган татлы субеттен базы адалетсизликлерге сед чекильген сонъ, аризаларыны кери къайтарып алалар.

— Яхшы сёз ювасындан йылан чыкъара, деве чёктюре,— дейлер. Заводнынъ урьметли устазларындан бири — Муса Абкеримов яхшы сёзнен, самимийликнен адамларнынъ юрегине ёл тапа.

Завод профсоюз комитетининъ реиси субет арасында: «Муса бешйыллыкълар къараманы», деген фикир айтты. Бу фикирини кенишлендирмек ичюн узакъкъа чапмайкъ, кечкен докъузынджы бешйыллыкъларны мисаль алайыкъ. Муса докъузынджы бешйыллыкълар бельгиленилген шахсий планыны учъ йылда толдурды. 140 культиватор япмак мумкюн олган мыкъдарда маден иктисад этти, секиз яшкъа зенаат огретип, оларны эмек ёлуна къойды.

— Онынджы бешйыллыкъ ичюн шахсий планынъ неден ибарет? Бу суальге Муса Абкеримов шай деп джевап берди:

— Биз буюк сиясий вакъна арфесиндемиз. Бу йыл бутюн совет халкъы Улу Октябрь социалист революциясынынъ 60 йыллыгыны къайд этеджек. Мен бу шанлы юбилей шерефине бир бешйыллыкъта эки бешйыллыкъ планы толдурмакъ меджбурietини къабул эттим.

Бир бешйыллыкъта эки бешйыллыкъ планы толдурмакъ — бу кьолай иш дегиль. Бунынъ ичюн эмекке иджадий козьнен янашмакъ, ички резервлерни арекетке кетирмек, ишчи вакъытындан толу файдаланып, эки саатлик ишни бир саатте, эки кунлик ишни бир кунде япмакъ, даа догърусы, терлемек керек оладжакъ. Раметли бабам бизни, «йигит деген йигит ашагъанда дегиль, чалышкъанда терлемели»,— деп тенбиелер эди. Балакъ сыланмай, балыкъ тутулмай.

Муса Абкеримовнынъ енгиль иш къыдырмагъаныны, агъыр иштен къоркъмагъаныны назар итибаргъа алсакъ, онынджы бешйыллыкълар алган юксек меджбурietини бир сёзсюз толдураджагъына умют арта ве къавийлеше.

... Биз Муса Абкеримовнынъ эвиндемиз. Чай ичкен арада о бизни къоранта азаларынен таныштыра:

— Шимди бизге чай берген къадыным ола. Ады Атидже. Аякълар фабрикасынынъ ударниги. Шукюр юзюмизни къызартмай. Сорап бильдим, шимди 1979 сенеси эсабына чалыша экен.

Эриниъ бу сёзлери Атиджени бильмем къуwandырды, бильмем утандырдылар. Эр алда о:

— Макътанмакъларынъ неге кереги бар?— деп кулюмспреди.

— Бу макътанув сайылмай. Яхшы киши адынен анъыла, дейлер де.

— Уйкенмиз Мансур онынджы сыныфны битирген сонъ, къуруджылыкълар ишке кирди. Юксек квалификациялы ташчы олды. Къалгъаныны озю айтсын.

— Бизим Мансурдан сёз алмакъ къыйындыр, онъа чалышмакъ, иши акъкъында сёз айтмакътан кьолай келе,— дей анасы.

Анасынынъ дегени киби бар экен. Мансур кечкен бешйыллыкъта япкан ишини, бу бешйыллыкъта япаджакъ ишини бир къач сёзнен айтып битирди:

— Докъузынджы бешйыллыкъ планымы дёрт йылда толдургъан эдим. Онынджы бешйыллыкъкъа белгиленген шахсий планымы исе учъ бучукъ йылда толдурмагъа тырышам. Шимди сменада бир бучукъ, кяде эки норма берем.

— Ортанджымыз — Айдер,— дей Муса,— инженер. Шимди нльмий командировкада. Анавы телевизорны бургъучлап отургъап кендже-миз — Сант. О санъат адамы. Музыкант. 3-нджи музыка мектебинде музыка дерси бере.

Уста олып догъмайлар, дедик. Лякин анасындап элял сют эмген-лер, баба огютининъ къадирина бильгенлер бу ёлгъа мине биле экен-лер.

ХАТЫРЛАВ

1944 сенеси 8 март куню эди. Москвада, Себиа Бекіроваһынъ эвинде топланмагъа къарар бердик. Себианынъ эви бизге якъын, Москванынъ ортасында тура. Бизге, кеч олса биле, кері къайтмакъ къолай оладжакъ.

Мусафир бараджагъымыз акъкъында Себиа хабердар эди. Топлангъанлар арасында Ыргъат Къадыр, апакъайы Фатъма, Юсуф Болат, Исмаиль Ирсамбетов, Осман Вагъапов, Асанов, Куртсентова Эсма, Чапчакъчы Зекіе, Себиа, мен ве дигерлері бар эди.

Себиа бизлерни яхшы къаршылап алды.

Биз къадынларгъа — Себиагъа, Фатъмагъа, Эсмагъа, Зекіеге байрам бахшышларымызны бердик. Олар бизден пек мемнион къалдылар.

Халильни (Ыргъат Къадыр) ве меним джебеде олгъанымызны биле эдилер. Бизден Орду аятымыз акъкъында хаберлер айтмамызны истедилер.

Мен исе, даа якъында Косун-Шевченко урушында олгъан эдим. Анда он бинъден зияде фашист джан берди. Пек чокъ сила алгъанымызны айттым.— Биз тезден Украинаны, Белоруссени азат этермиз. Чокъ кечмез, енышнен эвге къайтып келирмиз,— дедим.

Халиль о вакъыт рота командирі эди. Онынъ ротасында бир къач миллетиниң йигитлери бар экен. Оларнен пек гузель хызмет эткенини ве командир оларакъ урьмет къазангъаныны айтты. Оларнынъ чокъусы орденлернен ве медаллернен муяфатлангъан экенлер. Араларында Осман деген бир татар йигити де бар экен. Экіси пек дост олгъанлар.

Столымыз факъыр эди. Лякин озюмиз шенъ эдик. Акъшам шакъа ве кулькюннен кечти.

Къадынлар йырламагъа башладылар. Биз де оларгъа къошулдыкъ. Халиль мандалинаны пек уста чала экен. Йырлар ве оюнлар гурылеп кетти. Халильнинъ сёзлерине композитор Шерфединовнынъ язгъан аваларыны буюк авесликнен йырладыкъ. Халиль бизге «Шинанай балам», «Телеграфнынъ теллери»ни йырлады, бир де къорап авасы чалды. Онынъ ялы боюнджа йырлагъаны ве чалгъаны эпимизге унутылмаз тесир къалдырды.

Кечке къадар отурдыкъ, инает мусафирлер къайтып башладылар. Мен исе, къонакъбайда къалдым.

Саба мен уянгъанда эвде кимсе ёкъ эди. О якъ-бу якъ юрп, тюшюп тургъанда, эвге Себиа ве Халиль келип кирдилер.

Мен джебеге кетеджек эдим. Халиль савлукълашмагъа кельген. Себиа бизге чай берди.

Мен Халильге чокъ язмакъ кереклигини айттым.

— Къойнуңда джебъ кунъделик дефтеринъ олсун. Биз Ватанымызны къуртармакъ, инсанлыкъны фашист панджасындан азат этмек ичюн курешемиз. Бу куреш къолай дегилъ. Буларнынъ эписсини язмакъ керек,— дедим.

— Язарым, эр шейни язарым,— деди Халиль.

Ыргъат Къадырнынъ дженктен сонъ, пек чокъ эсерлер язмагъа ишети бар эди. Мен онынъ дженктен сагъ-селямет къайтып кельмесини истедим. Халиль ве мен къучакълаштыкъ, опюштик, тувгъанджа савлукълаштыкъ.

Мен дженюпке кеттим, Одесса джебэсинде олдым.

Чокъ кечмеди, Халиль де джебэге кетти.

Бир ай кечмеди, мен Халильден мектюп алдым. Иши яхшы олгъаныны, Пруссия тарафта дженк эткенини, къатты урушлар олып кечкенини яза эди.

Мен де онъа мектюп яздым.

Мен Ыргъат Къадырдан учъ мектюп алдым. Сонъки мектюбиме джевап кельмеди. Чокъ бекледим. Онынъ 1945 сенеси январь 27-де вефат эткенини эшитип, шаштым. Меним садыкъ аркъадашым, достум ольди. Бизим истидатлы шаиримиз эляк олды. О даа пек чокъ шиирлер, поэмалар ве дигер бедний эсерлер яратаджакъ адам эди. Дженк алып кетти. Даа яшамакъ, енъиш тантаналарыны коръмек керек эди.

Абдурем Алтанълы, Керим Джаманакълы, Зиядин Джавтобели, Эшреф Шемъи-заде ве Ыргъат Къадыр 1924—1925 сенелеринден башлап, бизим «Яш къувет» ве «Янъы дюнья» газеталарымызгъа сыкъ-сыкъ келе эдилер. Ыргъатнынъ да газеталаргъа пек чокъ шиирлери басыла эди.

— Эдебияткъа файда кетиреджек не олса, эписсини басмакъ керек,— дей эди.

О алев кибби бир йигит эди. Озь фикирини даима ачыкъ беян этер, инсаннетликни ве достлукъны пек север эди. Дженк йыллары бизден узакълашкъан сайын бойле адамларны хатырламакъ керекмиз. Олар бизим бугуныки бахтлы аятымыз ичюн джан бердилер. Биз оларгъа буюк сайгъы ве урьметнен теменна этемиз.

Одесса

КОМСОМОЛ КЪЫЗЛАР

Кимерде бойле ола, адамлардан бири янынъа келе де, чокътан, та балалыкътап билъген достунънен сени таныштырып башлай.

Сен исе бойле худжур вазнеттеп зевкъланып, эски достунъа бакъасынъ. О да сени таний, айны дуйгъуларнен санъа бакъа, сонъ садедже мерабалашасынъ.

Ветеранларнынъ корюшюв кунълери Севастопольге келип тюшке-нимнен экскурсия машинасына расткельдим. Яш къадын бу шеэрнинъ тарихы, абиделери акъкъында айтаракъ, адамларны автобускъа теклиф эте.

— Буюрынъыз, гражданин, — деди о манъа. — Пешман этмезсинъиз. Бир бучукъ саатте къараман шеэрнинъ тарихынен, бутюн дикъкъаткъа ляйыкъ ерлеринен таныш олурсынъыз. Къадыннынъ сёзлерине къанып, къабургъасына «Турист» деп язылгъан ешилъ автобускъа миндим. Бир-раздан сонъ машина кочти. Экскурсовод къадын ёл бою анълата. «Сагъгъа бакъынъыз. Бу ерде ялы матрослары 1942 сенесининъ язында...» «Солгъа бакъынъыз, Севастопольнинъ азатлыгъы ичюн штурм бу мешур Сапун-Гора байырларындан башлады...». Бойледже о бизлерни шеэрнен таныш эте. Мен исе озюмнинъ эски танышыма бакъып зевкъланам, онынънен сес-солукъсыз селямлашам.

Бир къач ерде токътап, шеэрнинъ айрыджа дикъкъаткъа ляйыкъ ерлерини сейир эттик. Нинает, Севастопольнинъ къараман кечмишини тасвирлеген Диорамагъа кельдик. О унытылмаз атешли кунълер тасавурымда бир даа джанландылар. Ресимлерге, фотоларгъа, полотноларгъа, къоджаман макетлерге бакъып къалдым. Бирден, таныш сума! Фотонынъ астына, «Советлер Бирлигининъ Къараманы Нина Онилова», деп язылгъан.

... Йымшакъ ялы къышы: де ягъмур ягъа, де къар, кимерде исе эки-си де къарыша. Бизим миномёт батареямыз ёл кенарындаки йылгъа ичине ерлешти. Джебe ёлагъында тынчлыкъ укюм сюре. Ара-сыра пулемёт дырылдай, кимерде миномёт оксюрип ала. Лякин булар бизим тынч субетимизге кедер этмей. Биз комбат Нянканынъ землянкасында отурып, къайнакъ сувпы шекерлеп ичемиз. Бирев тютюн якъа, бирев лятифе айта. Адамлар вакъыт тапкъан арада юреклерини бошатмакъ истейлер. Землянканынъ ичеридеки ханесинде эмшире Люба (Люба Близнук аля даа Ялтада Сеченев клинникасында эмшире олып чалышмакъта) башыны юва.

О ерден сувнынъ шыпылдысы, мешребенинъ сылапчыгъа урулгъаны эшитиле. Дерсинъ ки, бу орталыкъта дженк ёкъ. Бу арада землянка-

пынъ къапусы ачылды ве ичери къалпакъ, фуфайка, памукълы штан кийген яш бир йигит кирди. О бизлерге: «Селям, йигитлер» деп, элини саллады ве дос-догъру Люба ювунаяткъан одагъа кечип кетти. О тарафтан кулъкю ве фысылды сеслери эшитилди. Мен бу арекетте насылдыр бир уйгъунсызлыкъ дуйдым. Ювунаяткъан Любанынъ янына кирмеге биримиз джесарет этмей эдик. Бу исе дос-догъру кирди кетти.

— Бу йигитнинъ япкъаны эркеклик шанына лаякъ иш дегиль,— дедим мен.

— Насыл йигитни айтасынъ?— деди комиссар Сент Бекир.

— Я мына шимди кечти де. Биринъиз къулакъ асмадынъыз.

Комиссар кулъди.

— Эх сен, матрос. Корюле ки, къарагъа алышып оламайсынъ. Я бу бизим Анка да.— Бир шей анъламагъанымчы корип, изаа берди.— Пулемётчымыз Нина Онилова.

Бизим дивизиямыз Чапаевнинъ адыны ташыгъаны ичюн пулемётчымызны Аня деп адландырдыкъ. Нина бизнен берабер Одесса урушларында иштирак этти, яраланды, госпитальден сонъ бир даа бизге къайтты. Нина Онилованен мен бойле таныштым. Тезден оны бутюн Севастополь, даа сонъ исе бутюн Советлер мемлекетни таныды.

Къамачавда къалгъан Севастопольнинъ къанлы урушларындан биринде Нина Онилова Мекензия кою янында озь пулемётынен окъчы ротанынъ (Чапаев дивизиясы) уджюмине къолтута эди. Аскерлер душманнынъ къасыргъалы атеши астында къалгъанларындан, Нина оларны уджюмге давет этти.

Душман «Безыманный» юксеклигинден чыкъарылды. Лякин оларгъа ярдым кельгеннен эки тарафлы уджюм башладылар, Нинагъа пулемёт атешинен яралылар эвакуация олунаяткъан ерни къорчаламакъ авале этилди. Бизим миномётчы снайперлер Барамидзе ве Надыров онъа ярдымгъа кельдилер... Фашистлер бир къач кере уджюмге кечтилер. Лякин эр сефер къасыргъалы пулемёт ве миномёт атеши астында керн чекильмеге меджбур олдылар. Сонъ душман бизим позициямызгъа топлардан атеш ачты.

Агъыр мишалардан бириси Нинанынъ янында патлады... Экимлер джесюр пулемётчынынъ омюри ичюн чокъ вакъыт талаштылар. О секиз ерден яралангъан эди. Инкерман ералты госпиталине чешит къысымлардан комсомол яшлар къатнадылар. Денъиз бою Ордусы команданы генерал-майор И. Е. Петров озю де кельди, энъ теджрибелли, корюмли экимлер чагъырылды. Лякин зияде агъыр яралангъан полкашшымыз Нинаны къуртарып оламадылар.

Он докъуз яшында комсомол азасы, одессалы къыз Нина Онилова озь пулемётынен 500-ден зияде фашистни гъайып этти. Онъа, олюминден сонъ, Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берилди. 1942 сенеси март 8-де Севастополь мудафаасынынъ къараманы урьметли Коммунарлар мезарлыгъында дефн этилди.

Шимди Коммунарлар мезарлыгъында Н. Онилованынъ къабирин устюнде буюк эйкель тура, Малахов Курган тѣлесинде хатре оларакъ эбедий алев янып тура.

Бизим Степан Разин адлы 54-нджи полкта намлы снайпер, комсомолка, сержант Людмила Павличенко да дженклешкен эди.

Якъын вакъытларгъадже запастаки майор, Советлер Бирлигининъ Къараманы Л. Павличенко Москва шеэри мектеплерининъ биринде оджа олып ишледди.

Къарасувбазар шеэрчигининъ сокъакъларында эр кунъ саба бир ерге ашыкъып кеткен, энди баягъы яшларда олгъан къадынны корьмек

мумкюн. О йигирми йылдан зияде Самаркъанд шеэри сагълыкъ-сакъ-лав, алыш-вериш, алякъаджы тешкиятларында намуснен, ич бир ил-лесиз ишлеп кельген, джемаат ишлеринде да актив иштирак эткен, дженк ве эмек ветераны Шевкъие Абибулаевадыр. Самаркъанднынъ чокъ мектеплеринде, пионерлер дружинасында, санайы оджакъларында, Севастополь арбий кысымларында, окъув юртларында, дженк ветеранлары Советинде, Севастополь мудафаасынынъ актив иштирак-чиси, разведкаджы Абибулаеваны эр кес биле ве урьмет этелер.

Къамышлы коюнде догъып оськен бу кыызгъа генерал Т. К. Коло-миец «Севастополь кызы» деген эди. 25-джи Чапаев адлы дивизия-нынъ сабыкъ командирни генерал-лейтенант Т. К. Коломиецнинъ «На бастионах — чапаевцы» адлы мемуарында Шевкъиенинъ фоторесими ве онынъ акъкъында урьметнен язылгъан сыджакъ сёзлер бар. Мен бу кыыз акъкъында бираз токъталып кечмек истейим.

Севастополь мудафаасы. Агъыр дженк кунълери, кыызгъын уруш-лар кете. Ог джебеде ве къараман шеэрде яшагъанларда бир истек, бир тюшюндже бар эди, насыл этип тез вакъытта хасис душманы — фашист айдутларыны ёкъ этмели. Мудафаанынъ ильки кунълери ог сафларгъа эп гъонъюллилер келип тура эдилер. Коммунист Чепелевский, онынъ огълы, 8-джи сыныф талебеси, комсомол азасы Толик, 18 яшында ком-сомол кызы Нина бизим полкта эдилер.

1941 сенеси, октябрь. Къамышлы кою янындан кечкен джебе ёла-гъында миномёт батареясы тура эди. Кунълернинъ биринде даа яш, сачлары орюльген бир кыызчыкъ командирге келип оны фронткъа алма-сыны риджа этти. Командир разы олмады, ред этти. Къатты урушлар башлады: тюфек-пулемёт атышлары, гранат ве миналар патлай, топлар токътамай аталар, солдатлар пыса-пыса огге чапалар. Сагъда матрос-лар атакагъа кечтилер... Ог сырадан, чешит усулларнен, яралыларны алып чыкъалар. Буюк сыкъынтыгъа къалгъан душман, болюклеримиз тургъан тёпени топ ве миномёт атешине тутты, сонъра уджюмге кечип, бизге пек якъын кельдилер. Эсас арбий къуветлер, аскерлер Перекоптан даа келип чыкъамадылар. Экинджи кун, урушлар бираз тынгъан сонъ, яш кыызчыкъ кене келип командирге:—Мени мытлакъа алынъыз,— деди.

Алякъаджымы, эмширеми, разведкаджымы — не ишке истесенъиз алынъыз, мен эр шейни билем. Не сустынъыз, командир аркъадаш, эшитмейсизми? Мен комсомол азасым, койде комсомол тешкилятынынъ секретары олам, дженк эвимизге кирди... Кенарда оламайым, эм акъ-къым ёкъ,— деп зорлады Шевкъие. О энди 17 яшында эди.

Мушкюль дженк кунълери миномётчылар дивизионынынъ коман-дирни, бу ватанпервер кызынынъ юректен истегини ерине кетирди:—«Эм-шире алынсын», деген эмир берди.

Миномётчылар тургъан ер байырлы-тёпели, чалылар, тереклер ара-сында олып, гитлерджилернинъ сынъырыны, окопларыны бильмек, корь-мек пек зор эди. Озьлери де инатлыкънен Къамышлы демирёл копорине догъру уджюмининъ девам эте эдилер.

«Яхшы разведка япмакъ» нетиджесине кельди командир. Бу эмир-ни эшиткен Шевкъие:— Командир аркъадаш, ёлланъыз мени де развед-кагъа, манъа эр бир ёлчыкъ, байырчыкъ, тёпечик таныш. Ойле ёллар-дан, ерлерден алып барырым ич бир фриц сечамаз,— деди. Командир разы олды.

Сержант ве бир солдат-миномётчы, Шевкъие бираз азырлыкътан сонъ ёлгъа чыкътылар... Душман акъкъында Абибулаева гъает керек малюматлар кетирди. Бу биринджи уруш сынавы эди.

Келеджек урушларда, энъ зор кунълерде, къаилы чарпышмаларда бу начар, яш кыызчыкъ Шевкъие буюк батырлыкъ, джесарет, къара-манлыкъ косътерди, сонъки июнь кунълери фашист танкыны якъты...

Огюмде бизим 25-джи Қызыл байрақты, Ленин орденли шанлы Чапаев адына дивизиянынъ командири генерал Коломиецнинъ автографлы китабы тура. О бойле яза:—«Во время боев Шуру Абибулаеву можно было видеть на наблюдательном пункте миндивизиона, на огневых позициях. За время обороны Севастополя она перевязала и вынесла с поля боя пятьдесят бойцов и командиров, подожгла фашистский танк. Подвиги Шуры были отмечены медалью «За отвагу».

Инкерман «Подвиг» адлы клубында откериленген арбий-теоретик юбилей конференциясында, къараман шеэрнинъ мудафаасында актив иштирак эткен федакярлыкъ, джесаретлик ве къараманлыкъ косътерген батырлар сырасында Шевкъие Абибулаеванынъ адыны да къайд эттилер. О арбий гемилерде, мектеплерде, завод ве фабрикаларда хатырлавларнен сёзге чыккыты. Конференциянынъ минберине де давет эттилер. Шевкъие Севастополь мудафаасынынъ башындан сонъуна къадар актив иштирак этеркен, 1942 сенеси сонъки мешакъатлы урушларда яралана. Қымышлы кою шеэр имаесине киргенинден, конференцияда «баты»мызынынъ сёзлерини текрарлап, Абибулаевагъа «Севастополь кызы» дедилер.

1942 сенеси, июль. Қыатты, атешли урушларда Шевкъие, аркъадашларынен берабер, онларнен гитлерджиленни, тувгъан шеэри ичюн ёкъ этип, эссиз, яралы алда фашистлернинъ къолуна тюшелер. Бир къач сааттан джесюр разведкаджыгъа къачмакъ имкяны олды...

Албат, Қыаралез койлеринде магъазларда сакъланып, сонъра 12 яшлы партизан бала, Рефат Белишевнинъ ярдымынен аркъадашлары Гъаниев, Кравченко ве Губенко партизанларгъа кечелер. Шевкъие исе алякъаджы олып къала. 1944 сенеси Қырым ярым адасы азат олунгъан сонъ, Абибулаева Балыкълава район комсомол комитетинде чалышып башлай.

Шевкъиенинъ дженкте косътерген джесаретлигини, танк патлаткъаныны эшиткен коидеши Осман агъа:—Инанам, о пек атик эди, танккъа, ракетагъа къойсанъ, Марскъа учаджакъ бир кыыз эди,—деп хатырлай.

Мына Белогорск шеэри сокъакъларында, азгъана акъсап юрген къадын еди дане арбий мукафатнынъ саиби, Улу Ватан дженкиннинъ 2-джи дереджелли инвалиди Шевкъие Абибулаевадыр.

Иште, кырккынджы йылларнынъ комсомол кыызлары бойле батырлыкълар косътердилер.

Йыллар кечти. Шевкъие анте учъ кыыз остюрди. Учю де чалыша, къоранта саиплери олдылар.

АГЪАЛАР КОМСОМОЛ ЭКЕНДЕ

Ильк баарь... Дагъларда къарлар ирип, кунеш нурундан къызгъан бузлар шувулты котерип, дерелер толып-ташып денъизге барып тѣкюлелер, анда чал далгъалар арасына синъип кетелер. Акъбардакълар къар тюбюнден ешилъ япракъ узатып, акъ гонджелерини ачалар. Бу аджаип аят, баарь шенълигинде, къушлар зевкъланып учушалар, эр бир джанлы махлюкъат озъ арекетинде.

Иште, бойле баарь кунълеринде Дерекойде, 1908 сенеси, мартнынъ 29-нда Трупчы Къуртсент агъанынъ эвинде учюнджи огъул догъа, онынъ адыны Сервер къоялар. Эр бир ана киб, бизим анамыз да, бу баланы бакъып, бешиги устюнде айненилер йырлап, узун геджелерни юкъусыз кечире.

Бизим къорантамыз, фукъаре ве топракъсыз олса да, бабамнынъ зенааты къалайджы, анам ишкир, тутумлы олып, бизлерни бакъып остюрмге тырышкъанлар. Отыкен дженклерининъ йыкъынтылыгъы, ачлыгъындан, бабам ве эки огъул олелер. Биз, эки осмюр анамнынъ къолуна къаламыз. Мени 1924 сенеси балалар эвине йиберелер, агъам исе шахсий шорбаджыларгъа ишлемеге башлай. Сервер дагъдан аркъасына одун ташый, куньде учъ кере дагъгъа бармакъ керек ола, чюнки озюмизге де кетире эди. Сонъра койде бала багъчасы ачылды, агъам Сервер анда хызмет этип башлай, Ялтадан эрзакъ ташый.

Дерекойде комсомол тешкиляты мейдангъа келе, агъам да комсомолгъа кире ве актив суретте джемаат ишлерине иштирак эте.

1925 сенеси Серверни Ялта район комсомол комитетининъ инструкторы вазифесине таин этелер. Бу йыллары Совет девлетини къавийлештирюв, партия ве комсомолнынъ вазифелерини кутлеге етиштирювде, эльбетте, комсомолнынъ ве эмекдар яшлыкънынъ буюк ярдымы керек эди. Ишчи ве эмекдар койлюлерге бу вазифелерни анылатып, кой-койден юрип, пропаганда этмек керек эди. Сервер бу ишке буюк месулиети иле кирише. Комсомол тешкилятлары мейдангъа кетире, эмекдар яшлыкъкъа лениндже совет тербиеси ашламагъа гъайретнен чалыша, комсомол ишлерини актив алып бара.

Сынфий куреш кеттикче кескинлеше, койлерде байлар ве чар акиметининъ къалымтылары партиянынъ ишлерине ве Совет укъюметининъ къурулышына къаршы арекет этелер. Агъам эр кунъ эвге къайтып оламаз эди, чюнки о вакъыт транспорт ѳкъ, арабагъа да минмеге парасы олмаз эди, о вакъыт ёллар да хавфлы эдилер. Биз анамнен геджелерни юкъусыз босагъа устюнде турып, Серверни беклегенини коре эдик. Сервер кеткен ёлундан дѣнгенлерден дегиль эди. О койлерден къайтып

кельген куню, эвде байрам олур эди. Джу-мазне кърдашым онынъ чорапларыны, джеп явлыкъларыны, мен исе урбаларыны ювамыз, анам да сакълап къойгъан шей-леринден аш азырлай, эгер Сервер шенъ олып, йырласа, биз билемиз, онынъ ишле-ри мувафакъистли кечтилер, кой хаберле-рини бизге айтыр ве яшлыкънынъ комсо-молгъа олгъан мерагъына къуваныр эди.

Сервернинъ кой мектеби дереджесинде билъгиси олып, авале олунгъан ишнинъ сиясий, месулиетли олгъанындаи, онгъа билъгисини инкишаф эттирмек керек эди. О данма эдебият, газета ве журналлар окъуй, китабханелерден чыкъмаз эди. Рус тилини яхшы огренди ве бизге де огретти. Сервер бу ерде мешур рус классиклери-нинъ эсерлеринен таныш ола, Н. Гоголь, А. Пушкин, И. Тургенев, А. Чехов ве чет мемлекет язиджыларындан Жюль Верн, Дж. Лондон. О де Бальзак ве дигерлерини окъуй, озю-нинъ назарнесини котере. Лякин онынъ эсас вазифеси партиянынъ сия-сетини омюрге кечирювден ибарет эди, шунынъ ичюн К. Маркс ве В. И. Лениннинъ эсерлерини окъумакъ керек эди. Бу макъсаднен Ял-тада мейдангъа кельген Марксист тегерегинде окъуды.

1927 сенеси ялы боюнда йыкынтылы зельзеле ола, о вакъыт ком-сомол яшлыкъы ёлларда ве азбарларда яткъан джемаатны кърчала-макъ ичюн, комсомол дружиналары мейдангъа кетире, бу дружиналар халкъ арасында юрип, геджелери невбетте тынчлыкъны сакълай эди-лер, Сервер де бу дружинада актив невбетчи эди.

1928 сенеси Серверни Коммунист партиясына аза къабул этелер, о йылы мен де комсомолгъа кирдим. Серверни Севастополь морзаводы-на—комсомол комитетине ишлемеге йнбердилер, анда июнь айындаже ишлей, сонъра Кърым обком комсомолы чагъырып ала. Кърым область конференциясына делегат сайляна, бу конференцияда Сервер пек мун-тазамлы сиясий джеэттен кениш чыкъышта булуна ве анда оны комсо-мол обкомынынъ бюросына аза оларакъ сайляйлар. Бюрода да комсо-мол обкомынынъ биринджи секретары сайляныла. Бу вазифеде ишле-меге башлагъан сонъ, Сервер озюне буюктен-буюк вазифе, месулиет авале олунгъаныны анылай ве бутюн джаны-вариятинен огге адымлай. О вакъытта бюрода энди пишкин комсомол азалары бар эдилер. Сер-вер партиянынъ ёлбашчылыгъынен бу йылларнынъ сынфий курешин-де, лениндже принципналь ве сиясий джеэттен кучлю иш алып бара. Марксизм ве ленинизм фельсефесини мукеммель огрене.

Энди Сервернинъ шахсий китапханесинде К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин эсерлери, партиянынъ съездлери ве пленумларынынъ къа-рарлары, чешит сиясий макъалелер ве журналлар ер туталар.

Санайы ве кой хозяйствосыны котерювде, бешйыллыкъ планлар-нынъ эдасында партиянынъ ёлбашчылыгъы алтында, комсомол буюк къараманлыкъ косътерди. Заводларгъа, фабрикаларгъа, окъув юртла-рына, ишханелерге, койлерге барып, кутлеге данма партиянынъ вазифе-лерини пропаганда этмек, ве иджрасыны тешкермек керек ола эди.

Къатты сынфий куреште бу вазифенинъ иджрасына комсомол буюк ярдым косътере. Меним пек яхшы акъылымда, бизим педтехникум окъуйджыларыны Сакъ районына, комсомол обкомынынъ чагъырту-вынен, памукъ чапаламагъа йнберген эдилер. (Кърымда о вакъыт па-мукъ экмек планы бар эди). Бизим техникум комсомол тешкилятына авушыджы Къызыл байракъ ве пек яхшы ишлегенлерге пара мукафаты

берген эдилер. Бүтүм клубларда, завод-фабрикаларда, колхозларда меденый оджакълар, төгөрөклөр, авескярлар коллективлери мейдангъа келип башлады ве бу иште де комсомоллар етекчилик япалар. Агъам, пек интернационалист бир адам эди. Онынъ достлары: рус, урум, еуди, эрмени, украин ве дигер миллетлернинъ яшларындан ибарет эди, меденый ишлерде де бу миллетлернинъ йыр ве оюнлары инкишаф этмесине дикъкъат этер эди.

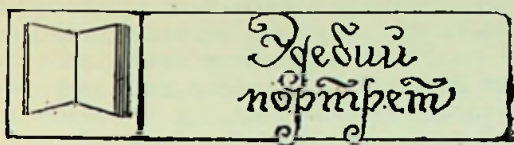
1931 сенеси Серверни партиянынъ область конференциясында обком бюросына сайлап, кадрлар болюгининъ мудирини таин эттилер. Бу иште де Сервер пек джиддий янашып, областта партия кадрлары етиштиривде буюк тешевбюс косьтерди. Партиянынъ гъаселерини атешини суретте амельге кечирмек ичюн, эр вакъыт кутле арасында булуна, Совет акимиятининъ садыкъ, ватанпервер, намуслы, пишкин сиясий назариели хадими оларакъ партия принципиаллигинен ишке янашкъан, алевли пропагандист ола. Озь тасили устюнде пек талаплы ве низамлы чалыша. Бу вакъытларда, Кърым татар язуджылары да бир чокъ эсерлер яза башладылар. О вакъытнынъ яш эдилеринден: Э. Шемьин-заде, Ш. Алядин, Ю. Болат, О. Амит, Ы. Къадыр ве дигерлерининъ эсерлерини пек севиپ окъуй, буюк къуванчнен оларны да пропаганда эте. Затен о, эр тарафлы билимге пек авес ве ашыкъ эди.

1932 сенеси сентябрьде, Кърым партия обкомы, Серверни Москвагъа «Красная профессура» институтына окъумагъа йнбере. Эки йыл азырлыкъ курсында, окъуп, аля ишаретинен битирип, сонъра биринджи курскъа студент олып, окъумагъа башлай.

О шаркъ факультетинде окъуркен, кениш программаны менимсемек керек эди. Инглиз тилинен мешгъуль олып башлай. Чюнки, К. Марксынъ капиталыны инглизче де окъумакъ мумкюн деп, авеслене эди. Институтта бир кунъ дерсте бир инглиз коммунисти мусафир булунгъан. Сервер К. Марксынъ къыска биографиясыны инглизче иляве эткен. Мусафир Серверден, анги миллеттенсиз, деп сораса, Сервер инглизче, кърым татары олгъаныны айткъан. Эльбет, институтта окъумакъ къыйын эди, чюнки Сервернинъ орта дередже тасили ёкъ эди, дерслерден башкъа, онынъ, институт парткомы азасы оларакъ ичтимайн ишлери де бар эди, завод-фабрикаларгъа, мектеплерге, ишханелерге барып, лекциялар окъумакъ керек ола эди. Бундан да гъайры, озь меденитини, рухий варлыгъыны юксельтмек керек, земаневий нефис санъатны да билъмек керек!

1934 сенеси, мен окъувымны битирген сонъ, Кърым наркомпрос тарафындан, учъ айлыкъ музейлер курсына, Москвагъа кеткен эдим. О вакъыт агъам иле сыкъ корюше эдик. Раатлыкъ кунълери оларгъа барсам, онынъ ич бош отургъаныны коръмез эдим. Анда окъугъан аркъадашларындан: Амет Кямилев, Гъани Клеблеевлернен берабер дерслерини къошулып япар эдилер. Агъам билъгенлерини де аркъадашларына огретмектен ич къачыпмаз эди. Сервер ачыкъ гонъюлли, тербиели ве намуслы, кунджи дегиль, аркъадашлыккъа пек садыкъ, ишинде джиддий, оджаларынынъ итибарыны къазанып, мувафакъиятнен окъуй эди. Бир кунъ мен онъа, пек чокъ ишлейсинъ, раатлап десем, о да манъа, «балакъ сыланмаса, балыкъ тутамасынъ», деди.

1937 сенеси апрель айында, ВКП(б) Меркезий Комитетини Серверни окъувындан алып, кене Кърым партия обкомына йнбере. Обкомнынъ бюросында Серверни марксизм-ленинизм агитация-пропаганда болюгине мудир сайлайлар ве энди 28 майыста партия обкомынынъ экинджи секретары вазифесине таин этелер. О, бу ишлерининъ иджрасына, бутюм варлыгъынен бериле. Эмекдар халкъкъа, партиянынъ, Совет девлетининъ сиясетини, вазифелерини еткизмек ичюн, озюнинъ бутюм кучю ве гъайретинен чалышты. О вакъыт Сервер Кърым коммунистлери арасында, энъ огдекки революцион марксистлерден бири сайыла эди.

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ*

Яз кедай! Шу гузель Ана юрт аятын,
Йылдызлар төрүнде юксельген кьанатын.
Юректе эшкыныннен ал кеманеньни,
Яз, йырла шу гузель земаненьни.

1905 сенесининь кузюнде Керчь орталыгында, Джавтобели деген койде, сабанджы Менлиазиз койлюнинь кьорантасында тендирист, төгерек бет бир огьланчыкь догьды. Адыны Зиядин кьойдылар. О мектеп чагына кельген сонь, кой мектебинде окьуп башлады. Балаларнынь бахтына, шу койде заманнынь окьумыш оджаларындан бири Абдураман Бариев оджалыкь эте эди.

Зиядин Джавтобели озюнинь автобиографиясында бу оджа акькьында шойле язды: «Абдураман Бариев озюнинь бутюн гешчлик гьайретинен биз, койлю балаларындан окьумыш адамлар етишмесине джанюректен тырышыр эди. Шаркь тиллеринен таныш, тиль ве эдсбияткьа авес, халкь эдебияты — фольклор топламакьнен меракьлангьан, кьалемни кьуветли бу адамынь биз окьуйджыларгьа тесири пек буюк эди. О бизге кьрым татар халкь эдебияты ве кьазан татар эдебиятындан нумюнелер алып окьутыр, чокьусы Абдулла Токьайнынь шиирлеринден эзберлетир эди».

Башлангыч мектепте бойле оджада тербиеленген балалар арасындан окьувгьа авесликнен сарылгьанлардан бири Зиядин олды. О оджасыны такьлид этип, тапкьан эдебий эсерлерини авесликнен окьуды, бегенген шиирлерини дефтерине язып алды, базыларыны эзберледи, кучюне, истидатына коре, озю де баладжа кучюк шиирчиклер язмагьа тырышты. Бунга, эльбетте, оджанын да юреги осьти. Корьди ки, Зиядинде шиирлетке истидат бар. Онынь бу саада осьмесине, бильгисининь теренлешмесине оджа айрыджа дикькьат этти, шиирлериндеки эксикликлерни косьтерди.

Зиядиннинь осьмюрлиги де ичтимай-сиясий муреккеп бир девирде кечти. Февраль буржуа-демократик революциясы, сонгра дюньяны уяндыргьан Октябрь социалист революциясы, граждан дженки йылла-

* Автор бу махьалесини З. Джавтобелининь 70 йыллыгы мунасебетинен язгьан эди.

рында о шу басыкъ койчикте сабанджылыкъта бабасына ярдымджы олды. Кърымда Совет акимнети енъген сонъ, онынъ икътисадиятыны юксельтмек ичюн, мемлекетте янъы икътисадий сиясетке кечилъди.

Иште бу заман, яни 1923 сенеси Зиядин Джавтобели де Симферопольге келип, татар тербие техникумында окъуп башлады. О йыллары кърым татар мектеплеринде миллий шаирлерден Чобан-Заде, Лятиф-Заде, Нузэт ве башкъаларынынъ шиирлери яшлыкъ арасында энъ зияде окъулгъан эсерлер эдилер. «Мен бу девирде кърым татар эдебиятындан Б. Чобан-Заде, А. Лятиф-Заде, М. Нузэтнинъ шиирлерини севиپ окъуй эдим. Абдулла Токъайнынъ шиирлер китабы ястыгъымнынъ астында ята эди. Рус эдебиятындан А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, М. Тютчев, С. Есенин ве башкъаларыны авесликнен окъуй эдим» (З. Джавтобели. Автобиографиясындан).

Техникумгъа кельгенде, шиир язмагъа аз-чокъ алышкъан Зиядин, бу орта мектеп къучагъында азырлыкълы оджалар тербиесинде, юкъарыда айтылгъан миллий шаирлерининъ эсерлери тесиринде, совет аятынынъ берген сербестлигинен рухланып, шиирлер язды ве «Енъи дюнья», «Яш къувет» газеталарында бастырды. Бу газеталарда онынъ бири-бири артындан «Къызыл байракъ», «Къызыл йылдыз», «Къызыл къараман», «Къызыл танъ», «Къызыл яшлыкъкъа», «Байнен ыргъат», «Байлыкънынъ сонъу», «Къадынлыкъкъа», «Керчъ къызларына», «Бир чобан баладан», «Русне пролетариатына», «Ленинизм», «Комсомол джыры», «Комсомол сафына ким керек?» «Бу къувет» кибй шиирлерини бастырды. Сонъра о язгъан шиирлерини топлап, 1926 сенеси «Инкылябий шиирлер» серлевасынен биринджи джыйынтыгъыны чыкъарды.

1925 сенеси Кърым областы комсомол комитетининъ къарарынен, З. Джавтобели «Яш къувет» газетасына секретарь тайин олунды. Газетада чалышувы шаирнинъ иджадий фаалиетининъ кенишлемесине, билъгисининъ мукеммеллешмесине буюк ярдым этти. О комсомолнынъ аяты ве ишинен якъындан таныша билъди. Комсомол область комитетининъ авалеси ве тевсиесинен «Комсомолнынъ тарихы» деген рисале язды. Бу рисале Кърым девлет нешриятында чыкъарылды. Газетада чалышкъан йыллары «Илери», «Окъув ишлери» журналларында ичтимай омюрге ве мектеп ишлерине ант бир сыра макъалелери басылды.

Джавтобели газетада чалышса да, окъувыны девам эттирди ве 1927 сенеси педтехникумны битирди. О заман мектеплерге земане оджа кадрлары етишмей эди. Наркомпрос оны Алматархан коюне мектеп директоры ве оджа оларакъ ёллады. Мектепте ишлерни ёлуна къойып, ерине адам тапылгъан сонъ, область партия комитети бу къалеми къуветли эдиппинъ кене де газета ишлеринде чалышмасыны лаякъкъ танып, 1928 сенеси бааринде оны «Янъы дюнья» газетасы идаресине месуль секретарь оларакъ тайинледи. Бу вакъыт Джавтобели Коммунист партиясынынъ азасы эди.

«Янъы дюнья» газетасы идаресинде чалышкъан вакътында Зиядин публицистиканен огърашты, айны заманда Кърым педагогика институтынынъ ичтимай-икътисадий факультетинде окъуды. Биз, акъранлары, онынъ гъайретине, тирнеклигине, истидатына ифтихар эте эдик. О чалышты, эм окъуды, эм де токътамадан газета ве журналларда о заманнынъ актуаль мевзуларында салмакълы макъалелер ве шиирлер бастыра эди. Онынъ атеизмини тешвикъ этювге багъышлап язгъан «Ораза», «Къурбан» акъкъында эки рисалеси бастырылып чыкъарылды.

Зиядин, 1932 сенеси институтны кумюш медальнен битирди. Аспирантурагъа кирди ве СССР халкъларынынъ тарихы болюгинде дорс алды.

Зиядин истидатлы бир хадим оларакъ, илериде джемиет ичюн чокъ файдалы ишлер ишандыргъан яшлардан бири эди. Партия ве укюмет онынъ аспирантурада окъумасы ве чалышмасы ичюн шараит догъурды,

ярдым этти. Энди журналист, публицист эм де редактор оларакъ белли теджрибе саибн олгъан Джавтобелини, партия нешрият ишлерине ёллады. 1932 сенесинде башлап, о Кърымнеширде мектеп дерсликleri, партия эдебияты ве дерсликleri болюгининъ редакторы оларакъ чалышты. Айны заманда «Большевик ёлу», «Къадынлар социализм ёлунда», «Коммунист тербиеси» журналлары редколлегияларынынъ азасы оларакъ, бу журналларгъа тюшкен бир сыра макъалелерни редактир-лемеге вакъыт тапа эди.

Джавтобели бир йыл Совет Ордусы сафында хызмет этип къайткъан сонъ, кене Кърымнеширде чалышувыны девам эттирди. Партия эдебияты ве марксизм-ленинизм классиклерининъ эсерлерини татар тилине терджимелерини нешир этиов болюгинде баш редактор олып ишледди. О партия эдебияты ве марксизм-ленинизм классиклерининъ эсерлерини татарджа кениш кутленнинъ анълайджакъ тилинде чыкъарылмасына гъайрет эткенлерден бирисидир.

О нешриятта чалышкъанда да медицина техникумында, педрабфакта, партия мектебинде, язлыкъ оджалар курсларында, театр студиясында, пединститутта тарих ве ичтиманят дерслери берди. Шеэр партия комитетининъ штаттан тыш лекторы оларакъ, ишхане ве муэссиселерге барып, ичтиман-сиясий мевзуларда лекциялар окъуй эди.

1936 сенеси «Бахтлы бувын йырлары» деген джыйынтыкъ нешир этти. Бу джыйынтыкъкъа шаир балаларгъа ант шиирлерини кирсетти. Педагог оларакъ, онынъ балаларгъа ант шиирлерининъ везин ве къафнеси, сёз теркиби бала рухуна ве анъына пек уйгъундыр.

Нешриятта чалышкъан вакътында, Джавтобели Кърым маариф комиссарлыгъынынъ авалесинен башлангъыч мектеплерининъ биринджи-дёртюнджи сыныфларында окъутилмасы ичюн, къыраэт, ичтиманят ве джогграфия китаплары да тертип этти.

Педагог ве ильмий хадим сыфатында, Кърым маариф халкъ комиссарлыгъы янында ильмий-усул советининъ азасы, Кърым ильмий-тешкерюв институтынынъ штатсыз хадими киби бир сыра ичтиман-вазифелер де алып барды.

Джавтобели омюринде яшайышнынъ адджжысыны эм татлысыны таткъанлардандыр. Лякин девирнинъ революцион сарсынтыларыны, къыйын кечидлерини анъламагъа билъген къавий ирадесини джоймады. Партиягъа, Ватангъа садыкъ иджаткяр олып къалды. О «Омюр йырым» шииринде шойле яза:

«Яшайышта янъылыкъкъа ашыкъ олып азгъаным,
Гузеллерден гузелиме гонъюль сырым язгъаным.
Ах, бу аят, пек аджайип гузель бир шей мен ичюн,
Эм адджжысын, эм татлысын, таттым, ёкътыр окюнчим»
(«Йырла, инсан!», Саифе 42).

Шаирнинъ Ватангъа садыкълыкъта ираде кучьлюгини ифаде эткен мисралар пек чокъ шиирлеринде бар.

Шаирнинъ йырларындаки эр сёзю заманнынъ гузеллигинен шыралы. О озюни омюрмизининъ къайнакъ къап дамарынынъ бир тамчысы сая, онынъ тасавурлар чокърагъы дерья киби джошкъун ве терендир.

Яшлыгъында Ленин комсомолы сафларында, сонъра коммунист партиясынынъ тербиесини гонълюне синъирген шаир, къыйынлыкълардап бир вакъыт къоркъмады. Бу онынъ энъ гузель коммунист чизгисидир. Партиянынъ гъаелерине сынъырсыз садыкъ, ишсевер шаир, омюрнинъ зевкъыны ялынъыз намуслы эмекте коре. О иджадында темельташ этип ленинизм гъаелерини къойды, онынъ энъ отькюр тешвикъатчысыдыр.

Онынъ «Бир кунъ», «Ленин байрагъы», «Анамызсынъ, улусынъ»,

«Заманнынъ байрагъы», «Ана Ватангъа», «Бизим бахт» серлевалы ширилери ленинизм гъаелерининъ къудретини анълаткъан, бу гъаелернинъ джиан терекъкъиятына тесир къуветини косътерген юрек эшкъы ве рух кескинлигинен юксек бедий севиеде язылгъан эсерлердир.

Шаир улу Ленининъ гъаесини, талиматыны енъиджи сила сая, джианни айдынлаткъан, аят берген кунешнен тенъештире. Онынъ шенъ козьлеринен истикъбалге джесюране къарагъаныны, инсанет бахтына ёл косътергенине шадлана.

Джавтобели 1946 сенеси Самаркъанд шеэрини келип ерлешкен сонъ, бир къач вакъыт оджалыкъ япты. Сонъра къуруджылыкъ ишлерине авушты.

Ватанпервер, интернационалист, актив джемаатчы шаиримиз поэзия саасында фаалнетини девам эттирди. Онынъ янъы шиир ве очерклерин «Ленин байрагъы», «Ленин ёлу» (Самаркъанд область газетасы) газеталарында басылып туралар. 1970 сенеси Ташкенттеки Гъ. Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты онынъ «Йырла, инсан!» деген шиирлер китабыны нешир этти.

1930-нджы йылларда Джавтобелининъ эдебиятта теджрибе девирин битти. О энди язгъан эсерине озю къыймет кеседжек къувет ве бильгиге малик шаир олды. О халкъ яратыджылыгъынынъ анълайышлы, зенгин шекилине эассланып, фикир ве дуйгъуларыны кениш окъуйджы кутълесине, анълайышлы сёзлернен ифаде эткен шиирлер язып башлады. О омюр адиселерине революциянынъ эмеқдар халкъ ве миллетлерге берген адалетли сербест аятына, бу яшайышнынъ манетине терендеп къыймет кесмеге огренди. Онынъ янъы девир иджадында эсас ве етекчи ёнелиш — Коммунист партиясы ве Совет акимieti тарафындан эмеқдар халкнынъ бахты, сеадети ичюн алынып барылгъан азаматлы ишлерни косътермек олды. Шаирнинъ эсерлеринде эсас мевзу — Ленин, онынъ партиясы, Ватангъа севги, эмеқни шеревлендириувдир. О совет халкъынынъ социализм-коммунизм къурув ёлунда алып баргъан ишлерининъ йырджысы-кедайдыр. Онынъ дуйгъулары заманымызнынъ шеревли ишлеринен безене, суварыла, оны къайнакъ, гуръ яшайыш рухландыра, о шаир-кедай оларакъ, озь ерини совет халкъынынъ эмегинде, курешинде коре, бу ислери, дуйгъулары дагъдан акъкъан озенлер киби, халкънынъ эмегинен суварыла, аятымызда олгъан гузелликнен йыр джиззи сюслене.

«Къучагъынъда тапам янъы девиримизнинъ дадыны,
Алып сенде урь халкъымнынъ алкедайы адыны.
Нефес сайын санъа сёнмез муаббетлер сакълайым,
Талийимни, талантымны аятыннен багълайым».

Коммунист партиясы ленинизм байрагъыны къавий къолларда тутып, догъру ёлнен адымлай, «серт асырнынъ боранында елькени ич къайрылмай». Шаир сёзлерни, ибарелерни кинае ве ошатувларнен къуветлендире: «серт асырнынъ боранында елькени ич къайрылмай» мисрасынен асырымызынынъ, акъикъатен, муреккеплигини къайд эте.

«Анамызсынъ, улусынъ» деп Коммунист партиясынынъ акъыл идрагинен Ватанымызынъ гульбагъчагъа чевирилеаткъанына чин юректен гъурурлана шаир кедай: «Мен не къадар магърурман Ватаным! Юртумыздан гузель ер ёкътыр деймен... Архитектор озюнъсинъ бу къурумгъа, юз миллионлап япыджы урувума» (саифе 6).

Шаир Ватангъа севгисини «Ана Ватангъа» шииринде кинаели ибаре ве мисраларнен бильдире. Ана Ватан онынъ юрегини деръя киби лжоштура, севгисинде йылдыздай яна, ана Ватан геджелер тюшюнде, кунъдюзлер эсинде, шиирине тюкенмеген илъхам бере.

Дюнъяда тынчлыкъны яшатувгъа шаир бир сыра юксек гъаели, инсан анъына синъиджи барышыкъ ичюн курешке чагъырыджы, тесирли пафоста эсерлер язды. «Йырла, инсан!», «Барышыкъ тилеги», «Тензиленинъ дестаны» бойле эсерлердир.

«Ер яшавнен яраша, яшав — дженксиз» деп, шаир, халкъларны бар кучюнен барышыкъ йырыны йырламагъа чагъыра.

Партиямызнынъ барышыкъ сиясетини омюрге кечирювде алып баргъан амелий ишлери кимни къувандырмаз. Коммунист шаир эсерлеринде партиямызнынъ барышыкъ омюр ичюн куреш байрагъыны юксек котере.

«Йырла, инсан, барышыкъ йырыны сен,
Етсин алем анъына, кирсин терен.
Елунъ ачыкъ, ишинъ акъ, енъерсинъ, биль,
Джетеменинъ Москва ве Кремль!»
(«Йырла, инсан!», саифе 13).

Джнанда, уфакъ бир топар реакционерлерден башкъа, барышыкъны эр бир инсан джаны-гонълюнен истей. Шаир догъру яза: дюнъяда эр бир инсан эвлядынынъ биринджи истеги — барышыкъ ве дост-муаббет яшамакъ. Онынъ ичюн Коммунист партиясынынъ джнанда алып баргъан барышыкъ сиясети энъ мутебер ве алидженап сиясет таныла ве онъа къол тутула:

«Инглиз шахтёры, франсыз докери,
Зенджиси, арабы, болгъары, венгри.
Инсанлыкъ эвляды — къадыны, эри,
Халкъара барышыкъ ве достлукъ тилей».
(«Йырла, инсан!», саифе 55).

3. Джавтобелининъ эсерлеринде тынчлыкъ мевзусы джнанда халкълар достлугъы, эмекдашлыкъы мевзусынен узвий суретте багълана.

Ленинизм инсаниет бахтына хызмет эткен илим-талиमतтыр. Бахтлы, сеадетли яшайышнынъ темели исе эмектир, иштир. Шаир эмекни ве иш адамыны шереклендирген бир сыра шиир язды, эмекчи адамнынъ симасыны айдынлатты.

Инсанлар сеадетни ялынъыз эмек саесинде тапалар, дей шаир ве памукъчы Насип симасында Мырзачёлын менимсейиджи адамларнынъ джесюране хызметлеринен ифтихар эте. Бу адамлар, техника ярдымынен, къургъакъ чёлын, къарт къыртышларны инсангъа бахт-сеадет кетирген гулистангъа чевирдилер. «Ольгюн топракъ джан алды кенъ нефеснен», «аз берекет истемем, бол-сал бер, деп» менимсенильген къыртышлардан онъ памукъ берекетни алып башладылар.

Шаир эмек адамыны заманымызнынъ батыры, промстейн сая ве «аят сенчюн, бахт сенчюн, севин, шадлан!» дей. Совет халкъы озюнинъ йыл-йылдан яхшылашкъан яшайышына, эльбетте, юректен шадлана. Колхозджы къарт, «къартлыкъым меним де бахтлы дейим мен, апай шенъ, келин шенъ, колхоз шенъ, мен де шенъ», дей.

Къышта окъуп, язда пионер лагерлеринде ял алгъан балаларымыз Ватан йыры йырлап: «Биз Ватаннынъ энъ бахтлы эвлятларымыз», деп ана-баба, агъа-аптешерининъ эмегининъ берген бахтлы-сеадетли омюрлерине гъурурланалар («Лагерь танъы» шиيري).

Лирик къараман эля козлюсиние арзусыны айтып, «кель, иштен сонъ, биз де бираз ял алайыкъ, бу яшлыкъынынъ къуванчлы дер чагъында, бу бахтлы омюрге биз де ачкъан гуллердаймыз», деп табнат дюльберлигинен шадлана («Бир арзу» шиيري). Бир баарь куню бир къарт

бабай ,джошкун юрекнен алма тереги отурткашыны корьген мектеп балалары, кьарткьа селям берип: «— Бу алынъда не ичюн оны отуртасынъ? Эндиден сонъ бу дюньяда даа чокъмы яшарсынъ? Къачан осер яш фиданынъ, къачан мейва ашарсынъ?»— деп сораилар. Къарт анълата:

«Омюр демек чалышмактыр, бильмелисиз, мудавмет,
Эмегинен инсан огълу ярата бахт-сеадет.
Мен экемен бир фиданны, емишлери сиз ичюн,
Бойле гузель адет къалгъан эждатлардан биз ичюн»

(«Омюр — чалышмакъ» шири).

Шаир бойле кучюк бир левханен бахт-сеадетнинъ эмек нетиджесинде къазанылгъаныны келеджек несильге анълата.

Ана тенбель, арамтамакъ Кенджаметке огют бере: «Йнгит чагынъ, кене де джептеки акъчамны сыдырма, бойле аллар ярашмай янъы несилъ яшларына, бир зенаат огрен, кир сен де бир заводкьа, я да ишкир шофёр ол, анджакъ элял эмекнен юкселирсинъ, эвлядым», дей. («Ана огюти», саифе 35).

Сезгир шаир коре: арамызда, аз олса да, бойле Кенджаметлер бар. Ананынъ акъыллы огютини къалемине ала. Аналар эвлятларынынъ окъумыш, эдепли, намуслы, ишкир олмаларыны гонъюльден истейлер. Кене бир ана Тюльпанына анълата: Ватанымызда, «не къадар бахытлы эвлятсынъ, Тюльпаным... дерсханенъ — къуванчынъ, мектебинъ — бахтынъ, о сени азырлай эмекке, омюрге», дей.

Бу мисаллерден окъуп анълаймыз ки, шаирнинъ иджадында эмек тербиеси мевзусы да муим ер ала.

Шаир омюримизде агъымдаки муим девлет ишлеримизге де озь сесини, мунасебетини бильдире, окъуйыджынынъ дикъкъатыны джелъп этиджи шиирлер яза. Республикада халкънынъ энъ муим байлыгъынен тешкиль эткен, онынъ ифтихары танылгъан памукънынъ ич бир къуту-сыны гъайып этмей джыйып алмагъа чагъыра: «Бу иш ичюн месуль эр ким озь виджданы огюнде» («Айдынъ, достлар» шиирп, саифе 21).

«Мемлекетим:— Памукъ!— деди, джошты халкълар,
Бельсендилер рус ве озьбек, таджик, татар...
Яшы, къарты памукъ джыя, тарлаларда,
Буюк достлукъ дестанынен керван келе»

(«Йырла инсан!», саифе 39).

Шаир памукъ тымарында тарлаларда алынып барылгъан кыызгын ишнен, рухланып, онъ берекетнинъ бир гъайыпсыз джыйылып алынгъанына шадлана ве «Къутлу олсун» шииринде халкъны бу енъ ишнен хайырлай.

Шаир памукъчы адам образыны эйбетлей: къар, боран демей, гедже ,куньдюз чалышып, онъ памукъ берекети осьтюрген йнгитлерни алгъышлай. Бойле йнгитлер трактор рулюни тутып, аякъ баскъан ерлерине аят кирсете, къарт кыртышларны инсан бахтына хызмет эттирелер. Оларнынъ федакарлыгъы джыйышларда айтыла, девлетнинъ юксек мукаяфатларынен такъдирлене.

Аяткъа, яшайышкъа севда шаир баарынынъ, язнынъ, кузьнынъ, кышнынъ — эр мевсимини озюне хас табият адиселеринен шадлана: баарьде дагълар, чёллер ешилъ антер кийип, яз озюнинъ асыл яратыджи сыджагъынен, кузь инсанларнынъ баарь ве язда сарф эткен эмегининъ асылыны топлавиен, кыш, мужделий инсанны ерлерни акъ чаршафкъа бурюндирип. «Бабайлардан къалгъан сёз: къар — берекет, берекетнен ярашыр бар мемлекет» (саифе 26).

Джавтобелининъ терен маналы дёртлюклерни, онынъ дюньянынъ кетишатыны коре билъген шаир экенини косътере. Турмуш ве айле меселелерине, кяннатны меннимсевге ант язгъан фикир ве ойлары бунъа шааттыр. «Ифтихар» шириинде совет ракетасынынъ айгъа къондырылгъанынен шадлангъан шаирнинъ совет халкъы «къуветини къызгъанмай», инсанлыкъ бахтына йылдызлар къатына юкселеджегине де иманы къавий, чюнки бу иджаткяр, джесюр ве ферасетли халкъ парлакъ келеджегине иркильмей адымлай.

«Бинъ тешекюр Партиям, ана Ватан!

Эр иджадынъ — алемге бахт ёлу!»

(«Юксель, юксель!» шири, саифе 46).

Ватанымыз ер юзюни янъыдан къурувда джангъа маякътыр. Чюнки совет халкъы адалет ичюн, акъ-укъукъ къазанув ичюн насыл ёлларнен кетиледжегини бутюн мазлум халкъларгъа косътере. Асырны В. И. Ленин киби, алдындан коре. Дюньяда тек тынчлыкъ олсун: «Бу улу топракъта коммуна къуармыз, озюмиз бу гузель бинада турармыз» («Ана-Ватан, мераба!» шири, саифе 54).

Шаир озюнинъ дёртлюклеринде дикъкъатымызны тербие, ахлякъ, низам-интизам, намус, видждан, инсаниетлик, догърулыкъ киби инсанынынъ омюр ихтияджлары меселелерине джелъп эте.

Эр бир дёртлюк муайен фикир ве толу мана ифаде эте. Инсан омюрде догъру олмакъ керек: «Ялан ве догърулыкъ, атеш ве сув ичте бир-бирине къатылмаз», дей шаир. Эр бир сёз ериндже айтылмалы, шакъаны да ойланув сёйлемели, акъыкъат-адалеттен ич бир замаи тышкъа чыкъмамалы, ботен сёзден къачынмалы, къара видждан, къара сёзлер ич ювулмаз сабуннен» («Йырла, инсан!», саифе 81).

Социализминъ темель-ташы къавий къойылгъан мемлекетимизде аджайип янъы адам, джемиетнинъ къанунларыны анълы оларакъ куткен, иште, турмушта, джемаат арасында озюни коммунистче алып бармагъа билъген несиль мейдангъа кельди. Социализм джемиетимизде коммунистлер гъаесинен, ахлякынен ашлангъан янъы адетлер мейдангъа келив процесси девам эте. Лякин аз олса да, джемиетимизнинъ яшав къанунларына келишмеген джипренч алларгъа да расткелине. Шаир бир сыра дёртлюклеринде тойларны эскидже откерюв, ичкиджилик, менменлик, башсызлыкъ, эдепсизлик, озъара урьмет билъмеюв киби алларнынъ янъы джемиетнинъ къаиделерине келишмегенини къамчылай. Тек озюни билъген, эвде баласы-чагъасы турып, четте гизли ашагъан, «озъ джаным!» деп, кёр сычандай пайнозюне яшагъан» эгонстлер, «агъыр нишан, той масрафы деп» киевни сыдыргъанлар, тойдан келир къыдыргъанлар, ырым, хурафаткъа мий кирлеткенлер, дженазде бир юзбезге чарпышкъанлар, теразени догъру ерлештирмегенлер, опыке, шырдан, эшкембени этке къошып саткъан къасаплар, тюкянда козюнге бакъып, арткъач капик къыдыргъан сатыджылар аля даа барлар. Шаир бойлелерининъ земанемизде ичте олмамасы ичюн, окъуйджыны оларгъа къаршы къануний куреш алып бармагъа чагъыра.

«Инсан ичюн джемаат бар, тербие бар, мектеп бар, коллектив бар, эмек, иджат, намус, ахлякъ, эдеп бар» (саифе 84). Коллективнен берабер адымлагъан адам догъру ёлдан чыкъмаз, къаранлыкъта адашмаз. Джемнетте озъ ерини биллир, боюн-борджуны намуснен эда этер.

«Земаненни догъру тюшюн, къыйыш-къонгъур анълама,
Кечмишлернинъ ят адети кечмей бизим заманда»

(«Йырла инсан!», саифе 87.)

Дёртлюклерде кѳоранта, турмуш ве анагѳа мунасебет меселелерине ант аятий, инсаний фикирлер языла, акѳыллы тевсиелер бериле.

Бу фикир ве тевсиелер янѳы дегиллер. Лякин оларны шаир уста кѳалеминен ойле сырагѳа кѳоя, сѳз теркиплерини ойле мантикѳый, келишikli везин ве кѳафиелернен яза ки, бу фикир ве тевсиелер текрарланса биле, буюк эмнетке маликтирлер, джемиетимизде коммунизм тербиеси ичюн актуаллигини ич джоймайлар. Окѳуйыджы оларны меракѳнен окѳуй, керек нетиджени де чыкѳара.

«Яхшылыкѳны яманлыкѳтан фаркѳ этив де бир илим,
О инсанны адам огѳлу-адам эткен бир билим.
Акѳыл ольчюнѳ яхшылыкѳны яманлыкѳтан айырсын,
Сен о вакѳыт халкѳкѳа макѳбул табиятнен байырсынѳ»

(«Йырла, инсан!», саифе 85).

Шаир бу дёртлюктен фикирлерини ант огют ве тевсиелернен текмиллей: достлукѳ, аркѳадашлыкѳ, бирн-бирине урѳмет, сайгѳы, темиз юрек ве дюрюстлик — ахлякѳ кѳаидесидир. «Муаббетлик ве достлукѳдай тапамазсынѳ гузель шей». Буюкнен буюк, баланен бала ол, кѳомшунѳнен муаббет-дост яша, кѳарткѳа урѳмет эт, эвлядынѳны сев, о эвнинѳ зийнетидир, бахтыдыр, байлыгѳыдыр. «Севги баарѳ зевкѳы дегиль», «дуйгѳунѳ дѳнип, севгинѳ сѳнип яр устюнде яр тутма», севги муаббет яшавнен ярашыр.

«Эр кѳушнынѳ озѳ ювасы бар, эр кимнинѳ озѳ оджагѳы,
Эвлят ичюн энѳ мубарек — баба, ана кѳучагѳы.
Буюклернинѳ муаббетлиги кучюклерге орьнектир,
Муаббетлик эм тербие, эм эр иште керектир»

(«Йырла, инсан!», саифе 88).

Аиле яшайышына бу кѳанденен янашып омюр эткен ана-бабаларнынѳ балалары да эдипли, намуслы адамлар олып оселер ве джемиетимизнинѳ илерн, акѳыллы, ферасетли, файдалы кишилерн оалар.

«Кѳуш ювада корьгенини кутер, алма теректен узакѳ тюшмез», дей кѳартлар. Муаббетсиз, эдепсиз баба-анадан догѳгѳан эвлят да джемиет ичюн хайырсыз бир кѳалпазан ола. Ойлелеринде намус, видждан да олмай. Оны догѳургѳан анагѳа да урѳмет этмей, анагѳа эвлят борджунынѳ эбедий оденильмейджегини де бильмей. Шаир анагѳа эвлят борджу акѳкѳында эзберлемеге ляйыкѳ мисралар язды. Дёртлюклерини земанемиз ичюн муим ве керекли огютлернен тамамлай. Земане адамы образыны бере: о адам ки, заводында, колхозында, не ерде чалышсачалышсын, ялан-янѳлыш сѳзлерге кѳапылмай, коммунизм гѳаелерини озионе компас сайып, намусынен окѳуп, чалыша, ярата. Джемиетимизде инсаннынѳ яшайышы, турмушы йыл-йылдан тюзельгенине гѳурурлана. О яхшы анѳлай:

«Эмексевер, тербиели, анѳлы эр бир
адамны,
Севе эр кес, севе халкѳы, севе
ана-Ватаны».

(«Йырла инсан!», саифе 93.)

* * *

Зиядин Джавтобели козиюнн ачып алемини совет кѳурумында корьген шаирдир.

«Сенде таптым кѳуванчым, зевкѳым, назым,
Сенинѳ ана бахшынынѳ — шиирим, сазым», дей шаир.

Халкъ эдебияты аһанелери ёлунен келип, онынъ фольклор байлыгъындан файдаланып, аджайип совет халкынынъ корип кечирген къайгылы, эфкярлы ве къуванчлы омюрини тасвирлей. Шаирнинъ тили айдын, фикирлери терен маналыдыр, шиирлери тасвирий ибаре ве сёзлернен зенгиндир.

В. И. Ленин даийнинъ образыны аһымызда жанландырып, онынъ улу талиматыны кунешнен къыяс эте, «шенъ козьлеринен истикъбалъге джесюр къарай, кунеш козьлеп ачайткъан гъонджелердай» Ленинизм гемсининъ елькени ич бир тюрлю серт ельден къайрылмады, инетине, макъсадына барып етти.

Шаир баарьде Зарафшан озени ялысында отурып, севамен «ялысын опькенде толкъунлар ойнашып», «... шавлесин шал кибиджайгъанда кунеш де, копюкли толкъунлар бенъзесе кунешке» («Кенъ вади орьтюнесе къадифе чаршафын», саифе 19). Козюнъиз огюнде табнат левхаларыны жанландыргъан кинаели ибарелер.

Къыртыш топракъларны менимсев кибиде муим девлет ишинде чалышкъан джесюр адамларнынъ федакяр эмегинен «Ольгюн топракъ джан алды кенъ нефеснен» (саифе 23) образлы мисрасында шаирнинъ не дегени, эльбетте, аһлашыла — ольгюн топракъ сувгъа тойып нефес алды, онъ берекет берип башлады. «Ешилъ антер кийинип, тавлар, чёллер» (саифе 27) мисрасыны окъугъанда, козюмиз огюнде ильки баарь жанлана, я да ферахнен къызнынъ юзюнде шаир «санки баарь тенълиги сезе» (саифе 32), «севгисиз яшавны саям бир бошлукъдай, тапмайман гузель шей дюньяда достлукъдай» (саифе 32). Шаир не къадар маналы къафие япа: севип яшамакъ достлукънынъ темелидир. «Япракъсыз гуль олмаз, достсыз да инсан, омюрге эр зевкъны тапарсынъ достан» (саифе 33).

Шаирнинъ эсерлеринден бойле мисаллер чокъ кетирмек мумкюн. Лякин шаирнинъ озь эсерлеринде тасвир васталарыны устаджа къулла на билъгенипи тасдыкъламакъ ичюн, бу мисаллер етерликтир.

Бир корюшювимизде шаир янъы джыйынтыкъ азырлагъаныны айтты. Эминим ки, вуджутча даа сагълам, эмексевер шаиримиз илериде даа чокъ янъы эсерлер язып, биз, окъуйыджыларны кене къуwandырыр. Онъа узун омюр ве иджадий мувафакъиет истеймиз.

БИРДЕН ТА БЕШКЕДЖЕ

Огълум сайып огренгенде
— Бир — деди де токъталды,
Дерсинъ назик тильчигине
Сюйрю тикен сапланды.

Сёзлеринден догъру мана
Чыкъмай, гъайрет этсе де;
Бираз ярдым керек онъа
Яшы бешке етсе де.

Бирни энди анълап алгъан:
Баш кереги — Бирлик, деп
Лякин даа бильмей огълан
Не сыр бар шу экиде.

Бунъа бир чаре кыдырып
Джоштыкъ пармакъ букмеге.
Яваш-яваш сайып чыкътыкъ
Экиден та Бешкедже:

Эки демек, Достлукъ, эбет
Адамгъа шу яраша.
Лякин достлар энмей коктен,
Тапыла тек — арасанъ.

Учъни Къардашлыкъ деп
сайсанъ
Бир-биринъи танысанъ,
Къардашынъа къанынъны
къош,
Джанынъны къош джанына!

Дёрт дегенде фаркълай
бильсенъ
Мусавийлик — Тенълик не,
Акъсызлыкъкъа ёл бермесинъ
Леке тюшмез юзюнъе.

Бешке еткен Сербест къала
Авнамаса, таймаса.
Шунынъ ичюн огрен, балам,
Бирден башлап саймагъа.

Омюр шакъа бир шей дегиль,
Дегиль енгиль эглендже.
Шунынъ ичюн саймагъа биль,
Ич олмаса Бешкедже.

МЕШАКЪАТЛЫ ЕНЪИШ

Меркезий Тянь-Шань. Кокшаалтав сырадагынынъ еди бинълик юксекликлерине созылып кеткен Дженюбий Инильчек бузлугъынынъ къолтугъы сайылгъан 25 километрлик Звѣдочка бузлугъы.

Картагъа бузлукъларнынъ шекиллери, сырадагъларнынъ ёлакълары, юксекликлерининъ нокъталары къайд этиле. Н. П. Рапасов ёлбашчылыгъында топографлар группасы шу районны картагъа алалар. Та 1948 сенесининъ октябринде экспедициянынъ материалларыны Ташкентте бакъып ишлегенде, ады олмагъан бир юксекликни 7439,3 метр деп эсап эттилер. О вакъытта Совет Ордусынынъ гитлер ягъмаджыларынен амансыз урушында башлангъан гъалибане уджюмлерининъ шерфине бу юксекликке Победа ады бермек къарарына келинген эди.

Бу юксекликни менимсев тарихы бир чокъ драматик вакъияларнен, джесюрликлернен ве енъиш къуванчларнен толудыр.

1952-1953 сенелери Победа юксеклиги массивини альпинистлер экспедициясы этрафлыджа разведка япып, огрене.

Къазахстан альпинистлери о районны 1954 сенеси тедкъыкъ эте ве огренелер.

1955 сенеси. Звѣдочка бузлугъы районында эки экспедиция: Къазахстан альпинистлер клубынынъ ве Озбекистаннынъ бирлешкен экспедициялары озь дуракъларыны ерлештирдилер.

Лякин юксекликнинъ тепесине ич ким чыккып оламады, амма музон фуртуналары нетиджесинде юксекликнинъ джапларында котерилген «ахырзаман» себебинден Победа юксеклиги къазахстанлы 11 альпинистни эбедий озь багърына алды. Бу ал шу районда юзь алгъан ильки фаджна эди.

Араштырув ве къуртарув ишлерине мемлекетнинъ юксек дагълы бутюн районларындан махсус альпинист отрядлары джелъп этильди — альпинистлер гонъюльдешлиги токътавсыз арекет этти. Бу агъыр, фаджналы вакъиа о вакъытта партия ве девлет ёлбашчыларынынъ иштиракинен Къазахстан Компартиясы Меркезий Комитетинде бакъылгъан ве этрафлыджа музакере этилип, хулясалар чыкъарылгъан эди..

Шу бахтсызлыкънынъ себеpleri эр тарафлы ве терен суретте огренильген сонъ, 1956 сенеси Победа юксеклигине Къазахстаннынъ ве Бутюнсоюз «Спартак» гонъюлли спорт джемиетининъ бирлешкен командасы азырланып ёнелди. Бу команданынъ азаларындан 11 киши енъиш эльде этмеге, ильки оларакъ юксекликнинъ тепесине чыкъмагъа пайлы

олды. Мына олар: В. Абалаков, Н. Гусак, И. Леонов, Я. Аркин, П. Буданов, В. Кизель, Л. Филимонов, К. Клецко, С. Мусаев, Ю. Тур, ве 1955 сенесининъ фаджиясындан бирден-бир сагъ къалгъан У. Усенов.

Ниае, Победа юксеклигини менимсев биринджилиги меселеси кунъ тертибинден тюшюрилди.

Лякин бойле агъыр юксекликлерге чыкъмагъа анги альпинист арзу этмей.

1958 сенеси Победа юксеклигине Москвадаки Бауман адына МВТУнынъ ве Ломоносов адына МГУнынъ бирлешкен командасы ёлла-ныла. И. Ерохин ёлбашчылыкъ якъан бу команданынъ еди иштирак-чис юксекликиннъ тёпесине чыкъа.

Озбекстан альпинистлери 1959 сенеси 7100 метрге етишелер. Ля-кин ашагъыдаки ярдымджи отряддан алынган хавфлы хабер оларны керн къайтмагъа, яни ашагъы тюшмеге меџбур эте. Бирден башлан-ган шиддетли мусонлар оларнынъ вазнетини муреккеплеттире. Олар-гъа ярдым ичюн шу этрафта булунган Къазахстан ве Гурджистан аль-пинистлери ёлланыла.

Фуртуналы ава шараитында бизим альпинистлериннъ янына ялы-нъыз къазахстанлы Цверкунов ве Вододохов етишип барып олалар. Мисли корюнмез ираде ве джесюрлик косътеререк, бу джесаретли, фе-дакяр адамлар оларнынъ сагъ-аман къуртарыладжакъларына ишанч ве инам кетирдилер.

1960 сенеси. Бирликтеки экспедиция. Онынъ вазифеси Победа юксеклигининъ шималъ къабыргъасында кечкен сене къазаланып оль-ген Ананьевнинъ, Добрыниннъ ве Солдатовнынъ джесетлерини алып кельмек эди. Иштиракчилерининъ кучю джеэтинден бу бирликтеки от-рядкъа етер экспедиция даа олмаган эди. Анда иштирак эткен 50 спортчыдан 32 киши юксекликлерге дефаларджа чыкъув теджрибесине малик эди. Махсус алетлер ве кедиклернен исе, отряд сонъ дередже теминленген эди.

Июнь 18 куню саба. Ава аязлы ве ельсиз эди. Саат 8-ни 30 дакъкъа кечкенде биринджи иштиракчилер энди платогъа якъынлагъан эдилер, амма шу ерде бекленильмеген бир ал олды: 30 метр юкъарыда чатлакъ пейда олды ве 200×100 метр колеминде къар мейданы ашагъы сылды-ды ве къар акъымы 33 кишиден 29-ыны озюнен берабер сюйреп алып кетти.

Биринджи къошакълар (альпинистлер чалышкъанда махсус йипнен экишер-экишер олып бир-бирине багъланалар) къар тюбюнден 30 да-къкъадан сонъ, сонъкилери исе бир бучукъ сааттен сонъ тапылып, къа-зылып чыкъарылдылар. Оларгъа аджеле суретте массаж япыла, суный нефес алдырыла ве иляхри. Оларны къуртарув ишинде сагъ къалган альпинистлер тарафындан ёлланылган десантчылар эллеринден кель-ген эр шейни япалар.

Бакъсанъ, эр шей эсапкъа алынган, эр шей ольченип-бичильген эди. Сонъра сейсмологларнынъ айткъанына коре, тамам шу вакъытта Тянь-Шанъ районында зайыф олса да, ер асты тепренти олган. Фа-джиянынъ себеби бельки шудыр.

1961 сенесининъ экспедициясыны Гурджистан тешкиятландырды. Экспедицияда Сванстиядан, Тбилисиден ве Кутаисиден альпинистлер бар эдилер.

Август 21-де экспедициянынъ дёрт азасы: Джумбери Медзмари-швили, Теймураз Кухианидзе, Илнко Габлиани ве Кирил Кузьмин По-беда юксеклигининъ тёпесине чыкътылар. Ашагъы керн къайткъанда къар бораны ве фуртуна башлай.

«Екяне бир чаре — токътамакъ, къар ичине комюлип аванынъ ях-шылашмасыны беклемек», деп яза Кирил Кузьмин озъ хатырлавында.

Шу ерде аягъы къртулып Илико къаткъан кър устюнден ашагъы тайып кете. Оны йип токътата, лякин о сагъ къабыргъасы тубюнде кескин агърыгъа шикъетлене. Гедже о опыкеси агъыргъаныны айта. Бу опынъ эски хасталыгъы экен. Юксеклик ве кечкен гедже олгъан къатты сувукъ шу хасталыкъны кързгъагъан ве кескинлештирген.

Бутюн гедже чекишип чыкъкъан Илико сабагъа пек зайыфлай, амма озюни тутмагъа тырыша. Онъа кийинмеге ярдым этелер ве о кунеште кързынамп деп, палаткадан тышкъа биринджи чыкъа. 15 дакъкъадан сонъ чыкъкъан Джумбери Иликоны чагъыра, лякин о сесленмей кърар устюнде кърбырмамайып отура...

Эр кес анълай — бу юкъу дегиль де, аджайип аркъадашнынъ индемейип, сессиз-солукъсыз дюньядан кечюви эди. Озюнинъ бу вазнетини анълагъан Илико Габлиани оледжегини дуйып, аркъадашларыны раатсызламагъа истемейип, палаткадан чыкъкъан экен.

Оны 7000 метр юксекликте дефи эттилер. Бу эльбетте, Сванетия адетлеринден тыш бир шей эди, амма башкъа чаре ёкъ.

Энди багъламада учъ киши: Кузьмин — Медзмаришвили — Куханидзе къалалар. Олар кър куртуклерини кечип эп ашагъы саркъалар, амма шу ерде юкърарыда недир ола ве Теймураз джан-айбетинен кърчырып бирден кенаргъа чекиле ве сыптырылып баш-ашагъы юварлана. Онынъ артындан буюк бир таш юварлана ки, о онынъ йипини къакъып узъсе керек. Онъа ярдымгъа ашыкъалар. Шу арада апансыздан Джумберининъ аягъы тая ве о буз устюнден эп ашагъы тайып кетмекте. О элиндеки бузтешершен бузгъа илишип къалмакъ истей, лякин о да онынъ элинден къртула. О башта яваш, сонъ нсе, вызнен ашагъы тайып кете ве кулуарнынъ артында козьден гъайып ола. Кулуар нсе Звёздочка бузлугъынынъ устюндеки 1000 метрлик тим-тик къаягъа барып чыкъа...

Дёрт кишиден ялынъыз Кузьмин къала. О да неге огърагъаныны билмей, шашмалай. Мына о озю акъкъында не яза: «Мийим токъал чалыша, озюм гуя: бу сонъ дередже бекленильмеген, ботен ве худжур фаджнада мепим невбетим къачан ве не ерде экен аджеба, деп сандыракълайым. Ялынъыз энъ агъыр участкаларда джанымны сакъламакъ ичюн озюмни эльге алам...»

Бу фаджнаны ашагъыдан дурбиннен козьэтип тургъанлар энди ярдымгъа ашыкъмакъта эдилер.

Победа юксеклигиндеки фаджналарнынъ экинджи этапы битти. Бельки олар акъкъында бойле этрафлы токъталмакъ керекмейдир. Лякин бу кърарсамбалар, айны заманда, дагъларнынъ къроджаманлыгъындан ве оларны озьлерине бойсундыргъанларнынъ тек оларгъа хас хусусий табнатларындан эм де мисильсиз джесаретлеринден келип чыкъкъан улу инсаний достлукъны тасдыкъламакъта ве темсиль этмектелер.

1961 сенесинден сонъ альпинистлер чокъ вакъыткъадже Победа пикине якъынлашмадылар — андаки пек чокъ кърар акъымлары, ве олып кечкен фаджналар альпинистлерде бу акъыкътен де хавфлы маршруткъа нисбетен табний бир сакътылыкъ догъурдылар.

Амма Озбекстан альпинистлеринде шу Победа юксеклигини озьлерине бойсундырмакъ ве шу енъишни эляк олгъан аркъадашларына багъышламакъ ниети ич де сёнмеди.

Ннает, 1969 сенеси Озбекстан альпинистлеринден 10 киши: Вадим Эльчибеков, Вячеслав Воронин, Михаил Гиленко, Зинур Люман, Александр Лябин, Виктор Павленко, Александр Путинцев, Вячеслав Семенов, Владимир Уржунцев ве Хамид Яхин маршрутта къатты праде, бирлик ве джесаретлик косьтерип Победа юксеклигини тепесинде мувафакънетле чалышмагъа наиль олдылар. Бу гъалебе ичюн олар СССР биринджилигининъ кумюш медаллеринен мукафатландылар.

Победа пикининъ СССР альпинистлери тарафындан менимсев та-

рихыны олгъаны киби беян эткениминъ себеби шу ки, барсын окъуй-ыджы мемлекетимиздеки энъ шиддетли, агъыр едибинъликнинъ пасыл олгъаныны ве оны бойсундырув шарантлары хусусында тасавур этсин. Победа пикининъ тепесине аякъ баскъанлар арасындан бизим юртдашымыз чырчыкълы джесюр йигит Зинур Люман да олгъанына гъурурланамыз.

Йыллар кечти, альпинизм мектеби юксельди, экспедицияларнынъ техникий джеэттен донатылувы яхшылашты, лякин альпинистлернинъ шахсий азырланувына косътерильген къатты талаплар эксильтьильмей, айны шойле, яни бундан 30 йыл эвелькиси кибидир.

Юкъарыда тариф эткенимиз шуны косътере ки, альпинизм — джесюрлер спорты деп нафиле айтылмагъан. Демек, бу спортнен челик прадели, эр тюрлю къыйынлыккъа, бекленильмеген тасадюфлерге азыр олгъан, достлукънынъ, аркъадашлыкънынъ къадрини энъ зияде билген, сонъ дередже инсаннетли, джесюр адамлар огърашалар.

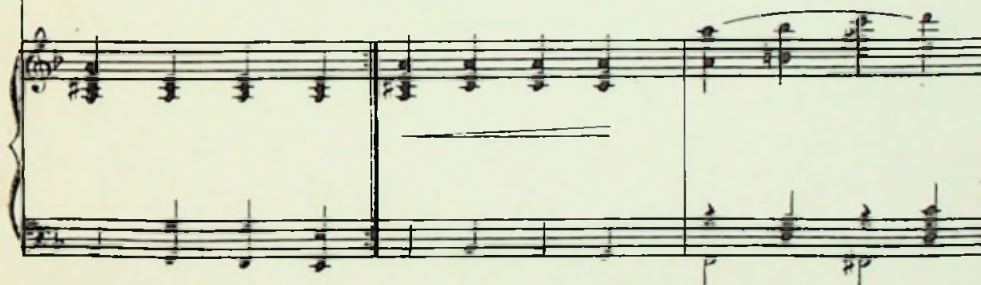
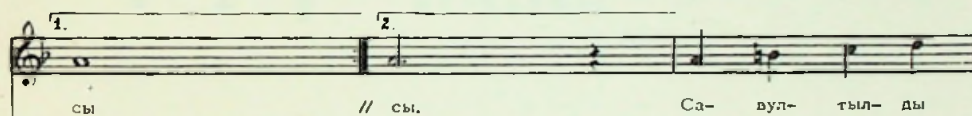
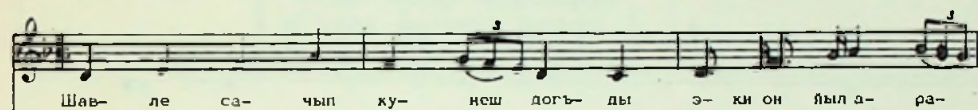
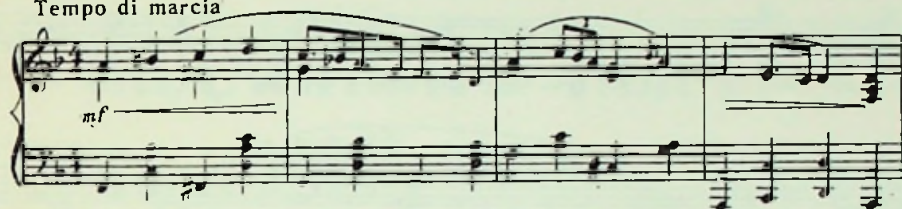
Мемлекетимиздеки едибинъликлерден энъ мешури сайылгъан Победа пикини менимсев тарихы мына бойледир. Шимди альпинистлеримиз 1982 сенеси ильки оларакъ Гималай дагъларындаки секизбинъликке уджюмге ёлланмакъ ниетинен махсус программа боюнджа джисманний ве техникий азырлыкъ коръмектелер.

Раип МАМБЕТОВ. Экспедиция иштиракчиси

КЕДАЙНЫҢ ЙЫРЫ

Халкь кедайы: Дж. Шерфедияден
Tempo di marcia

Музыкасы И. Бахшышкыны

Бегылама:

ю- рек- дер- де Къа- ра кун- нигъ я- ра- сы, Пар- ти- я- дыр

This system contains the first line of the musical score. It consists of a vocal melody on a single staff and a piano accompaniment on two staves. The lyrics are written below the vocal line.

да- ий- миз я- рыкъ кунъ- ден, эм ай- дан, Се- лям са- нъа

This system contains the second line of the musical score. It continues the vocal melody and piano accompaniment from the first system. The lyrics are written below the vocal line.

Пар- ти- я- мыз, Жан- гъа- зы къарт ко- дай- дан.

This system contains the third line of the musical score. It concludes the vocal melody and piano accompaniment. The lyrics are written below the vocal line.

КЕДАЙНЫНЪ ЙЫРЫ

Шавле сачып кунеш догъды
Эки он йыл арасы.
Савултылды юреклерде
Къара куннинъ ярасы.

Б а г ъ л а м а:

Партиядыр даиймиз,
Ярыкъ куньден, эм айдан.
Селям санъа Партиямыз,
Джангъазы къарт кедайдан.

Колхозларда омюр къайнай,
Халкъ котерди башыны.
Дюнъя биле Ватанымнынъ
Джесюр къызы, яшыны.
Партиядыр даиймиз...

Б а г ъ л а м а:

1940 с.

МУНДЕРИДЖЕ

Учуджы къараман	3
Шамиль Алядин. Иблисинъ зияфетине давет. Повесть	6
Барат Байкъабулов. Севги акъкъында сонетлер	47
Раим Фархади. Афрасиаб нагъышлары. Шиир	50
Аджы-Абла Эмиров. Къызыл хачлы чадырлар. Повесттен парча	53
Юсуф Болат. Алим	75
Хамид Гъулам. Денъиз. Йыллар, ёллар, устазлар	87
Риза Халид. Эрылгъан фиданы. Поэмадан парча	119
Мамбет Алиев. Уста олып догъмайлар. Очерк	125
Амет Озенбашлы. Хатырлав	134
Месфер Ислямов. Комсомол къызлар	136
Сайде Трупчы. Агъалар комсомол экенде	140
Абдулла Дерменджи. Зиядин Джавтобели. Эдебий портрет	143
Къуртсеит Амет. Бирден та бешкедже. Шиир	152
Раип Мамбетов. Мешакъатлы енъиш. Спорт	153
Ильяс Бахшыш. Кедайнынъ йыры	157

9-34

Фияты 80 капик.

Индекс 75298.

